

DILEME

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Izdajatelj in založnik

Študijski center za narodno spravo

Naslov uredništva

Tivolska 42, 1000 Ljubljana

Glavni urednik

dr. Renato Podbersič (Slovenija)

Uredniški odbor

ddr. Igor Grdina (Slovenija), dr. Tamara Griesser Pečar (Avstrija),

dr. Damjan Hancič (Slovenija), dr. Marica Karakaš Obradov

(Hrvaška), dr. Tomaž Kladnik (Slovenija), dr. Jože Možina

(Slovenija), dr. Jelka Piškurić (Slovenija), dr. Igor Salmič (Slovenija)

Spletni naslov

www.scnr.si

Leto izida: 2020

Redakcija te številke je bila zaključena 2. 11. 2020.

Lektoriranje in prevod povzetkov

Megamoment, d. o. o.

Oblikovanje in prelom

Inštitut Karantanija

Tisk

Nonparel, d. o. o.

Naklada

300 izvodov

Cena te številke

15 €

issn 2591-1201

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

LETNIK 4 • 2020 • ŠTEVILKI 1 IN 2

VSEBINA

Uvodnik

Tamara Griesser Pečar
Koroški plebiscit – ob stoletnici

7

Razprave

Aleš Šafarič
Telesnovzgojna organizacija Orel po 1. svetovni vojni
21

Marica Karakaš Obradov
*Doseljavanje Slovenaca u NDH s posebnom osvrtom
na područje Korduna i Banovine*
67

Damjan Hančič
*Revolucija v okupirani Ljubljani v letih 1941 in 1942:
žrtvoslovni prikaz njenih posledic*
91

Mirjam Dujo Jurjevčič
Biti partizan, vaški stražar ali domobranec
119

Jelka Piškurić
*»Sistem socialistične demokracije in razvoja
socialističnega gospodarstva stremi za tem, da se
formirajo gospodarsko močne občine«*
155

David Petelin
Od več ljubljanskih do enotne mestne občine
177

Aleš Maver
Rim 45 pr. Kr., Milan 395 po Kr., Metlika 1999
po Kr.: Neprijetnost in nujnost spomina na
državljsko vojno
217

Predstavitev zgodovinskih virov

Ivo Jevnikar
Ob spominih Francija Heinriharja o bojih za
severno mejo
241

In memoriam

Renato Podbersič ml.
Pavle Borštnik
267

Recenzije

Mateja Čoh Kladnik
Leon Štukelj in Tovarišija
277

Tomaž Kladnik
Slovenski razkol
281

Renato Podbersič st.
Z udarno pestjo
287

Koroški plebiscit – ob stoletnici

Koroški plebiscit (nem. *Kärntner Volksabstimmung*) je 10. oktobra 1920 mednarodnopravno določil državno mejo med Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (po letu 1929 Kraljevino Jugoslavijo) in Republiko Avstrijo.

Zelo pomemben mejnik za Slovence je bil razpad Avstro-Ogrske in potem plebiscit v delu južne Koroške, v t. i. coni A, ki se je končal z odločitvijo večine za Avstrijo. Zato do plebiscita v t. i. coni B sploh ni prišlo. Udeležba je bila zelo visoka. Oddanih je bilo 37.304 glasov, kar je predstavljalo 95,70 odstotka vseh volivcev. Kar 59,04 odstotka volivcev (22.025) je glasovalo za priključitev ozemlja Avstriji in 40,96 odstotka (15.279) za Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS). Sicer pa glede Koroške na mirovni konferenci v Parizu od vsega začetka ni ravno kazalo na za Slovence ugodno rešitev. Italija je npr. zahtevala, da se Avstriji priključi jeseniški trikotnik. Zelo negativno je vplivalo poročilo ameriške študijske komisije pod vodstvom polkovnika Shermana Milesa, ki je imela svoj sedež na Dunaju in ki je potovala po Štajerski in Koroški. Dne 22. januarja 1919 je bil podpisan graško-ljubljanski protokol, ki je odločil, da se bo za demarkacijsko črto (mejo) med Kraljevino SHS in Republiko Avstrijo upoštevala linija, ki jo določi ameriška komisija. Milesova komisija je prišla do zaključka, da naj se Celovška kotlina ne deli, ker bi to škodovalo njenemu razvoju. Meja naj bi potekala po Karavankah. Tako je na mi-

rovni konferenci (12. maja 1919) padla odločitev, da bo plebiscit odločal o meji na Koroškem.¹

Seveda je treba plebiscit gledati tako v mednarodnem kontekstu kot tudi v nacionalnem, torej slovenskem. Po prvi svetovni vojni plebiscit ni potekal samo na Koroškem, temveč tudi drugod, npr. v Schleswigu, Šleziji, na Pruskem, v Šopronu. Zanimivo pa je, da je plebiscit na Koroškem sprožil večjo pozornost kot plebisciti drugod. Mogoča razlaga za to je, da so bile tukaj vpletene kar tri države, neposredno Avstrija in Kraljevina SHS, posredno pa tudi Kraljevina Italija. Poleg tega pa je bilo po drugi svetovni vojni leta 1945 ponovno odprto vprašanje meje na Koroškem – vse do državne pogodbe leta 1955 –, vprašanje manjšinskih pravic pa je bilo odprto vse do današnjih dni.

Slovenci so že pred prvo svetovno vojno zamen zahtevali enakopravnost jezika v uradih, šolah in na sodiščih. Slovenskih uradnikov praktično skoraj ni bilo, z utrakvističnimi šolami so ponemčevali slovenske otroke itd. Ni torej slučaj, da je prav koroški Slovenec Matija Majar - Ziljski, takrat kaplan v Celovcu, marca 1848 napisal prvi slovenski narodni program, katerega cilj je bil, da se postopoma v javno življenje – v šole in urade – vpelje slovenski jezik. Seveda pa je hkrati zahteval tudi zvestobo takratni Avstriji.²

- 1 Več o tem: Andrej Rahten, *Po razpadu skupne države: Slovensko-avstrijska razhajanja od mariborskega prevrata do koroškega plebiscita*, Celjska Mohorjeva družba, Mohorjeva družba Celovec, Goriška Mohorjeva družba, Celje 2020; Luka Sienčnik, *Koroški plebiscit 1920*, Založba Obzorja, Maribor 1987; Avguštin Malle, *Valentin Podgorc in koroški plebiscit: odločitev za Avstrijo*, Mohorjeva družba Celovec, Celovec, Dunaj 1990; Janko Brejc, »Od prevrata do ustave«. V: *Slovenci v desetletju 1918–1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, ur. Josip Mal, Ljubljana 1928.
- 2 Več o tem: Stane Granda, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo*, Nova revija, Ljubljana 1999.

Ključ za razumevanje dogajanja na Koroškem med prvo svetovno vojno in takoj po njej je zaostreno vzdušje pred umorom prestolonaslednika Franca Ferdinanda v Sarajevu, in to predvsem zaradi šolske politike, pa tudi zaradi uradništva, ki je bilo in čutilo nemškonacionalno. Na drugi strani pa so koroški Slovenci zahtevali enakopravnost slovenskega jezika v uradih, šolah, na sodiščih in seveda v politiki, torej v deželnem zboru.

Potem je prišla prva svetovna vojna in ukrepi o izjemnem stanju, ki so bili izdani že v drugi polovici julija 1914. Omejevali so temeljne osebne pravice, med drugim tudi svobodo tiska. Že v številki *Mira* z dne 1. 8. 1914 je opaziti prve znake cenzure, ki se potem v teku vojne stopnjujejo. Zaradi stroge cenzure se je časopis omejil na poročanje o vojnih dogodkih in gospodarski situaciji. Posebej kritično je bilo stanje od julija 1915 do marca 1917, ko je vojaško cenzuro kontroliral Max grof Zedwitz. Po cesarski uredbi (*Reichsgesetzblatt* 156), izdani 25. 7. 1914, so o določenih kaznivih dejanjih civilnih oseb – veleizdaja, žaljenje veličanstva in cesarske družine, kršenje javnega miru, špijonaža itd. – sodila vojaška sodišča.³ Ob italijanskem vstopu v vojno na strani antante maja 1915 pa je na Koroškem začela veljati cesarska uredba, ki je kompetence civilne uprave prenesla na vojaško upravo. Nemškim nacionalistom je vojna nudila priložnost, da odstranijo neljube voditelje slovenskih Korošcev, predvsem slovenske duhovnike, ki so odločilno posegali v kulturno življenje in s tem krepili slovensko zavest. S tremi valovi aretacij, avgust–november 1914, maj–september 1915 in februar–julij 1916, so hoteli Nemci koroške Slovence

3 Več o tem: Martin Möll, »Erster Weltkrieg und politische Justiz in Österreich-Ungarn«, *Zbornik Janka Pleterškega*, ur. Oto Luthar in Jurij Perovšek, Ljubljana 2003, str. 253–283; *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Poročili vojaške in vladne komisije*, ur. Janko Pleterški, Viri 1–2. Ljubljana 1980–1982.

ožigosati za izdajalce domovine. Jugoslovanski klub na Dunaju je leta 1917 vložil več interpelacij zaradi sistematičnega preganjanja in kompromitiranja političnih, gospodarskih, socialnih in verskih voditeljev s končnim ciljem – z ukinitvijo slovenskih organizacij, društev, šol in tiska. Posebej moteči so bili slovenski duhovniki, iz vrst katerih je izvirala večina slovenske elite v deželi.⁴ Odgovor na interpelacijo sta bili dve komisiji, ministrska in vojaška, ki ju je ustanovil cesar Karl in ki sta v glavnem potrdili očitke Jugoslovanskega kluba. Majniško deklaracijo na Koroškem je podpisalo kar 19.000 Slovencev.⁵

Plebiscit nasprotij med nemško govorečimi Korošci in Slovenci ni odpravil, temveč jih je še poglobil. Septembra 1920 je koroški deželni zbor (nem. *Landesversammlung*) Slovincem obljubil daljnosežno zaščito manjšinskih pravic, po plebiscitu pa se je zgodilo prav nasprotno. Kmalu je bilo slišati, da je treba tiste, ki so bili zavedeni, pripeljati nazaj na pravo pot. Deželni upravitelj (nem. *Landesverweser*) dr. Arthur Lemisch je takoj zagovarjal čimprejšnjo asimilacijo.⁶ Dogodki po razpadu monarhije, predvsem tudi vojaški spopadi, so ozračje seveda popolnoma zastrupili. Nasprotja so bila zelo velika, rane pri slovenski manjšini pa je ponovno odprla in še povečala druga svetovna vojna. Spomnimo se na deportacije, pošiljanje v kon-

4 Slovenska duhovščina na Koroškem je bila dobro zastopana. Po Wutteju je bilo leta 1917 na Koroškem 363 svetnih duhovnikov, od teh 215 nemške narodnosti in 148 Slovanov, od teh 70 koroških Slovencev in 37 iz dežel Kranjske in Štajerske, 29 Čehov in trije od drugod. To pomeni, da je bilo 41 odstotkov svetnih duhovnikov slovanskega porekla. Martin Wutte, *Kärntens Freiheitskampf*, Weimar 1943, str. 35.

5 Več o tem: Vlasta Stavbar, *Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje*, Založba Pivec, Maribor 2017.

6 Arnold Suppan, »Die Kärntner Volksabstimmung 1920 und die neuere internationale Historiographie«, *Die Kärntner Volksabstimmung 1920 und die Geschichtsforschung*, ur. Hellwig Valentin, Susanne Haiden in Barbara Maier, Celovec 2001, str. 109.

centracijska taborišča, zapore itd. Podobno kot na Primorskem so tudi na Koroškem duhovniki simbolizirali slovensko kulturo in identiteto, zato so bili od vsega začetka ovira nacionalso-cialističnim idejam. Na Koroškem ja nacizem pregnal, zaprl oz. poslal v koncentracijska taborišča (Dachau, Mauthausen, Sachsenhausen/Oranienburg) okoli 60 slovenskih duhovnikov.

Sto let je poteklo od koroškega plebiscita, kar je dovolj časa za premostitev prepada med slovenskimi in nemškimi Korošci in za spoznanje, da je prav različnost obeh na Koroškem avtohtonih narodov posebno bogastvo in vir posebne ustvarjalnosti, ki lahko prispeva k zelo plodnemu razvoju dežele. Predpogoj za tak razvoj pa je seveda bila izpolnitev obljub, ki jih je Avstrija dala tako ob plebiscitu kot tudi po drugi svetovni vojni, kar pomeni izpolnitev čl. 7 državne pogodbe ter spoštovanje odločb avstrijskega ustavnega sodišča (nem. *Verfassungsgerichtshof*). Dejansko se je v zadnjem času na Koroškem marsikaj obrnilo na pozitivno stran. Prišlo je do kompromisa glede dvojezičnih krajevnih tabel, ki Slovence sicer ne zadovoljuje, vendarle pa je velik korak naprej. Dolgo je bil namreč kamen spotike t. i. Zakon o krajevnih tablah (nem. *Ortstafelgesetz*), ki je bil sprejet julija 1972 in je bil povod za burne debate in napade na manjšino. Korenine tega za Avstrijo sramotnega prepira zaradi krajevnih tabel so v kar nekaj luknjah v zgodovinskem razumevanju. Gre sicer v glavnem za notranjo politiko in zlorabo moči, vznemirja pa to, da so nekateri politiki v določenih krajih dolgo mislili, da lahko sovraštvo do manjšine prispeva k njihovi večji popularnosti. V zvezi s tem je nujno boljše poznavanje zgodovine. Kar nekaj indikatorjev je, da so ljudje že dalj časa na poti drug proti drugemu, kot si marsikdo predstavlja. Močan indikator za to, da se je vzdušje spremenilo, je tudi dejstvo, da je leta 2020 krški škof postal Josef Marketz, koroški Slovenec. Medtem ko se je nekaterim pred leti zdelo še neustrezno govoriti slovensko in medtem ko

so tisti, ki so govorili slovensko, morali vzeti v zakup družbeno in gospodarsko zapostavljanje, kar je peljalo celo do tega, da so celo nekateri Slovenci svoje otroke izpisovali iz dvojezičnega pouka, je danes vendarle drugače. V dvojezičnih vrtcih je več kot preveč otrok in vedno več nemških Korošcev želi, da se njihovi otroci naučijo slovenščine. Krajevne table pa so simbol dejstva, da je slovenska manjšina enakopravna in priznana. Danes ne bo nihče več resno trdil, da na Koroškem obstajajo moči, ki želijo spremembo mej. Strah pred t. i. jugoslavizacijo spodnje Koroške je po razpadu Jugoslavije obsoleten. Danes je Slovenija samostojna država, članica EU in Nata. Danes Schengenski sporazum omogoča prost pretok blaga, ljudje se lahko nemoteno gibljejo, pomen meje je v vsakdanjem življenju vedno manjši.

Čas od razpada avstro-ogrske monarhije do plebiscita 10. oktobra 1920 je mogoče razdeliti na dve različni obdobji:

1. Čas od 31. oktobra, torej takoj po ustanovitvi slovenske narodne vlade, do jugoslovanskega napada konec aprila 1919. Slovenska vlada je bila bolj ali manj avtonomna. Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev je nastala šele 1. decembra 1918 in tudi po nastanku je bila centralna vlada prešibka, da bi lahko kakorkoli posegala v odločanje slovenske vlade. Usoda Koroške je bila takrat popolnoma negotova, o plebiscitu še ni bilo govora. Ljubljana in Celovec sta se pogajala neposredno. V Celovcu je obstajalo predstavništvo, Slovenski komisariat.
2. Druga razvojna faza, ki obsega čas od drugega slovenskega napada in od odločitev na mirovni konferenci v Parizu (Saint-Germainu) do plebiscita 10. 10. 1920, obsega torej čas priprav na plebiscit. V tem obdobju se je v coni A razvila slovenska uprava, in sicer v okrajih Borovlje in Velikovec. Po prihodu medzavezniške plebiscitne komisije se je vpliv slovenske

deželne vlade precej zmanjšal. Jugoslovanski zastopnik v komisiji je bil neposredno podrejen centralni vladi v Beogradu in pri vseh odločitvah v coni A je bila zadnja njegova beseda.⁷ Ključno vprašanje je, kaj je bil vzrok za to, da so se Slovenci v krajih, v katerih so imeli večino, leta 1920 odločili za priključitev Avstriji. Na obeh straneh se gojijo legende, ki jih moramo preseči, da dosežemo boljše razumevanje. Tudi po devetdesetih letih so marsikomu nejasni motivi tistih Slovencev, ki so votirali za Avstrijo in bili torej odločilni za izid plebiscita 10. oktobra 1920. Mnogi so se iz gospodarskih in socialnopolitičnih razlogov odločili proti priključitvi južne Koroške Kraljevini SHS in proti združitvi s svojimi narodnimi pripadniki. Določeno vlogo je tukaj imela tudi slovenska uprava in seveda jugoslovanska oz. srbska vojska. Vendar ne smemo pozabiti, da je bil za kar 40,96 odstotka volivcev odločilen kriterij za pripadnost tej ali oni državi njihova narodnost, katere glavna značilnost je jezik, in da bi jim bilo ljubše živeti v južnoslovanski državi.

V glavnem so bili odločilni naslednji motivi:

- **Navezanost na deželo, domoljubni razlogi.** Predniki so živeli stoletja v kronovini Koroški in koroška zavest je bila zelo močna (od 1335 pod Habsburžani). Srednjeveška kneževina Karantanija (nastala v 7. stoletju) je imela v slovenskem narodnem spominu posebno mesto, starejšo, kot je bilo tisto o Zedinjeni Sloveniji, katere ideja se je rodila leta 1848. Ljudje se niso mogli sprijazniti z delitvijo starodavne kronovine. Avstrija je bila ljudem pri srcu, Srbija pa je veljala od atentata na prestolonaslednika Franca

7 Več o tem: Tamara Griesser-Pečar, *Die Stellung der slowenischen Landesregierung zum Land Kärnten 1918–1920*, Studia Caranthiaca, Celovec 2009.

Ferdinanda naprej za sovražnico. Prestolonaslednik Franc Ferdinand, ki je bil umorjen 28. junija 1914 v Sarajevu, je bil tudi za Slovence na Koroškem »zaščitnik«, ker je načrtoval reformo države v prid predvsem južnim Slovanom. Ljudje seveda niso pozabili vzdušja, ki je prevladovalo od začetka vojne. Slovenci so veljali za najlojalnejše pristaše habsburške dinastije.

- **Socialni razlogi.** Socialna zakonodaja je bila v Avstriji že zelo razvita, v Kraljevini SHS pa ne. Avstrijski parlament (nem. *Konstituierende Nationalversammlung*) je leta 1919 odpravil splošno vojaško obveznost, Kraljevina SHS pa ne.
- Predvsem pa je bila na Koroškem zelo razvita **nemška socialna demokracija**, ki je ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja precej pridobila na moči. Njena vloga pri glasovanju je bila pomembna, če ne celo ključna. Slovenska ljudska stranka je na zadnjih državnozborskih volitvah leta 1911 pridobila z 41,2 odstotka glasov relativno večino, ne pa tudi absolutne, nemški nacionalci so prejeli 38,2 odstotka glasov in socialni demokrati 20 odstotkov. Logično bi torej bilo, da bi slovenske stranke poskušale socialne demokrate pridobiti, saj so poudarjali, da je uresničitev socialnih vprašanj pomembnejša od narodnih. V tej smeri pa se je zgodilo zelo malo, predvsem zaradi tradicionalnega medsebojnega nezaupanja med političnimi tabori na Slovenskem, predvsem med meščanskim delom in socialno demokracijo. Vsekakor so se nemški socialni demokrati, kot vse druge nemške stranke, zavzemali za nedeljeno deželo Koroško in pripadnost nemški Avstriji. Slovenski socialni demokrati so bili do konca leta 1918 včlanjeni izključno samo v nemško socialno demokracijo, potem je JSDS konec septembra 1918 ustanovila lastno stranko, ki pa je ostala zelo šibka.

- **Politični razlogi.** Avstrija se je po 1. svetovni vojni vzpostavila kot demokratična republika, Jugoslavija pa kot tradicionalistična monarhija. Ženske so v Avstriji dobile volilno pravico že 12. 11. 1918 in so prvič lahko volile leta 1919, v Jugoslaviji pa šele po drugi svetovni vojni. Čeprav pripadnost južne Koroške še ni bila razčiščena, so volitve potekale tudi v večjem predelu cone A. Veljala pa je volilna obveznost, ki jo je uzakonil provizorični koroški deželni zbor 10. januarja 1919.
- Večina Korošcev, tako Slovencev kot tudi Nemcev, ni imela najboljših **izkušenj z vojaškimi in s civilnimi oblastmi**, tako jugoslovanskimi kot tudi slovenskimi. Uprava je bila prenasilna. Seveda je bila slovenska uprava na začetku popolnoma nemočna, ker ni imela ne sredstev in ne ustreznih uradnikov. Prišlo je tudi do kršitev človekovih pravic na obeh straneh. Anketa, ki je bila izpeljana, je to potrdila, vendar naj bi bilo teh kršitev na jugoslovanski strani občutno več, vsekakor pa so jih Slovenci občutili kot posebej krivične. Tako je Janko Brejc v pismu septembra 1919 navedel: *»Glasovi, ki so nam prihajali v vedno večji meri iz Koroške, ne obečajo nam sigurno ugodnega izida glasovanja. Omenjati moram dejstva, da se je naše lastno vojaštvo v premnogih slučajih tudi slovenskemu koroškemu prebivalstvu nasproti obnašalo, kakor da bi bilo v sovražni deželi. Slučaji rop in kraje na slovenskih posestvih so žal mnogoštevilni /.../ Če prištevamo še vpliv sovražne propagande, je razumljivo, da je razpoloženje ljudstva na Koroškem, ki nas je pričakovalo kot osvoboditelje, nam in naši stvari nasproti jako ohlajeno, in napeti moramo vse moči, da oslabimo dosedanje neugodne vtise in nudimo ljudstvu vse, kar zamore naša država.«⁸*

8 Inštitut za narodnostna vprašanja, fasc. 30/7, 6. september 1919. Več

- **Ekonomski razlogi.** Slovenci so bili večinoma kmetje in so bili odvisni od trgov v Celovcu in Beljaku, kjer so prodajali svoje pridelke, kupovali pa industrijske izdelke.
- **Verski razlogi.** Avstrija je bila katoliška dežela, v Jugoslaviji pa so bile različne religije, najmočnejša je bila pravoslavna, bili pa so tudi muslimani. Korošcem je vse to bilo tuje.
- **Propaganda.** Avstrija je obljubljala Slovincem na Koroškem narodne pravice in manjšinsko zaščito, strašila je pred davki in uničenjem premoženja, pred srbskim jezikom, ki da bo prevladoval, pred vojsko, pred vojaško obveznostjo in služenjem vojaškega roka v Makedoniji, pred pravoslavno cerkvijo itd.

Slovenci so postavljali pod vprašaj način izvedbe plebiscita samega, predvsem se je pojavil dvom o pravilni sestavi volilnih seznamov. V skladu s točko 50 mirovne pogodbe je imel volilno pravico vsakdo, ki je bil 1. januarja 1919 star dvajset let in je bil v plebiscitni coni rojen ali pa je imel 1. januarja 1912 tam stalno prebivališče. Kot kraj prebivališča pa se je štel tisti, v katerem je volivec živel šest mesecev brez prekinitve. To pa seveda ni veljalo, če je nekdo domači kraj moral zapustiti, npr. zaradi vojne ali služenja vojaškega roka.⁹ Volilno pravico pa so imeli tisti, ki so zapustili območje po 1. januarju 1919 in od takrat naprej živeli v drugih krajih nemške Avstrije ali so se celo preselili v tujino. Ugotovitev stalnega prebivališča je bila pogosto zelo otežena.¹⁰

glejte: Griesser-Pečar, *Die Stellung der slowenischen Landesregierung*, str. 385–393.

9 Nina Almond in Ralph Haswell Lutz, *The Treaty of St. Germain. A Documentary History of its Territorial and Political Clauses. With a Survey of the Documents of the Supreme Council of the Paris Peace Conference*, University Press, Stanford 1935, § 50.

10 Ivan Tomšič, »Nekaj pogledov na pravno organizacijo plebiscita na Ko-

Vsekakor je bilo opazno, da je nemško-koroška stran skrbela za to, da se je veliko tistih, ki so po 1. 1. 1919 cono A zapustili, vrnilo na glasovanje.

Seveda se je v Sloveniji špekuliralo tudi o tem, da bi se plebiscit lahko končal drugače, če bi se Korošci takrat namesto med Avstrijo in Jugoslavijo odločali med Avstrijo in Slovenijo. Hkrati obstajajo nekatere skrajne teorije, ki so sicer zelo blizu nemškonacionalni razlagi dogodkov in ki trdijo, da so se koroški Slovenci na plebiscitu sami prostovoljno izločili iz slovenskega narodnega telesa. Vendar kljub vsemu ostaja dejstvo, ki ga ni mogoče ovreči: na koroškem plebiscitu 10. oktobra leta 1920 se je velika večina slovensko govorečih Korošcev (po uradno veljavnih rezultatih okoli 60 odstotkov) dejansko odločila za priključitev Avstriji. Splet okoliščin, dolgotrajna agresivna germanizacija južne Koroške med letoma 1869 in 1918, nespretnost in nemoč slovenske uprave, krvavi in med ljudstvom nepriljubljeni povojni oboroženi spopadi, pristranskost mednarodne komisije in mnoge nepravilnosti v izvedbi plebiscita so skupno tehtnico na koncu prevesili na avstrijsko stran. Toda rezultati so hkrati nedvoumno pokazali, da je znotraj takratnega slovensko govorečega prebivalstva južne Koroške obstajala močna jasno izražena manjšina (več kot 40 odstotkov), ki je želela ohraniti svojo pripadnost slovenstvu, tudi za ceno priključitve novi in neznani politični tvorbi.

Dr. Tamara Griesser Pečar

roškem dne 10. oktobra 1920«, *Slovenski pravnik*, 1935, št. 11-12, str. 401, 402; *Koroški zbornik*; ur. B. Grafenauer, L. Ude in M. Veselko, Ljubljana 1956, str. 455-456.

R a z p r a v e

Prejeto: 18. 10. 2020
1.01 izvirni znanstveni članek

Aleš Šafarič¹

Telesnovzgojna organizacija Orel po prvi svetovni vojni

Izvleček

V prispevku je prikazan celosten proces obujanja in razvoja telesnovzgojne katoliške organizacije Orel po prvi svetovni vojni do njenega razpusta konec leta 1929. Organizacija, ki je nastala leta 1906 kot nasprotje liberalnemu Sokolu, a hkrati temeljila na njegovih dognanjih, je po vojni nadaljevala samosvojo uspešno pot. Dokončno se je organizacijsko osamosvojila, prilagodila novim jugoslovanskim razmeram, mednarodno povezala, »športno« dvignila, v temelju pa ostala zvesta svojemu programu in namenu, to je vzgajati telesno in duhovno močnega katoliškega Slovenca, ki bo opora katoliškemu taboru.

KLJUČNE BESEDE: *Orel, telovadba, telesna kultura, šport*

¹ Dr. Aleš Šafarič, kustos, Zavod za šport Republike Slovenije Planica, oddelek Muzej športa, Kopitarjeva 4, SI – 1000 Ljubljana, ales.safaric@muzejsporta.si.

Abstract

The article shows the complete process of the revival and development of the Catholic physical education organisation Orel (Eagle) after the First World War until its dissolution at the end of 1929. The organisation, which was founded in 1906 as an antithesis to the liberal organisation of Sokol but simultaneously on the basis of Sokol's findings, continued down its unique successful path after the war. It finally became a self-managed organisation, adapted to the new Yugoslav situation, made international connections, elevated itself in the field of sport, and remained fundamentally true to its programme and purpose, i.e. raising physically and spiritually strong Catholic Slovenians who would be a source of support for the Catholic side.

KEY WORDS: *Orel, exercise, physical culture, sport*

Uvod

Obnovitev ustavnega življenja v avstrijski monarhiji na začetku šestdesetih let je pri avstrijskih narodih okrepila narodnozavedne tendence in okrepila narodnobuditeljsko delo. Prebujati se je začelo društveno življenje, med drugim na telovadnem področju, ki leta 1863 dobi slovensko narodno organizacijo Južni Sokol. Organizacija je nato uspešno prekrmarila prva razhajanja v slovenskem političnem prostoru, na prelomu iz 19. v 20. stoletje pa naletela na neizogibno čer – kulturni boj. Ta se je razvnel med liberalci in katoličani, ki so praktično na vseh poljih družbenega življenja ustvarili lastne organizacije, čemur se ni mogla izogniti niti telovadba. Sokol, ki je ves čas tešil telovadne potrebe pripadnikom obeh polov, se je v novi politični realnosti (dokončno) znašel na liberalni strani, nasproti pa je leta 1906 dobil neposrednega tekmeca iz nasprotnega nazorskega tabora, katoliškega Orla. Sklep o ustanavljanju katoliških telovadnih odsekov je bil sprejet že leto prej na občnem zboru Slovenske krščansko-socialne zveze (SKSZ). Istega leta so s telovadbo začeli tudi na Jesenicah in jo februarja 1906 nadgradili z ustanovitvijo telovadnega društva Orel. A mesto uradno prvega med telovadnimi odseki SKSZ, pozneje (1909) dobijo ime Orel, je dobil odsek v Ljubljani, ki je svoje peruti dokončno razprl novembra 1906. Glavna cilja nove telovadne ali bolje telesnovzgojne organizacije sta bili vzgoja in izobrazba mladih, ki bi se v mladinski organizaciji izoblikovali v dobre bodoče delavce katoliške organizacije, hkrati pa z njo zajeziiti vdor liberalizma na podeželje in ustvariti protiutež Sokolu. Organizacija je kljub začetniškim težavam ob podpori katoliškega aparata in prenesenega strokovnega ter organizacijskega znanja iz Sokola hitro rasla.²

2 Več o ustanavljanju orlovske in sokolske organizacije ter njunih medse-

Že novembra 1907 so odseki dobili krovno organizacijo, Zvezo telovadnih odsekov, čez dve leti preimenovano v Zvezo orlov (ZO), ki ni bila samostojna, a je delovala avtonomno pri SKSZ. Leta 1908 je začelo izhajati glasilo *Mladost*, ki je na podlagi spisov voditeljev gibanja, predvsem dr. Janeza Evangelista Kreka, Ivana Podlesnika, Franca Terseglava in ljubljanskega škofa dr. Antona Bonaventure Jegliča, postalo kažipot slovenskega mladinskega gibanja. Leto 1910 sta idejno in programsko načrtali dve knjigi, *Zlata knjiga slovenskih Orlov* Franca Terseglava in poslovnik *Mladeniška telovadna organizacija* Ivana Podlesnika. Organizacijsko so med odseke in zvezo dodali okrožja in podzveze, ZO pa je ob svoji petletnici leta 1911 štela 148 odsekov s 4025 člani, od tega 2694 telovadcev.³ Slovensko orlovstvo se je kmalu začelo povezovati s tujimi idejno sorodnimi katoliškimi telovadnimi organizacijami, predvsem s češkim Orlom, stiki pa so segali še v Francijo in Dalmacijo. Višek predvojnega delovanja so kronali s prvim vseslovenskim orlovskim zletom, ki je bil združen s četrtem slovenskim katoliškim shodom in je potekal 24. avgusta 1913 v Ljubljani. Organizacija je takrat v 168 odsekih združevala 5228 članov, od tega 2696 telovadcev.⁴

bojnih odnosih glejte Aleš Šafarič, *Prepletenost politike in telesne kulture na Slovenskem v letih 1891–1914 in 1919–1929*, doktorska disertacija, Filozofska fakulteta, Ljubljana 2016.

- 3 Jernej Hafner, »Orel«, Čas, let. 17, št. 1/1922/23 (dalje Hafner, »Orel«), str. 20.
- 4 Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Prosvetna zveza, Ljubljana 1928, str. 316.

Obnavljanje organizacije

Prva svetovna vojna je na fronto poklicala tudi orle. Delo v odsekih je zato povečini zastalo, gibanje je ostalo omejeno skoraj izključno le na *Mladost*, čeprav organizacija v primerjavi s Sokolom ni bila razpuščena. Orli, ki so ostali doma, so se v sporu znotraj katoliškega tabora (Krek – dr. Ivan Šušterič) postavili na Krekovo stran in se aktivno vključili v deklaracijsko gibanje, ki se je razvilo v podporo Majniške deklaracije.⁵ To medvojno »miganje« jim je olajšalo obnavljanje organizacije ob koncu vojne, ki je potekalo sočasno kot pri sokolskih nasprotnikih. Potem ko so se konec oktobra 1918 oboji zbrali na sestanku z namenom formiranja »narodne obrane«, je tri dni po odločitvi o njenem razpustu, 17. novembra, predsedstvo ZO pozvalo »prijatelje orlovstva na razgovor«.⁶ Ta je padel še v kratko obdobje narodne sloge, ko so bili odnosi med orli in sokoli dobri, vrstili so se pozivi po bolj poglobljenem sodelovanju, ki ga je zagovarjal tudi Podlesnik. Kot častni predsednik je Podlesnik vodil novembrsko skupščino, na kateri je bilo zastopanih 19 odsekov, in v pozdravnem govoru spomnil na vse preminule brate. Predsednik ZO Pogačnik je priporočil »posebno pažnjo za naraščaj, predavanja, fantovske večere«, s katerimi naj bi se obnovili med vojno načeti omika in prosveta. Na zborovanju so sprejeli resolucijo, ki je poudarila, da predvojni orlovski program načelno ostaja enak tudi v prihodnje, in vsem organom naložila, da začnejo obnavljati organizacijo. Predsedstvo se je začelo tedensko sestajati na sejah okrožja, pregledovati stanje po odsekih, ta pa so postopoma začela podrobno delo.

5 Janko Prunk, »Škof Jeglič – Politik«, 1. del, *Kronika*, št. 1/1971, str. 38–41; Štih, Simoniti, Vodopivec, Peter Štih, Vasko Simoniti in Peter Vodopivec, *Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura*, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2008, str. 329, 330.

6 *Mladost*, št. 7-8/1920, str. 120, Vzmik, vzlet in polet Orla.

Resolucija je 8. december 1918 določila za dan občnih zborov za odseke in januarja naslednje leto za zvezo. Takrat naj bi potekal tudi vaditeljski in »organizatorični« tečaj,⁷ že do božiča 1918 pa bi moral vaditeljski zbor izdelati t. i. vežbovnik,⁸ a ga je nato šele dve leti pozneje.⁹ Z intenzivnim delom v vodstvu, ob podpori tiska, na podlagi osebnih obiskov in nastopov ljubljanskih orlov je gibanje dobilo pospešek, ki so ga ob koncu leta 1918 potrdile številke o 1948 orlih in 1822 orlicah ali skupaj 3770 članih.¹⁰

Pri tem podatku izstopa veliko število orlic, ki so po vojni ne le hitro obnovile svoje delovanje, temveč dobile tudi pomembnejšo vlogo v orlovskem gibanju. Čeprav so v vodstvu ob nasprotovanju nekaterih že pred tem do neke mere poudarjali pomen ženske telovadbe, je ta ostajala nekako na obrobju in striktno ločena od orlov. Ločena je ostajala tudi po vojni, a je zato dobila enak ustroj kot moška, le da so se odseki imenovali krožki, in lastno Orliško zvezo, ki je nastala 6. septembra 1919.¹¹ Med glavne razloge za njeno širjenje je vodstvo navajalo »zdravstvene in npravstvene ozire« ali, kot so poudarjali že pred vojno, so z žensko telovadbo želeli preprečiti, da bi nasprotniki izkoristili ženske za »nekrščanske smotre«.¹² V mislih so imeli seveda Sokola. V odnosu med orli in orlicami so veljala tudi strožja pravila kot pri Sokolu.¹³

7 Tečaji, ki so se jim od leta 1922 priključile tudi organizatorične tekme, na katerih so tekmovali v poznavanju Zlate knjige, Poslovnika, petja in disciplini. *Mladost*, št. 11/1923, str. 163, Občni zbor O.P.

8 *Slovenec*, 19. november 1918, str. 3, Skupščina Zveze Orlov.

9 *Mladost*, št. 6/1920, str. 87, Novi orlovski vadnik.

10 *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije* (ur. Jože Lavrič, Josip Mal in Franc Stele), Jubilej, Ljubljana 1939 (dalje *Spominski zbornik*), str. 218.

11 Prav tam, str. 110, 111.

12 *Mladost*, št. 5-6/1919, str. 81, Občni zbor Orlovske zveze.

13 *Mladost*, št. 6/1924, str. 86, Vse oči se ozirajo na nas!.

Že od vsega začetka je bila ponovno poudarjana skrb za mladino. ZO je 4. decembra 1918 sklicala »sestaneke zastopnikov učiteljstva, katehetov in drugih mladinaljubov, da čuje njihovo mnenje glede organizacije ljudskošolske in dijaške mladine v orlovskih odsekih«. Sprejeli so sklep, da se v vse odseke vpelje naraščaj, za pomoč pri vzgoji prosi katoliško misleče učiteljstvo in se s tem skuša preprečiti odtujitev mladine Katoliški cerkvi.¹⁴ Načrt so pospešeno izpolnjevali, v ta namen pa leta 1919 oblikovali posebno dijaško okrožje, ki je bilo naslednje leto med okrožji že najmočnejše.¹⁵ Naraščaj so sicer razdelili na dijaškega, ljudskošolskega (do 14. leta) in zunajšolskega (od 14. do 16. leta),¹⁶ leta 1925 pa slednja preimenovali v nižji in višji (od 14. do 17. leta).¹⁷ Višji naraščaj je pozneje dobil naziv mladci.

Novo okrožje je istega leta nastalo tudi v Prekmurju, medtem ko je bilo na Koroškem ustanovljenih več odsekov. Omenjenima območjema je ZO posvečala veliko pozornosti. Orli so se množično vključevali v redne enote vojske in prostovoljne »sokolske legije«, ki so se bojevale na Koroškem, v Prekmurju in Medžimurju. Pomembno vlogo so odigrali tudi v bojih za Koroško, ko so enote Alfreda Lavriča izgubile in se začele umikati. Takrat so stražno službo na Karavankah na lastno pobudo prevzeli sokoli in orli z Jesenic, iz Kranjske Gore, Mojstrane, z Javornika in iz Tržiča.¹⁸ Koroška je vidno vlogo v orlovski publikaciji zavzemala vse do plebiscita, pri pripravi nanj pa so z raznimi akcijami in agitacijo za Jugoslavijo sodelovali tudi orli. Ti seveda niso pozabili na zasedeno Primorsko, kjer so orlovski

14 *Slovenec*, 7. december 1918, str. 3, Zveza Orlov in naraščaj.

15 *Mladost*, št. 7-8/1920, str. 120, Vzmik, vzlet in polet Orla.

16 *Mladost*, št. 5-6/1919, str. 77, Občni zbor Orlovske zveze.

17 *Orlovski odbornik*, št. 3/1925, str. 20, Naraščaj.

18 Janko Jazbec, »Sokolska misel med Slovenci«, *Sokolski zbornik 1863–1963* (ur. Janko Jazbec idr.), Središnji odbor za Obnovo Jugoslovenskog Sokolstva u slobodnom svetu, Buenos Aires 1963, str. 46.

odseki zaradi katoliškega značaja ohranjali nekaj več svobode kot sokolska društva, a so bili nato pod fašističnim pritiskom leta 1927 vseeno prepovedani.

Poleti 1919 so se začeli oživljati stiki s češkim orlovstvom in dramiti somišljeniki na Hrvaškem, kjer so sicer nekaj upov še polagali v hrvaškega Sokola, a hkrati že pravilno predvideli, da bo slej ko prej prišlo do ločitve in oblikovanja Orla. Njegovo podlago so pripravljala mladinska društva, ki jih je ustanavlja Hrvaška katoliška narodna zveza.¹⁹ Na vrhu slovenske organizacije so se medtem zgodile spremembe.

Prve menjave na čelu zveze

V Ljubljani je bil 16. marca 1919 občni zbor Orlovске zveze (OZ),²⁰ ki ga je zaradi odsotnosti predsednika Pogačnika vodil Podlesnik. Zbrani delegati so zastopali 49 odsekov in so z navdušenjem pozdravili *»po stoletjih zatiranja doseženo narodno ujedinjenje Slovencev, Hrvatov in Srbov«* ter slovesno izjavili, da bo Orel kot *»najbolj demokratično urejena organizacija z vsemi dušnimi in telesnimi silami deloval vedno za zdrav razvoj vsem slojem pravične, na najdemokratičnem temelju zgrajene velike Jugoslavije«*. Glavni predlogi sprememb in resolucije, ki so jih podali na občnem zboru, so bili sicer usklajeni že nekaj dni pred njim, na *»sestanku duševnih voditeljev in prijateljev orlovске organizacije«*. Med drugim so se na telesnem področju odločili poživiti šport in nekatere discipline vnesti v redno telesno vzgojo. Pri tem so tako kot sokoli zavračali *»šport do viška«* in podpirali vsestransko vadbo, ki so jo želeli popeljati v naravo. V odnosu do nasprotnikov sta bila sprejeta dva pomembna

19 *Mladost*, št. 1/1920, str. 12, Kako se gibljemo.

20 Po letu 1919 so namesto Zveze orlov uporabljal naziv Orlovska zveza.

sklepa: predsednik OZ ni smel več imeti aktivnega političnega mandata in padla je odločitev za prenovo orlovskega kroja. V dotedanjem kroju, ki je bil posnetek sokolskega, kar je sprožalo upravičene očitke, namreč niso videli »nič domačega in monolitnega«. Na volitvah se je poslovil dotedanji prvi predsednik OZ Pogačnik, ki je mesto zavrnil zaradi prezasedenosti s politično funkcijo in je bil v zahvalo izvoljen za častnega člana. Predsedniški stolček je prevzel Podlesnik, njegov prvi namestnik je postal Jože Pirc, drugi pa Jernej Hafner.²¹

Vendar pa Podlesnikovo predsednikovanje ni trajalo dolgo. Že na marčnem občnem zboru leta 1919 ni bilo poročila načelnika, ker je ta pred tem odstopil. V tajniškem poročilu pa je ob tem zapisano, da so v organizaciji nastala »nesporazumljenja« glede združitve Orla in Sokola, ki so jih nato razložili v časopisju in po predavateljih po odsekih.²² Ta nesporazum je moral botrovati tudi odstopu Podlesnika. Njegovemu »slogaškemu« pogledu v odnosu do Sokola oziroma nasprotnikov so se uprli »mladi« v ljubljanskem Orlu, ki so predstavljali veliko večino odborniških in vaditeljskih mest. Čeprav ne *Mladost* ne *Slovenec* nista poročala o kakih načelnih nasprotjih ali strujah znotraj orlovstva, nasprotujoči si članki, ki jih je pri našalo glasilo, to prikrito potrjujejo. Spor je vrhunec dosegel maja, ko so slovensko javnost pretresale informacije o velikih uspehih avstrijske vojske na Koroškem. Ti so bili povod za Podlesnikovo odložitev funkcije predsednika 10. maja, potem ko je predsedstvo OZ na seji 7. maja sprejelo izjavo za slovensko javnost, ki je časopis *Slovenec* najprej ni želel objaviti. V njej so obžalovali koroške dogodke, ki so pokazali »moralno oslabeledost našega tekom dolgoletne vojske izmozganega naroda«, in pozvali vse člane in prijatelje k podpori države z besedami:

21 *Mladost*, št. 5-6/1919, str. 67–82, Občni zbor Orlovske zveze.

22 Prav tam, str. 74.

»Bratje orli, pomagajmo zadati in bodimo prvi nositelji velike jugoslovanske državne misli.«²³ Poročila pravega vzroka »delne krize v predsedstvu«, ki naj bi bil samo »načelnega značaja«,²⁴ niso podala, so jo pa dokončno razrešili na seji širšega odbora 1. junija. Podlesnik se je že pred tem prenehal udeleževati sej, njegove posle pa je 16. junija do občnega zbora prevzel Pirc.²⁵ Sledil je še izredni občni zbor v Dobrli vesi 28. septembra, na katerem Podlesnika ni bilo. Za novega predsednika so zborovalci soglasno izvolili Pirca, medtem ko je načelniško mesto prevzel Pavle Kržan.²⁶

Enak ustroj je potrdil drugi redni občni zbor po vojni, ki se je odvil 4. januarja 1920. Na njem je bilo zastopanih 60 odsekov in 21 okrožij, številne naj bi zadržale slabe prometne razmere. Pirc se je v govoru spomnil nedavno umrlega Pogačnika in odstopa Podlesnika, ob čemer se mu je zahvalil »za lepo in ne-umorno delo«. Na zboru so sprejeli sklep o načeloma obveznem nošenju orlovskih znakov za člane in članice. Naraščaju, ki je uradno dobil za svoje glasilo list *Angelček* s priložo *Telovadba*,²⁷ to ni bilo dovoljeno. Spremenili so tudi orlovski pozdrav, sokolski »Na zdar« je zamenjal »Bog živi!«, dotedanje uveljavljene pozdrave pa so močno odsvetovali.²⁸

Naprej po svoji poti

Novost je bila še ena v nizu spreminjanja zunanje podobe orlovstva, ki je nakazovalo novo usmeritev v smeri umikanja

23 *Slovenec*, 11. maj 1919, str. 2, Bratom Orlom!.

24 *Slovenec*, 13. maj 1919, str. 3, Iz predsedstva Orlovske zveze.

25 *Mladost*, št. 10-12/1919, str. 124.

26 *Slovenec*, 30. september 1919, str. 5, Izredni občni zbor Orlovske zveze.

27 Maja 1921 ga zamenja lastno glasilo *Orlič*.

28 *Mladost*, št. 1/1920, str. 10, Redni občni zbor Orlovske zveze.

od kakršnekoli povezave s (starim) sokolstvom. Že leta 1919, še bolj pa leto pozneje, je bil obnovljen kulturni boj, ki je v prve bojne vrste spet porinil sokole in orle. Orlovstvo je zato spet začelo intenzivneje poudarjati svoja načela in usmeritve, ki jih je izoblikovalo že pred vojno. Nastopilo je proti liberalizmu, socialni demokraciji in njunemu »otroku« boljševizmu, ki je »podedoval vse slabe lastnosti svojih prednikov«. Na drugi strani so v katoliški veri videli edino sredstvo lastne in narodove sreče, zato so bili pripravljeni *»iti tudi v vsak boj, iti tudi v smrt za vero in Cerkev Kristusovo; na delo in v boj za temelje in pogoje svete vere; za svobodo krščanskega nauka, za pravico Cerkve; učiti, moraliti, vladati vernike; za lastnino, od katere se vzdržuje služba božja, cerkve in cerkveno osebje, za krščansko šolo in zakon, za enakopravnost katoliških organizacij«*.²⁹ Nov državopolitični okvir je zahteval prenovu odnosa do naroda, ki ga je podal dr. Gregorij Rožman, eden glavnih usmerjevalcev povojnega orlovstva in njegov duhovni vodja. Čeprav se filozofija v osnovi ni spremenila, je Rožman zelo poudaril ljubezen do naroda in jezika, ki ju je, kot je poudaril v opombi članka, razumel kot *»ujedinjeni troimenski naš narod in jezik trojnega narečja«*. Orlovsko ljubezen do naroda je videl v trojnem delu: izobrazbi sebe in naroda, telesnem zdravju oziroma telovadbi in duševnem zdravju, ki temelji na načelih katoliške vere.³⁰

Orel je tako še naprej ostajal telovadna, izobraževalna in vzgojna mladinska organizacija, katere podlaga pri vzgoji in sredstvo za pridobivanje ljudi je bila telovadba, na njo pa se je opiralo duševno delo. Šlo je za prepletenost telovadbe in izobrazbe, pri čemer si ni bilo mogoče predstavljati odseka brez telovadbe, tako kot ne orla, ki bi bil zgolj telovadec, ne pa tudi prepričan katoličan. Kljub temu po vojni še niso popolnoma

29 *Mladost*, št. 4/1920, str. 53–55, Kaj hočemo?.

30 *Mladost*, št. 5/1920, str. 67, 68, Orel in narodnost.

izginili očitki nekaterih, da telovadba ni za kmeta in delavca oziroma je le nepotrebno zlo. Mnenja članov so se razlikovala tudi, ko je šlo za razmerje Orla do politike. Ker je v splošnem veljalo, da je organizacija nepolitična, so nekateri poudarjali, da jih politična vprašanja ne zadevajo. Drugi so menili, da je Orel kot katoliška organizacija dolžan braniti vero in Cerkev na političnem polju, medtem ko so nekateri to nalogo pripisovali le članom, ne pa odsekom, okrožjem ali zvezi. Prevladalo je slednje. Dolžnost in pravica vsakega orla kot katoličana in svobodnega državljana sta namreč bili, da dela za vero, pravice Katoliške cerkve in blagor ljudstva. Ker se je o teh zadevah odločalo na političnem polju, se je dolžnost prenesla tudi na politično udejstvovanje. To je v praksi pomenilo, da mora vsak orel *»osebno dati svoj glas odločno katoliškemu kandidatu, koder tak nastopi, priporočen od poklicanih zastopnikov Cerkve«* in vplivati tudi na druge volivce, da bi ti oddali glas za kandidate ali stranke, ki bo *»odločno nastopala za tako vlado, take postave in upravo, ki je pravična Bogu, Cerkvi, ljudstvu, vsem stanovom«*. Taka stranka je bila na Slovenskem samo ena – SLS. Odseki na drugi strani niso bili poklicani za politično delo, zato se jim je prepovedovalo sklicevati politične shode, se takih shodov korporativno udeleževati, postavljati svojih kandidatov, na orlovskih taborih imeti politične agitacijske govore in opravljati politične posle. Prav tako ni bilo dovoljeno politično nastopati v kroju. OZ je določila tudi, da predsednik zveze ne sme biti izpostavljena politična oseba, člani predsedstva, okrožni in odsekovni predstavniki pa naj ne bi bili iz vrst politikov.³¹ Vendar pa je nepolitičnost organizacije ostajala mit, v katerega niso verjeli niti sami. *»V razmerah, ki so bile pri nas pred vojsko, je moralo tako biti vsaj na zunaj. V kolikor pa je to bilo dejansko, ve vsak, ki je delal pri tej ali oni organizaciji,*

31 Mladost, št. 10/1920, str. 145–148, Kolikor glav – toliko misli.

četudi je nosila nepolitičen pečat,« so odkrito zapisali v *Mladosti* leta 1919.³² A obeti za prihodnost niso bili nič kaj lepi, česar so se zavedali tudi sami.

Še pred poletjem, 30. maja 1920, je potekal nov izredni občni zbor OZ, na katerem so odobrili nov *Poslovnik*, ki je urejal ustroj organizacije. Že pred njim je nastal obnovljen *Vadnik*, namenjen strokovnemu delu vadbe, oba pa sta skupaj z *Zlato knjigo* predstavljala temeljne knjige za orlovsko gibanje. *Poslovnik* je določal pravice in dolžnosti odbornikov ter je bil orlom in članom drugih katoliških kulturnih organizacij v oporo pri uvajanju v redno društveno delovanje. Ker druga izobraževalna društva še niso imela podobnih del, je orlovski poslovnik postal merodajen tudi za vse orle, ki so bili obenem člani teh društev.³³

Mariborski tabor

Statistika OZ je na slovenskem ozemlju sredi leta 1920, ob opombi, da je zaradi pomanjkljivih in neposlatih podatkov nepopolna, v 140 odsekih naštel 2423 telovadcev, 1530 netelovadcev ali skupaj 3953 članov in 2241 naraščaja.³⁴ Torej hitra rast, ki je bila posledica dela v širino in posvečanja predvsem telesni vzgoji in javnim nastopom. S tem je Orel na eni strani sledil splošnemu družbenemu stanju, ki je bilo po vojni bolj naklonjeno zabavi in površinskim aktivnostim, na drugi strani pa je moral širiti svoj delokrog in opravljati naloge drugih katoliških prosvetnih organizacij, ki so se počasneje postavljale na noge. Preobrat je naredil orlovski tabor v Mariboru, prva velika

32 *Mladost*, št. 3-4/1919, str. 42, Naši grehi.

33 *Mladost*, št. 6/1920, str. 85–87, Novi orlovski poslovnik.

34 *Mladost*, št. 7-8/1920, str. 128, Statistična tabela O.Z.

prireditve po vojni, ki je bila hkrati katoliški shod v malem. Z njim je bila »zaključena prva poveljna doba zbiranja in oživljanja ter popularizacije Orla, ki se je naslednji dve leti poglobil zopet bolj sam v sebe, da se razmeram primerno izpopolni«. ³⁵

Tabor je potekal od 29. julija do 1. avgusta 1920 z močno udeležbo gostov s Hrvaškega (5000), Češkoslovaškega (več sto) in Poljskega, prišli pa so tudi srbski dijaki in delegacije katoliških Slovencev iz Amerike ter katoliških telovadcev iz Francije in Belgije. Celoten program je bil širok, od tekem za prvenstvo posameznikov in oddelkov, tekem v lahki atletiki do zborovanj, predavanj, gledaliških predstav, koncertov, občnih zborov številnih katoliških organizacij itd. Zunanji blišč je dogodku dal spreved po mestu 1. avgusta, v katerem so korakali 1700 orlov, 780 orlic, člani 44 drugih organizacij in na koncu 83 orlovskih konjenikov. Na Glavnem trgu se je nato odvila maša pred 50.000 gledalci, popoldne po dežju pa telovadba na telovadišču v Teznem, kjer se je na tribunah zbralo 40.000 ljudi. ³⁶ Obe prireditvi so spremljali številni škofi (ljubljski, zagrebški, sarajevski idr.), člani deželne vlade (npr. poverjenika Verstovšek in Remec), častniki, minister dr. Anton Korošec, srbski minister za kmetijstvo Velizar Janković in zastopnik kralja polkovnik Mladen Bogičević. ³⁷ Vendar pa se je za zunanjim sijajem skrivalo precej pomanjkljivosti, na katere je kritično opozoril Stanko Koce v *Mladosti*. Ugotavljal je, da odseki še niso bili pripravljeni za tak nastop, veliko je bilo nediscipline, neenotnosti in neznanja. Telovadilo je le 800 slovenskih orlov in 500 orlic. Tudi organizacija je bila pomanjkljiva, gledalci npr. niso do zadnjega vedeli, kje se bodo odvijale tekme, zato

³⁵ Hafner, »Orel«, str. 21.

³⁶ *Mladost*, št. 11-12/1920, str. 161, 162, I. slovanski orlovski tabor v Mariboru. Časopis *Slovenec* piše, da je bilo na tribunah več kot 30.000 gledalcev. *Slovenec*, 3. avgust 1920, str. 3, Največja manifestacija Jugoslavije.

³⁷ *Slovenec*, 3. avgust 1920, str. 2, 3, Največja manifestacija Jugoslavije.

jih je bilo malo.³⁸ Manjkale niso niti zbadljivke nasprotnikov, še posebej je bilo vroče med izletom na Bledu, kjer so se s tujimi katoliškimi telovadci sporekli tamkajšnji sokoli.³⁹

Zborovalci so na taboru poudarili nujnost poglobljanja prosvetnega in verskega življenja orlov, kar so jasno nakazovale sprejete resolucije. Te so zahtevale več verske vzgoje, udeleževanja verskih obredov, boja proti pijančevanju, pretepanju, seksualni razbrzdanosti in spoznavanje načel verskih nasprotnikov – svobodomislecev, komunistov in nasprotnih mladinskih organizacij – ter podiranje njihovega vpliva in dela.⁴⁰ Orel je moral gojiti vse panoge »*umske izobrazbe*«, socialno, državljansko, domovinsko in gospodarsko, saj so te »*v ozki zvezi s politiko v splošnem in ožjem pomenu*«, ter tako usposobiti člane, da morejo »*samostojno presojati programe strank*« in se zavedati »*velikega pomena enotne ljudske stranke med Jugoslovani*«. ⁴¹

Spremembe so napovedali tudi na telovadnem področju, kjer so želeli iti svojo pot. Kot je v referatu povedal Hafner, je telovadba resnejše mesto v orlovski organizaciji začela dobivati šele s pripravo na katoliški shod leta 1913 in z nastopom Maksa Peterlina, medtem ko so prvih pet let obstoja več pozornosti namenjali »*organizatoričnemu in izobraževalnemu*« delu. Po vojni se je ta usmeritev nadaljevala, Orel se je dokončno uveljavil kot telovadna organizacija, telovadba pa je postala »*podlaga in izhodišče orlovskega delovanja, zunanja tvorilna moč orlovske organizacije*«. ⁴² Za uresničitev tega cilja so potrebovali tehnični

38 *Mladost*, št. 10/1920, str. 152–154, Mariborski nastop; *Mladost*, št. 11-12/1920, str. 163–165, Tekme na mariborskem taboru 1920.

39 *Mladost*, št. 10/1920, str. 157, Občinski urad na Bledu. Več glejte v *Slovenec*, 5. avgust 1920, str. 2.

40 *Mladost*, št. 11-12/1920, str. 173, Orel in poglobitev verske zavesti.

41 Prav tam, str. 177, Orel in prosvetno delo.

42 *Mladost*, št. 11-12/1920, str. 178, Orlovsko tehnično delo.

načrt, sredstva in vaditelje. Prvi orli so izhajali iz sokolskih vrst, zato so s seboj prinesli tudi sokolsko znanje in običaje – izrazoslovje, poveljevalni jezik, kroj, pozdrav, telovadni sestav, vse je bilo sokolsko. To se je večkrat izkazalo kot neprimerno in ni sledilo njihovim načelom in duhovnemu delu. Z izidom *Vadnika* in *Poslovnika* je pred mariborskim taborom nastala podlaga za začetek gradnje samostojnega telovadnega sistema, ki si mora mesto izboriti tudi v šoli in vojski.⁴³ To smer so nakazali češkoslovaški orli že na začetku leta 1920 v resoluciji, ki jo je objavila *Mladost* in jo označila kot primerno tudi za slovensko orlovstvo. V njej so poudarili pripadnost katoliškim nazorom in zavrnilo možnost »*vsenarodne telovadske ustanove*«, izrazili pa željo po strpnem odnosu z nasprotnimi telovadnimi organizacijami. Zaradi nasprotujočih si nazorov so ob tem zavrnilo večino glavnih načel Tyrša, ki s širjenjem »*brezverske npravnosti*« spodbujajo versko življenje sokolov.⁴⁴

Slovenski orli so po vojni veliko pozornosti posvečali navezovanju novih in krepitvi starih stikov s sorodnimi katoliškimi telovadnimi organizacijami po Evropi. Radi so pogledovali predvsem proti češkoslovaškemu Orlu, saj je tam gibanje doživljalo razcvet. Ker je mednarodna telovadna zveza FIG v svoje vrste sprejemala le po eno telovadno organizacijo iz države, v Kraljevini SHS pa je to mesto pripadalo Jugoslovanski sokolski zvezi (JSZ), so orlom ostala zaprta vrata do olimpijskih iger. To jim je vzbujalo precej nejevolje, zato so poudarjali, da so s Čehoslovaki edini narod, kjer k olimpijski reprezentanci niso pripuščeni katoliški telovadci. Kljub temu so prinašali rezultate s tekem in uvrstitve domačih tekmovalcev, a pri tem, tako kot pred vojno, uspeh bolj kot Sokolu pripisovali individualnim

43 Prav tam, str. 178–180.

44 *Mladost*, št. 9/1920, str. 133–135, Programatična resolucija, odobrena na manifestacijskem shodu čehoslovaškega Orla v Brnu 25. januarja 1920.

sposobnostim nastopajočih. Zamenjavo za olimpijske igre so orli našli v mednarodnih telovadnih nastopih pod okriljem mednarodne zveze katoliških telovadcev UIOCEP (Union internationale des œuvres catholiques d'éducation physique). Na mednarodnih tekmovanjih so slovenski telovadci dosegali odlične uspehe, med posamezniki pa sta izstopala Drago Uлага in Ivo Kermavner. Slednji je vodil poseben tehnični odbor, ki je skrbel za telovadni sistem, v katerem je pomembno mesto zasedel šport oziroma posamezne športne discipline, predvsem lahkoatletske, ki so jih uvrstili v redno vadbo.⁴⁵ V športu so namreč prepoznali sredstvo za pridobivanje mladine, ki je po vojni vse bolj zapuščala telovadne vrste in odhajala v šport.

»Jugoslovaniziranje« orlovstva

Razmere v državi so slovensko orlovstvo silile tudi v širjenje na jugoslovanskem območju, kjer je bil pravi posluh, razumljivo, le na Hrvaškem. Tam se je katoliško telesnovzgojno gibanje začelo razvijati že pred vojno, po njej pa se je obnavljalo z zamikom in je ostajalo na nižji stopnji kot v Sloveniji. Do prvega konkretnega slovensko-hrvaškega povezovanja je prišlo konec leta 1920, ko so v OZ sprejeli 20 telovadnih odsekov (tri okrožja) hrvaških mladinskih društev, ki so bila včlanjena v Hrvaško katoliško narodno zvezo. Glavna organizacijska sprememba se je zgodila 23. oktobra 1921, ko je potekal ustanovni občni zbor Jugoslovanske orlovske zveze (JOZ)⁴⁶ kot krovne in povezovalne organizacije, ki je pod svoje okrilje sprejela

⁴⁵ Pernišek, *Zgodovina slovenskega Orla*, str. 138–140.

⁴⁶ Pravila JOZ je ministrstvo potrdilo že 3. avgusta 1921 in to sporočilo ustanovitelju 25. avgusta. *Mladost*, št. 10/1921, str. 141, Jugoslovanska orlovska zveza.

slovensko Orlovsko podzvezo (OP) v Ljubljani,⁴⁷ Hrvaško orlovsko podzvezo v Zagrebu in marca 1922 še Orliško zvezo v Ljubljani. Člani zveze so sicer bili odseki, medtem ko so bile podzveze uradno v vlogi upravnih teles. OP v Ljubljani je bila sočasno podzveza JOZ in SKSZ.⁴⁸ Prvi predsednik JOZ je bil Hrvat dr. Vendelin Megler, ki ga je leta 1925 zamenjal dr. Marko Natlačen, poznejši ban Dravske banovine, njega pa od 23. januarja 1927 do razpusta dr. Stanislav Žitko. Načelnik je bil zadnjih pet let (1924–1929) Kermavner, potem ko je leta 1924 zamenjal znanega telovadca Peterlina, ki je bil od izida marca 1922 do sredine leta 1924 tudi urednik novega tehničnega lista *Orlovski vaditelj*. Leto pred njim, 1921, sta začela izhajati *Orlovski odbornik* in naraščajsko glasilo *Orlič*, leta 1923 pa so orlice dobile *Vigred*. Hrvaške orle je vodil dr. Ivo Protulipac, OP v Ljubljani sprva dr. Joža Basaj, od leta 1926 pa Josip Ovsenek. Dober mesec v letu 1926 je bil na čelu slovenskih orlov tudi Natlačen, še dva meseca dlje pa pred razpustom spet Basaj. Slovenski načelnik je bil do konca leta 1923 Kermavner, nato ga je nasledil Jože Hvale.

Za nastanek zveze je bila poleg želje po oblikovanju (navzven) vsenarodne, jugoslovanske organizacije, s čimer bi nekoliko utišala kritike nasprotnikov o plemenski in nedržavni usmeritvi, tudi težnja slovenske organizacije po osamosvojitvi. Ta je namreč po vojni spadala pod SKSZ, ki v primerjavi z Orlom ni dosegla stare slave, a je zato pod svojim okriljem želela obdržati uspešne organizacije, kot je bil Orel. S formiranjem OP v Ljubljani se je ta osamosvojila, čeprav je formalno še dve leti ostala del SKSZ. Potem ko se je SKSZ na občnem zboru 15. novembra 1923 preimenovala v Prosvetno zvezo in

47 Orlovska zveza se je istočasno preimenovala v Orlovsko podzvezo, ki je bila obenem Podzveza JOZ in še naprej tudi podzveza SKSZ.

48 *Mladost*, št. 11-12/1921, str. 146, 147, Ustanovni občni zbor Jugoslovanske orlovske zveze dne 23. okt. 1921.

dobila nova pravila, smernice za poslovnik in izvoljen novi odbor, orlovska organizacija vanjo ni vstopila.⁴⁹ Ta je bila sicer že pred tem tako enotna in samostojna, da je dokončna osamosvojitve pomenila »nič drugega nego potrditev pred zakonom in oblastjo, kar je dejansko delalo in živelo že prej kot samostojna organizacija«.⁵⁰ To je v nekaterih katoliških krogih pripeljalo do napetosti, saj so se vodilni možje zbal prevelikega vpliva samostojne mladinske organizacije na javne zadeve. Proti pomislekom je nastopil škof Jeglič.⁵¹

Nova organizacijska struktura iz leta 1921 je prinesla spremembe tudi na nižjih ravneh. Preuredilo in zmanjšalo se je število okrožij, med njih in odseke pa so z letom 1922 dodali še srenje, ki so pomagale in nadzirale osnovne enote. Čez dve leti so se jim priključile t. i. ekspoziture ali izpostave, ki so postale povezovalno telo med okrožji in podzvezo.

Slovenski Orel je medtem skokovito rasel. Že na občnem zboru decembra 1920 so poročali o 163 odsekih (ob 31 takih, ki se niso javili) s skoraj 6000 člani in 3000 naraščaja,⁵² ob formiranju JOZ manj kot leto dni pozneje pa se je vanjo včlanilo 205 slovenskih odsekov in 60 hrvaških društev s skupaj okoli 20.000 člani.⁵³ Rast, poglobitev dela in izpopolnjevanje tehničnega dela z organizacijskimi tečaji, okrožnimi tekmami, s telovadnim tednom ipd. so se nadaljevali leta 1922, in to kljub poročilom o vse manjši naklonjenosti oblasti ter bojem s sokolstvom za primat v šoli. Katoliški tabor je tako stanje skušal preprečiti ali vsaj omiliti s političnim delovanjem poslancev SLS, z nastopi in s poslanicami škofov ter z raznimi

49 Pernišek, *Zgodovina slovenskega Orla*, str. 150, 151.

50 *Mladost*, št. 10/1924, str. 135, V preteklem letu.

51 Pernišek, *Zgodovina slovenskega Orla*, str. 151.

52 *Mladost*, št. 1/1921, str. 2, Občni zbor O.Z. dne 12. decembra 1920.

53 *Mladost*, št. 11-12/1921, str. 147, Ustanovni občni zbor Jugoslovanske orlovske zveze dne 23. oktobra 1921.

dejanji, s katerimi so izkazovali naklonjenost kralju in državi. Med drugim so orli (500) sodelovali na sprejemu ob obisku regenta Aleksandra v Ljubljani junija 1920, obeleževali državne praznike (obletnico združitve) in druge pomembne dogodke, kot je bila npr. poroka kralja Aleksandra z romunsko princeso Marijo. Na poročno slovesnost v Beograd se je odpravilo devet članov JOZ v kroju, ki so ob tej priložnosti izvedli prvi nastop orlov v jugoslovanski prestolnici.⁵⁴

Da bi v vodstvu preprečili zgolj nebrzdano rast, so nastopili proti pretiranemu prirejanju manifestacij oziroma te omejili in nadomestili z drugimi zahtevnejšimi telovadnimi in prosvetnimi prireditvami. Osrednji dogodek leta 1922 je bil II. vseslovanski orlovski tabor v češkem Brnu od 30. julija do 15. avgusta. Nanj je odšlo skupaj 1200 Jugoslovancev, od tega okoli 200 hrvaških in 511 slovenskih orlov, med katerimi je bilo 260 telovadcev in 80 telovadk.⁵⁵ Vsega skupaj je bilo konec tega leta v slovenski OP v 220 odsekih do 8000 članov in čez 4000 naraščaja, v Orliški podzvezi pa 89 krožkov s 3500 članicami in 3000 gojenkami.⁵⁶ Tabor v Brnu je bil veličastna manifestacija, v sprevedu, ki naj bi ga spremljalo 200.000 gledalcev, je hodilo 25.000 orlov in orlic v kroju ter še več kot enkrat toliko brez njega. Pri glavni javni telovadbi je pred 120.000 gledalci nastopilo 4288 orlov in 3328 orlic, posebej je nastopilo tudi 72

54 *Mladost*, št. 6/1922, neoštevilčena stran.

55 *Mladost*, št. 8/1922, str. 122, Brno – Ljubljana; *Mladost*, št. 9/1922, str. 139, Občni zbor O.P. v Ljubljani 21. septembra 1922.

56 Hafner, »Orel«, str. 21. *Mladost* je na drugi strani v poročilu s septembrskega občnega zbora poročala o 11.627 članih in 4288 naraščaja, pri čemer gre pri prvi številki skoraj zagotovo za napako oziroma je vanjo všteti tudi naraščaj, saj podana razdelana statistika članstva skupaj znes 7348 članov. *Mladost*, št. 9/1922, str. 138, 139, Občni zbor O.P. v Ljubljani 21. septembra 1922.

jugoslovanskih vaditeljev.⁵⁷ Uspešen dogodek v Brnu je med slovenskimi orli sprožil željo po podobni prireditvi na domačih tleh, ki so jo sprva načrtovali v letu 1924.⁵⁸

Peti katoliški shod

Še pred tem je od 25. do 28. avgusta 1923 v Ljubljani potekal peti slovenski katoliški shod, na katerem je orlovstvo končno dobilo svoje pravo mesto v smislu obravnave tematike. Na dnevnem redu zadnjega katoliškega shoda pred vojno avgusta 1913 je sicer bilo orlovsko in telovadno vprašanje, a je to potekalo bolj obrobno po različnih odsekih v širšem okviru razprav o vzgojnem in izobraževalnem delu ter zabavi. Na petem shodu je bilo orlovstvo osrednja tema razprav o mladinskih organizacijah znotraj odseka za narodno prosveto in temu primeren je bil tudi delež resolucij. Mladinska organizacija je poleg doma, cerkve in šole postala četrti glavni vzgojni dejavnik katoliškega tabora. Referat o njej je imel Valentin Zabret, ki je izpostavil pomen mladih ljudi kot tistih, ki bodo »čez 10 let že odločilno posegali v javnost in v zakonodajo, ki je v ozki zvezi z verskim mišljenjem in življenjem vsakega naroda«. Ker so to že spoznali nasprotniki, je vzgoji mladine nalagal še posebno skrb, smernice pa prepuščal katoliškemu shodu. Na njem so zborujoči ugotavljali, da se je najbližje pravemu vzgojnemu in izobraževalnemu delu približala orlovska organizacija, uspeh njene šole pa se bo v polni meri pokazal v prihodnji generaciji. Da bi se obdržala čim enotnejša fronta katolištva, so izpostavili potrebo po sodelovanju Orla in drugih organizacij, ki naj bi

⁵⁷ *Mladost*, št. 8/1922, str. 122, Brno – Ljubljana.

⁵⁸ *Mladost*, št. 9/1922, str. 139, Občni zbor O.P. v Ljubljani 21. septembra 1922.

se po načinu svojega dela čim bolj približale orlovskemu.⁵⁹ Že tako kot pred vojno so nesoglasja nastajala na eni strani v razmerju do Marijinih družb, ki so zaradi vojne izgubile večino moškega članstva in moči, na drugi pa do štajerskih mladeniških in dekliških zvez. Stališče do Marijinih družb je ostajalo enako, to je, da te skrbijo za versko izobrazbo, vanje pa naj bi se včlanjevali tudi orli. Mladinske organizacije na Štajerskem so se medtem po vojni začele uspešno obnavljati in so poudarjale, da med njimi in Orlom ni načelnih nasprotij, pri obojih gre za odseka SKSZ, a da bodo v krajih, kjer Orlu ne uspe razviti kril, izobraževanje mladih prevzele same. To je zmotilo orlovsko vodstvo, ki je opozarjalo na morebitno pomanjkanje sredstev in nepotrebno cepitev v mladinskih vrstah, ki bi »škodila enotnosti katoliškonarodnega gibanja in spričo administrativne delitve Slovenije podpirala provincijalizma Kranjcev in Štajercev«. ⁶⁰ Kranjski orli so svoj model začeli Štajercem »vsiljevati« leta 1921 in uspelo jim je dve leti pozneje, ko se je OZ dokončno ločila od SKSZ. To je na Štajerskem povzročilo nekajletni upad orlovskega gibanja ter njegov zastoj v Prekmurju in na Koroškem. ⁶¹

Ta model je telovadbi namenjal pomembno vlogo, ki so jo poudarili tudi na shodu: »Ni to buržoazna zabava, kot nekateri mislijo. Ne! Telovadba je potrebna v enaki meri za kmetstvo in delavsko mladino.« Pri tem so izpostavljali zdravstveni in nravnovzgojni vidik, pri čemer so v telovadbi videli »ventil za prekipjavajoče sile«, sredstvo za odvrčanje od lenobe in izpri-

59 *Peti katoliški shod v Ljubljani 1923*, Jugoslovanska tiskarna, Ljubljana 1924, str. 102–108 (dalje *Peti katoliški shod*).

60 *Mladost*, št. 6/1922, neoštevilčena stran, Nov list katoliške mladine na Štajerskem.

61 *Sokoli in orli na Štajerskem, Koroškem in v Prekmurju*, Muzej narodne osvoboditve Maribor, Maribor 1993, str. 19.

jene zabave ter predvsem praktično sredstvo za vzgojo volje in discipline.⁶²

Orel je na shodu nastopil z delno telovadbo, s svečano akademijo in z javno telovadbo, vidno vlogo pa je odigral tudi na manifestacijskem shodu. Na njem je korakalo okoli 2000 orlov in nekaj manj orlic, ki so skupaj z organizacijami SKSZ, s slovenskimi parlamentarci, z župani, občinskimi svetniki, s predstavniki lavantinske in ljubljanske škofije itd. na glavno zborovanje na Kongresnem trgu privabili več deset tisoč ljudi. Med gosti je bil tudi kralj Aleksander, ki je prišel z avtom.⁶³ Po shodu je sledila telovadba orlov na velikem, za silo vzpostavljenem telovadišču na mestu današnjega bežigrskega stadiona, za gradnjo katerega so takrat prižgali zeleno luč. V ta namen je bila ustanovljena zadruga Stadion, po kateri se je med članstvom več let zbiral denar za gradnjo, ki se je zavlekla v čas po razpustu orlovske organizacije. Pri nedeljskem orlovskem nastopu je ponagajal dež, ki je dan prej dodobra razmočil še nepripravljeno zemljišče. To je bilo ob robovih še neobdelano, manjkala so znamenja, celoten prostor pa je bil premajhen za rajalna pohoda 1940 orlov in 778 orlic. Kljub temu naj bi se (pretirano) na brežinah zbralo 45.000 gledalcev, ki so si nato ogledali še orodno telovadbo petnajstih vrst na drogovih, bradljah, krogih in konju ter skupinske vaje jeseniških orlov. Tekme za prvenstvo, v peteroboju in tekme vrst v višjem oddelku so potekale v soboto v jahalnici vojašnice kralja Aleksandra, kamor so jih morali prestaviti zaradi slabega vremena. Na obeh prireditvah je igrala godba Dravske divizije.⁶⁴

Shod je padel v čas po volitvah, ki so močno okrepile moč SLS in z njo celotnega katoliškega tabora. Pomembnost volitev

62 *Peti katoliški shod*, str. 171, 172.

63 Prav tam, str. 33–45.

64 Prav tam, str. 62–65.

je s svojim aktiviranjem pred njimi nakazal tudi Orel. *Mladost* je marca 1923 objavila članek, v katerem je sicer še enkrat več potrdila, da je mladeniška, vzgojna in izobraževalna organizacija ter se ne želi vmešavati v politične boje, kar pa ne pomeni, da so njeni člani »slepi«. Vsak orel je namreč »kot državlján, katoličan in narodnjak imel sveto dolžnost: v vsakem oziru ščititi in podpirati dobro ter zatirati zlo, biti v tem zgled celemu ljudstvu in pridobivati za to druge. Ta dolžnost ga veže v verskem, narodnem, gospodarskem, kulturnem ..., vsakem, tudi v političnem oziru. Saj se najvažnejše zadeve na vseh naštetih poljih v veliki meri rešujejo in odločajo ravno v politiki, v parlamentu!«. Članek je zaključil s pozivom članom, naj volijo stranko, ki bo »pošteno in odločno zastopala s svojimi poslanci katoliške ljudske koristi«. Ob tem ni neposredno omenil SLS, je pa nanjo nedvoumno nakazal. Orle je izpostavil kot prvoborce na voliščih, ki bodo »z vsemi poštenimi sredstvi pomagali pridobivati še vse manj zavedne volilce«. ⁶⁵ V tem duhu se je decembra leto prej na člane obračal poziv, naj končno le odidejo iz »protiverskih in brezverskih zvez« in stopijo ali osnujejo katoliške strokovne zveze. S tem so odgovarjali na nedoslednosti, s katerimi so jih radi spodbodli nasprotniki, ko so bili nekateri orli hkrati člani socialistične ali drugih »ne pozitivno katoliške stanovske zveze«, in na primere vernih, ki so sodelovali v Sokolu. ⁶⁶ Sem bi lahko uvrstili tudi Orjuno, ki je bila na začetku na Štajerskem deležna podpore med nekaterimi katoliško orientiranimi, a so se nato od nje hitro distancirali. Že leta 1923 so tudi pozvali oblasti, naj ukrotijo Orjuno, ali pa bodo za obrambo poskrbeli katoličani sami. To bi lahko prineslo škodljive posledice za »ugled in celo obstoj države«, saj bi se iz tega razvila »meščanska vojska (med

65 *Mladost*, št. 3/1923, str. 36, 37, Čas volitev.

66 *Mladost*, št. 12/1922, str. 178, 179, Pozabljena dolžnost.

skupinami državljanov iste države), ki je za državo nevarnejša od vojske z drugo državo (državljska vojna – op. a.)«. ⁶⁷

Notranja konsolidacija

Orlovska podzveza v Ljubljani je peto obletnico povojnega delovanja (1923) zaključila z 237 odseki v 60 srenjah in 23 okrožjih (pred prenovo 35 oziroma 36) ter s 504 novimi člani, torej z dobrimi 8000 orli. Bolj kot konstantna rast so zgovorni podatki o sestavi članstva. Slabo polovico tega (43 odstotkov) so sestavljali kmetje, tri odstotke manj (40,1) je bilo delavcev, obrtnikov in trgovcev, preostalo (16,9 odstotka) pa je bilo inteligence oziroma izobražencev. Statistika je prinesla tudi deleže glede na članstvo in starešinstvo. V slednjem, torej vodečem, krogu je bilo kmetov le 28 odstotkov, 21 odstotkov je bilo izobražencev, največ, 29 odstotkov, pa delavcev. ⁶⁸ Čeprav je bil tako najštevilčnejši del članstva iz kmečkih vrst, pa še vedno niso dokončno potihnilo pomisleki o telovadbi za kmečko prebivalstvo. Te so v vodstvu nenehno zavračali, a so morali vseeno zato telesno vzgojo prilagoditi razmeram in potrebam večinskega deleža članstva. Šport se je pod vplivom mladih telovadcev, ki jih je orlovska organizacija poslala na študij telovadbe v tujino (Pino Mlakar, ⁶⁹ Marjan Dobovšek, Leo Lojk, Drago Ulaga), že nekaj časa širil v orlovske vrste, leta 1926 pa so se temu vprašanju še posebej posvetili. Predsedstvo slovenske OP je za izpopolnitev telovadnega sistema k sodelovanju povabilo šolskega zdravnika dr. Antona Breclja in na podlagi njegovih stališč o »*modernej fizični vzgoji mladine*« ter mnenja Kermavnerja priredilo več

⁶⁷ *Mladost*, št. 3/1923, str. 44, 45.

⁶⁸ *Mladost*, št. 11/1923, str. 163, Občni zbor O.P.

⁶⁹ Zapisan tudi kot Mlaker.

sej in raziskav. Zaključili so, da je treba več prostora v sistemu nameniti športnim panogam, telesna vzgoja pa mora postati »tako preprosta in naravna, da se bodo naši kmečki in delavski fantje brez posebnih priprav in orodja večinoma vežbali zunaj na prostem, v gozdu, na travniku, na cesti, najbolj seveda na prirejenih letnih telovadiščih«. ⁷⁰ Temu je istega leta sledila tudi prenova višjega naraščaja – mladcev, ki sta jo v svoje roke vzela Ernest Tomec ⁷¹ in Rožman, prvi predvsem na organizacijskem in teoretičnem področju, drugi pa na vzgojnem. Tomec je v Orla vnesel številne dejavnosti drugih organizacij, predvsem skavtstva: pomoč in reševanje ob nesrečah, izlete in taborjenja v naravi, poznavanje domače okolice, ročne spretnosti in drugo praktično znanje za preživetje v rednih in izrednih razmerah. ⁷² O teh prvinah, ki bi jih bilo smiselno vnesti v Orla, je že pred vojno razmišljal dr. Aleš Ušeničnik in v njih poleg zabave in poučnosti videl tudi koristi za bodoče vojake. Po drugi strani je menil, da skavtstvo ni primerno za (katoliške) slovenske razmere, saj je gibanje enostransko, v njem se pretirava, močna pa je tudi »*naturalistična tendenca*«. ⁷³

Povečano zanimanje za telesno aktivnost se je izrazilo v rednem poročanju o telovadnih in športnih, domačih ter svetovnih dogodkih v *Mladosti*, prav tako tudi v poudarjanju telovadnih nastopov orlov. Vse do razpusta Orla so letno potekale velike prireditve doma in v tujini. Avgusta 1925 bi moral v Ljubljani potekati III. slovanski orlovski tabor, ki pa je bil odpovedan in so se namesto njega zvrstile le telovadne

⁷⁰ *Mladost*, št. 10/1926, str. 172, 173, V preteklem letu. Iz poročila predsednika Orlovske podzveze br. dr. Joža Basaja na občnem zboru dne 26. septembra 1926.

⁷¹ Zapisan tudi kot Tomc.

⁷² Pernišek, *Zgodovina slovenskega Orla*, str. 196–199.

⁷³ Ušeničnik Aleš, »Boy-Scouts«, *Čas*, št. 1-6/1913, str. 306–308.

tekme,⁷⁴ glavni nastop v Ljubljani pa so nadomestile prireditve ekspozitur.⁷⁵ Leto pozneje je tik pred zdajci prav tako odpadla mednarodna tekma katoliških telovadnih zvez v Rimu,⁷⁶ kjer so se slovenskim orlom spet obetale dobre uvrstitve.⁷⁷ Kljub temu so orli na čelu s škofom Jegličem vseeno odšli v Rim in obiskali papeža Pija XI., ki jih je prijazno sprejel.⁷⁸ Leta 1927 sta se telovadna in športna dejavnost še okrepili, slovenski orli so med drugim npr. organizirali velik štafetni tek od Jesenic do Gornjega Logatca,⁷⁹ Kermavner pa je avgusta v Kölnu zmagal v dvanajsteroboju na 2. državnih telovadnih in športnih tekmah nemške katoliške mladinske organizacije Deutsche Jugendkraft, ki je združevala katoliške telovadce in športnike ter tudi druga katoliška društva.⁸⁰ Naslednje leto je nato v Ljubljani potekal velik Slovenski orlovski tabor, na katerem je bila prvič v tekmovanje vključena lahka atletika, prvič pa so tekmovale tudi orlice. Na prostih vajah pred 15.000 gledalci in slovenskim političnim vrhom je nastopilo 1100 orlov in 720 orlic.⁸¹ Zadnja velika prireditev z mednarodnimi tekmami je bil IV. slovanski

74 *Mladost*, št. 10/1925, str. 180, 181, Orlovske tekme J.O.Z. v dneh 15. in 16. avgusta 1925.

75 *Mladost*, št. 10/1925, str. 165, Pogled nazaj; *Orlovski odbornik*, št. 4/1925, str. 23, Sklepi Podsaveznega sveta 19. aprila 1925.

76 O razlogih glejte *Mladost*, št. 10/1926, str. 162–164, Zakaj ni bilo rimskih tekem?.

77 Na prejšnjih tekmovanjih so slovenski orli dosegli naslednje uspehe: prvo mesto slovenske vrste v Strasbourgu leta 1921 in v Brnu leto pozneje ter tretje mesto v Parizu leta 1923. Pernišek, *Zgodovina slovenskega Orla*, str. 138, 139.

78 *Mladost*, št. 10/1926, str. 161, 162, Govor sv. Očeta slovenskim Orlom, v avdijenci dne 3. septembra 1926.

79 *Mladost*, št. 9/1927, str. 183, Pogled v preteklo leto.

80 Več o tekmovanju v Kölnu glejte *Mladost*, št. 9/1927, str. 157–160, 178, 179, Na tekmi v Kölnu.

81 *Mladost*, št. 8/1928, str. 145–148, Javna telovadba na Stadionu.

orlovski tabor v Pragi sredi leta 1929, kjer so se slovenski katoliški tekmovalci spet dokazali kot najboljši.

V primerjavi s tehničnim delom je orlovska organizacijska struktura v teh letih v grobem ostajala ista oziroma se je nekako zaključila že z letom 1924. Leto po petem katoliškem shodu je večina odsekov izvedla dokončno osamosvojitve izpod SKSZ, v orlovsko organizacijo pa so bile od konca leta 1923 do sredine leta 1925 vpeljane ekspoziture, katerih naloga je bila razbremeniti predsedstvo OP. To je prek njih neposredno bedelo nad okrožji in uravnavalo razne odklone, ki jih je prinesla hitra rast. Ekspoziture so bile nekakšna podaljšana roka predsedstva OP, zato njihovo vodstvo ni bilo voljeno, ampak ga je postavljalo podzvezno vodstvo. Sedež so imele v središčnih mestih v Sloveniji, v enem letu pa je nastalo skupaj pet ekspozitur: v Mariboru, Novem mestu, Celju, Ljubljani in Kranju.⁸²

S širitvijo organizacije je ta postajala vse kompleksnejša, zato so poleg drugih izpitov, telovadnih in prosvetnih tekmovanj sredi desetletja uvedli izpite še iz poslovanja. Orlovsko poslovanje je bilo temelj prosvetnega in vzgojnega dela v Orlu, učinek pa je bil tudi širši, saj je veljalo za uspešno šolo za nadaljnje delo v drugih katoliških organizacijah.⁸³

Spremembe na zvezni ravni

Zadnjo orlovsko »petletko« so zaznamovale menjave v vrhu slovenske in jugoslovanske zveze. Načelnik JOZ Peterlin se je maja 1924 umaknil, potem ko so se »od neznane strani iznesla zelo zlobna in povsem izmišljena obrekovanja, ki težko napadajo

82 *Mladost*, št. 10/1924, str. 132, V preteklem letu; *Mladost*, št. 10/1925, str. 166, Pogled nazaj; *Mladost*, št. 9/1927, str. 183–184, Pogled v preteklo leto.

83 *Mladost*, št. 7/1925, str. 116–117, Izpiti iz poslovanja.

njegovo osebno čast«. Nasledil ga je Kermavner.⁸⁴ V JOZ je leta 1925 sledila menjava na predsedniškem mestu, kjer je Hrvata Meglerja zamenjal Natlačen, njega pa čez dve leti Žitko. Razlog za tako kratko dobo Natlačna je bila njegova izvolitev 14. novembra 1926 za podnačelnika SLS, zaradi česar je odstopil tudi kot predsednik OP v Ljubljani. To mesto je zasedal manj kot dva meseca, potem ko ga je prevzel 26. septembra 1926 od Basaja, ki je zaradi preobilice dela zavrnil ponovno izvolitev in postal blagajnik. A januarja 1927 je odložil tudi to funkcijo, saj je postal poslanec v oblastni skupščini. Podzvezno predsedstvo je tako od konca novembra do konca januarja, ko so izvolili novega blagajnika, delovalo brez dveh članov. Predsedniške posle je opravljal podpredsednik Ovsenek vse do septembra 1927, ko je postal predsednik. Na funkciji je ostal dve leti, nato pa se je vrnil Basaj, ki je vodil Orla do njegovega razpusta. Te menjave niso vidneje vplivale na delovanje organizacije, saj so bile njihove vloge v njej že pred tem pomembnejše, hkrati pa je tudi preostali del predsedstva ostajal v rokah istih ljudi.

Do sprememb je prišlo tudi na ravni jugoslovanske zveze, ki se je preuredila kot posledica dogodkov v hrvaškem orlovstvu. Pernišek navaja, da so tam notranji spori med katoliškim akademskim društvom Domagoj in Orlom slednjega opešali in ga oddaljili od slovenskega.⁸⁵ A večje posledice so povzročila prizadevanja, da se celotno hrvaško katoliško mladinsko gibanje združi v eni močni organizaciji, kar je v stvarnosti pomenilo združitev hrvaške Orlovske podzveze in Hrvaške katoliške mladinske zveze (HKMZ, hr. Hrvatski katolički omladinski savez). Do tega je prišlo decembra 1923 z ustanovitvijo Hrvaške orlovske zveze (HOZ, hr. Hrvatski orlovski savez), pri čemer sta najvidnejšo vlogo odigrala Protulipac in dr. Ivan Merz. Že

84 *Orlovski odbornik*, št. 5/1924, str. 39, 40, Sprememba v načelstvu J.O.Z.

85 Pernišek, *Zgodovina slovenskega Orla*, str. 203.

pred tem so na hrvaško pobudo stekli pogovori z ljubljansko OP o preustroju orlovstva in JOZ, ki pa so hitro pokazali glavna razhajanja. Slovensko orlovsko vodstvo je zavzelo stališče, da njihova organizacija ni cerkvena, temveč posvetna in lahko zato pri versko-moralni vzgoji članov deluje neodvisno od cerkvenega vodstva. Temu je Merz ugovarjal, saj da gre v resnici za versko-kulturno organizacijo, ki se more podrediti cerkveni avtoriteti, duhovnik pa ne more biti ne član ne odbornik, temveč delegat cerkvene oblasti, ki skrbi za versko in moralno vzgojo članstva. Merz je glavni razlog slovenske pozicije pripisoval naklonjenosti slovenskih orlov SLS, s čimer naj bi bil slovenski OP spolitiziran. Ker dogovor ni bil mogoč, je prišlo do oblikovanja že omenjene Hrvaške orlovske zveze, katere predsednik je postal Protulipac, vključilo pa se je 60 društev, ki so se v naslednjih letih pomnožila – konec leta 1924 je bilo 84, dve leti pozneje 163 in pred ukinitvijo 248 društev. Odnos s slovenskim Orlom se je po tem še poslabšal, na enem zadnjih sestankov JOZ januarja 1924 med slovenskimi in hrvaškimi orli pa so se razšli brez dogovora. V HOZ so sklenili, da bodo z JOZ sodelovali sporazumno, ne bo pa se ji dopustilo nadzora nad hrvaškimi društvi.⁸⁶ JOZ je zato ostala skoraj brez dela, čeprav je še naprej formalno obstajala, predvsem za potrebe vzdrževanja stikov s tujimi katoliškimi telovadnimi zvezami. Hladni odnosi se odrazijo v pisanju *Mladosti*, ki hrvaškemu delu ne posveča pozornosti, le obrobno pa zabeleži tudi formiranje Slovenske orliške zveze, ki je nastala 27. decembra 1926, in preimenovanje ljubljanske OP v Slovensko orlovsko zvezo (SOZ) na izrednem občnem zboru marca 1928.

86 Zdravko Matić, Ivan Merz, suutemeljitelj i idejni vođa hrvatskog orlovstva, str. 149–154. *Croatica Christiana periodica*, let. 33, št. 63, 2009, str. 149–184.

Konec rasti

Slovensko orlovstvo je konec leta 1927 oziroma na začetku naslednjega leta štel 7022 orlov v 208 odsekih in 4733 orlic v 111 krožkih.⁸⁷ Organizacija torej nekako od leta 1923 številčno ni več napredovala oziroma je, vsaj pri moškem članstvu, do leta 1927 celo padala, nato pa zadnji dve leti pred razpustom spet narasla. *Spominski zbornik Slovenije*, izdan leta 1939, je za leto 1928 poročal o 8262 orlih in 7073 orlicah,⁸⁸ kar pa se zdi precej visoka rast za tako kratko obdobje oziroma bi v soju novih ugodnejših političnih razmer (SLS v vladi) ta še bila sprejemljiva za moško članstvo, ne pa tudi enkrat višja številka članic. Približno enako število orlov, to je 8200 v 26 okrožjih, je zgodovinar Drago Stepišnik navedel za leto 1929.⁸⁹ Po letu 1923 ne *Mladost* ne *Orlovski odbornik* v poročilih z zborov nista več prinašala konkretnih številk članstva in odsekov, čeprav so jih vodili mesečno. To je delno mogoče pripisati omenjenemu padanju, ki ga zagotovo niso želeli izpostavljati, medtem ko so na drugi strani ob orlovskih taborih in drugih velikih prireditvah s točnimi podatki o številu telovadcev, telovadk, udeležencev spreveda itd. redno dokazovali svoj napredek. Pri analizi podatkov je tako kot pri Sokolu treba poudariti, da so bili ti zgolj približni, saj so statistične pole iz odsekov prihajale z zamudo ali pa sploh niso. Vodstvo Orla se je z nerednim pošiljanjem statistike soočalo predvsem v prvih povojnih letih,

87 Fran Erjavec, »Naše društveno življenje«, *Slovenci v desetletju 1918–1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine* (ur. Josip Mal), Leonova družba, Ljubljana 1928, str. 750, 751. Avtor ni točno definiral datuma statistike in je podal podatek za čas pisanja publikacije, ki je izšla leta 1928.

88 *Spominski zbornik*, str. 218.

89 Drago Stepišnik, *Telovadba na Slovenskem*, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1974, str. 223.

nato pa se je stanje izboljševalo. Tako so še na občnem zboru leta 1921 kritizirali, da »mnogo odsekov neredno poroča o delu in stanju«, ⁹⁰ leto pozneje pa se je številka le popravila in je povprečno že 88 odstotkov odsekov redno pošiljalo mesečna poročila. ⁹¹ Poleg tega so v predsedstvu pri revizijah ugotavljali, da so nekatere številke pretirane in se ne skladajo z dejanskim stanjem. ⁹² Delno so morali biti za to krivi tudi sami, saj so predvsem v prvih letih in ob pripravah na peti katoliški shod nenehno pozivali k pridobivanju novih članov in ustanavljanju odsekov, četudi marsikje za to niso bili izpolnjeni pogoji.

Padec po nekaj letih je bil logična posledica konsolidacije delovanja, ki se je po hitri rasti obrnila navznoter in s poglobitvijo notranjega dela prečistila vrste. Upoštevati je treba tudi družbene dejavnike, kot so splošna gospodarska in etična kriza ter odhajanje mladih v šport, ki so negativno vplivali že na članstvo slovenskega dela Sokola, le da je bil pri njem ta padec večji. Nanj je vplivala tudi politična situacija, ki je bila Orlu do vstopa SLS v vlado nenaklonjena, še posebej v šolstvu, kar je odnašalo podmladek. Za tega sicer zagotovo niso bile privlačne niti ostre omejitve glede prireditev, alkohola, odnosa do nasprotnega spola ipd. Na političnem polju se na drugi strani niso zmanjšali niti stalno prisotni očitki nasprotnikov o protidržavnem delovanju, ki so jih vse od začetka zavračali. Tako je na primer, potem ko so na septembrskem občnem zboru leta 1924 opazali znake o morebitnem razpustu organizacije, ⁹³ predsednik Basaj januarja naslednje leto pojasnjeval, da bo orlovstvo ostalo »narodno, državno, jugoslovansko, ker po vsem

90 *Mladost*, št. 11-12/1921, str. 148, Občni zbor Podzveze dne 20. nov. 1921.

91 *Mladost*, št. 9/1922, str. 138, Občni zbor O.P. v Ljubljani 21. septembra 1922.

92 Npr. *Orlovski odbornik*, št. 4/1925, str. 28, Izpolnjevanje mesečnih statistik odsekovnih tajnikov.

93 *Mladost*, št. 10/1924, str. 135, V preteklem letu.

svojem prepričanju nikdar drugačno biti ne more«. ⁹⁴ To usmeritev so deklarativno večkrat ponavljali, vendar pa je skozi leta opaziti vse močnejše poudarjanje avtonomističnih idej, ki jih je zagovarjal katoliški tabor. Iz začetnega razumevanja slovenstva kot dela jugoslovanskega naroda sta pojma slovenstvo in jugoslovanstvo postajala vse bolj ločena oziroma dve različni stvari ali, kot so oktobra 1927 zapisali v Orlovskem odborniku: *»orlovska organizacija je narodna. Vsak Orel se mora zavedati, da je sin slovenskega naroda in jugoslovanski državljani.*« ⁹⁵

Diktatura kralja Aleksandra in notranja trenja v Orlu

Taka dikcija ni bila všeč dvoru, ki je po streljanju v skupščini želel stvari postaviti na svoje mesto. Kratka avantura z edinim nesrbskim predsednikom vlade, prvakom SLS Korošcem od julija 1928 do konca leta ni bila uspešna, zato je kralj januarja 1929 uvedel diktaturo. Pri izgradnji »novega« Jugoslovana je po hitrem postopku začel odstranjevati moteče elemente, pri čemer so se na udaru znašle politične stranke in organizacije, ki so v svojem bistvu vedno zagovarjale samosvoj razvoj posameznih »plemen«. Te nevarnosti so se hitro zavedli v Orlu, ki jim je sodelovanje SLS v vladi koristilo in so šele nekaj mesecev prej samozavestno zatrjevali, da orlovstvo predstavlja *»silo, ki uživa splošen ugled in rešpekt*« in ga nobena državna oblast, organizacija ali sloj ne more niti ne sme prezreti. ⁹⁶ Le dan po razpustu SLS pa je bila situacija mnogo bolj črnogleda, zato je vodstvo Orla 23. januarja premišljeno v Beograd poslalo zastopstvo, ki so ga sestavljali predsednik JOZ Žitko, blagajnik JOZ Franc

⁹⁴ *Mladost*, št. 1/1925, str. 2, Jekleni vitezi.

⁹⁵ *Orlovski odbornik*, št. 1/1927, str. 1, Narodni spominski dnevi.

⁹⁶ *Mladost*, št. 10/1928, str. 184, Predsednikovo poročilo na občnem zboru S.O.Z. dne 30. septembra 1928.

Kržan in predsednik SOZ Basaj. Čez dva dneva jih je sprejel kralj, ki je na njihovo prošnjo prevzel pokroviteljstvo nad izletom v Prago na Svetovaclavske dneve oziroma IV. slovanski orlovski tabor. Ta je potekal od 28. junija do 7. julija, istočasno pa so se odvijale tudi tekme mednarodne zveze katoliških telovadcev UIOCEP, na katerih je zmagala slovenska telovadna vrsta, Kermavner in Ulaga pa sta med posamezniki zasedla prvo in drugo mesto. Delegacija je kralja še obvestila, da tako prireditvev in tekmovanje načrtuje za leto 1931 v Ljubljani, ter mu ob tem zagotovila zvestobo in vdanost celotnega članstva.⁹⁷

Res je stanje na telesnovzgojnem področju za zdaj ostalo nespremenjeno, a še naprej so v zraku visele grožnje po preureditvi. To je v Orlu očitno nekoliko ohladilo delavnost, kar pa so v vodstvu zavračali in to podkrepili s podatkom o ustanovitvi novih štirinajstih orlovskih »gnezd«, potem ko je prejšnja leta notranja preureditev »črpala moči vodstva, da se ni moglo tako posvetiti razmahu orlovstva, kot je želelo«.⁹⁸ V organizaciji so se zadnje leto pred razpustom intenzivno ukvarjali še z eno, mnogo večjo težavo, ki se je kuhala že nekaj let – s križarstvom in z njim povezanim krščanskim socializmom.

Križarstvo, imenovano po reviji *Križ na gori* (1924–1927) in njenem nasledniku *Križu* (1928–1930), je bilo mladinsko katoliško kulturno gibanje, ki se je prvotno začelo v Nemčiji že pred prvo svetovno vojno. Ko je po njej sledilo veliko razočaranje nad splošnim stanjem v družbi, med (katoliškimi) Slovenci pa tudi nad novo državno tvorbo, se je gibanje okrepilo in si prizadevalo »v duhu sodobne kulture obnoviti mistično prvino krščanstva in pri tem močno poudarjalo osebno

97 *Mladost*, št. 2/1929, str. 25, Izvršujemo dano nam najvišje naročilo ter izročamo vsem orlom in orlicam pozdrave njegovega veličanstva kralja.

98 *Mladost*, št. 10/1929, str. 231, Poročilo predsednika br. prof. Ovseneka na občnem zboru S.O.Z. dne 29. septembra 1929.

doživljajsko plat vere«.99 Odnos do Boga so pojmovali drugače kot Katoliška cerkev in se zavzemali za to, da med vernikom in Bogom ni posrednika, verski obredi so osebno doživetje, kjer za cerkveno hierarhijo ni bilo prostora. Ta je temu razumljivo nasprotovala, prve kritike s strani Ušeničnika, pomembnega orlovskega ideologa, so prišle februarja 1926. Zahteve po zatrtju nevarne struje je izpostavil tudi škof Jeglič, ki je naslednje leto prepovedal revijo *Križ na gori*.100 Njeno delo je januarja 1928 nadaljeval *Križ*, ki ga je urejal Edvard Kocbek, eden najvidnejših predstavnikov gibanja in družbenopolitično bolj angažiran kot njegov predhodnik na uredniškem mestu Anton Vodnik. Konec dvajsetih let se je križarstvo v grobem razdelilo na umetnostno in politično gibanje, pri čemer v prvi skupini od vidnejših orlov srečamo telovadnega koreografa Pina Mlakarja, v drugi pa Franceta Terseglava. Politična skupina se je tesno prepletala s krščanskim socializmom, ki sta ga v dvajsetih letih sestavljala dva nasprotna tokova. Prvi, t. i. krščanski solidarizem, je družbo obravnaval kot celoto, nerazredno in je temeljil na »*katoliški socialni doktrini o nujni solidarnosti družbenih slojev in stanov*«; med zagovorniki najdemo Ušeničnika. Temu nasproti je stal krščanski socializem, ki je temeljil na razrednem stališču in se približeval marksizmu. Ta po razmišljanju Kocbeka po gospodarski plati ni bil v nasprotju s krščanstvom, zato je glavnega sovražnika videl v kapitalizmu, in ne socializmu, kar je krščanske socialiste dobro desetletje pozneje povezalo s komunisti v Osvobodilni fronti. Do trenj z vodstvom SLS je prišlo že na začetku dvajsetih let, tem pa je čez nekaj let sledila večja zaostritev, ki se je nadaljevala tudi

99 *Križa revije »Dom in svet« leta 1937: zbornik dokumentov* (ur. Marjan Dolgan), Založba ZRC, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana 2001 (dalje *Križa revije »Dom in svet«*), str. 433.

100 Pernišek, *Zgodovina slovenskega Orla*, str. 220.

v drugi polovici tridesetih let. Boj križarjev ni bil usmerjen samo proti SLS kot osrednji politični organizaciji katoliškega tabora, ampak tudi in predvsem za celotno dediščino Krekovega krščanskosocialnega gibanja – SKSZ, Jugoslovanska strokovna zveza in slovensko orlovstvo –, ki je predstavljala njegovo hrbtenico. S prodorom svojih članov na vodilna mesta teh organizacij so si skušali povečati vpliv in v njih uveljaviti svoje nazore ali v primeru neuspeha vsaj notranje razcepiti sile organizacij in doseči njihov propad. Križarstvo je bilo namreč nasprotno krekovstvu oziroma je na to izobraževalno, vzgojno in socialno delo gledalo iz drugačne perspektive.¹⁰¹

V Jugoslovansko strokovno zvezo so prodrli prek Krekove mladine, mladinske kulturne organizacije krščanskih socialistov, ki je pomembno vplivala na delovanje zveze. Lovke so širili tudi v orlovske odseke, a so bili omejeni na dijaške in sprva ostajali brez večjega vpliva, saj je vodstvo Orla uspešno nadzorovalo njihovo delovanje. So pa vseeno ohromili dijaške odseke v Ljubljani, Celju in Novem mestu.¹⁰² Julija 1927 so t. i. mariborski bogoslovci¹⁰³ v Veliki Nedelji priredili dijaško zborovanje, na katerem so se med drugim izrekli proti Orlu in za socialistični razredni boj. V še ostrejšem duhu je potekalo predavanje nekega nekdanjega mariborskega bogoslovca v Celju, na katerem so bili tudi celjski orli in poslušali zahteve predavatelja, da je treba Orla in Marijine družbe razbiti.¹⁰⁴

101 *Kriza revije »Dom in svet«*, str. 436–439.

102 Pernišek, *Zgodovina slovenskega Orla*, str. 220.

103 Gre za trdno skupino nekdanjih dijakov, zlasti gimnazij v Celju in Mariboru, ki so se med šolanjem navdušili nad idejami križarstva in krščanskega socializma ter po maturi odšli v mariborsko bogoslužje, kjer so nadaljevali poglobljeni študij.

104 Franc Zabret, *Moja opazovanja*, Jugoslovanska orlovska zveza, Ljubljana 1929, str. 4, 5 (dalje Zabret, *Moja opazovanja*). Zabret je bil odbornik predsedstva JOZ.

Razdiralne ideje leta 1927, ki so »*tu pa tam tudi orlovstvu kaj škodovale*«, so izjemoma omenili v *Mladosti* v poročilu z občnega zbora,¹⁰⁵ vendar brez podrobnosti, medtem ko orlovsko glasilo nato ni več prinašalo niti takih skromnih objav spora. Ta se je le še stopnjeval in se naselil v Akademskega Orla (AO), kjer se je še isto leto začel »razbijalni proces«, ki je višek dosegel pozimi leta 1928.

Akademski Orel je nastal že leta 1920 za študente ljubljanske univerze, predvsem z namenom pomoči zvezi pri njenem delu in vzgajanju njenih bodočih delavcev. Vendar pa ni prav zaživel in je zaradi nezanimanja počasi razpadel. Obnovili so ga 16. oktobra 1926, v njem pa so svoje delo nadaljevali mladi, ki so se povezali že v dijaških orlovskih odsekih. Po lastnih besedah so v novem odseku zavzeli »*samostojno linijo*« in program črpali iz *Zlate knjige*, prilagojen duhu časa. Niso želeli prevzeti dediščine tedanjega vodstva, ampak v njem vzgajati »*mladce iz vseh sodobnih stremljenj in vprašanj*«. Telesno kulturo so pojmovali kot »*nujno notranjo potrebo človeka*«, pri čemer ta ni bila sama sebi namen, ampak le vzgojno sredstvo za vzgojo »*resničnega krščanskega človeka*«. Zato so se poglobili v študij telesnih vaj, telovadbe, igre in plesa ter vanje uvajali novosti, ki so jih med študijem v tujini pridobivali Mlakar, Ulaga in še nekateri štipendisti orlovске organizacije. Idejno so v svoje vrste sprejeli t. i. mladinstvo, kot so imenovali gibanje, ki ga je prinašalo omenjeno križarstvo oziroma krščanski socializem. Ker pa je bil ta nasproten orlovskemu vodstvu, je z njim v spor prišel tudi akademski odsek, kar je bil glavni vzrok za njegov poznejši razpust.¹⁰⁶

105 *Mladost*, št. 9/1927, str. 184, Pogled v preteklo leto.

106 *Spomenica Akademskega Orla vsem orlovskim družinam in slovenski katoliški inteligenci*, Akademski Orel, Ljubljana 1929, str. 3, 4 (dalje *Spomenica AO*).

Ostri napadi na (uradno) orlovstvo so prihajali s strani revije *Ogenj*, ki jo je januarja 1928 začela izdajati Krekova mladina. Avtor številnih člankov je bil Kocbek, ki je bil tesno povezan tudi z AO in je nanj močno vplival. *Ogenj* je prinašal prispevke, ki so smešili orlovsko disciplino, hierarhijo ter tudi posamezne člane in aktivnosti (npr. loterija za gradnjo stadiona), ter na splošno zbijal njegovo avtoriteto in ugled. Sodu pa je izbil dno stavek: »*Krščanski socialist, delujoč v drugih organizacijah, je tleča prižigalna vrvi, do smodnika vodeča.*«¹⁰⁷ Članek je bil Kocbekov, a nepodpisan, zato JOZ ni imela dokazov o avtorstvu. Kljub temu je predsedstvo prek Tomca od Akademskega Orla zahtevalo, da prekine stike s Kocbekom ali od njega dobi izjavo, da obsoja pisanje *Ognja*. Zgodilo se ni ne eno ne drugo, temveč je nasprotno kmalu prišlo do novega primera, ki je bil povod za dokončen obračun orlovskega vodstva z neposlušnim odsekom.¹⁰⁸

Proti koncu leta 1928 je AO v Ljubljani priredil telovadno akademijo, na kateri je Mlakar z nekaj člani izvajal posebno vajo, imenovano »Telovadba in coda«. Vaja je bila sestavljena iz dveh delov, prvi je prikazal moderno, živahno gimnastiko, drugi pa staro prosto vajo, ki je bila pretirano strumno izvajana ob čitalniški spremljavi klavirja. Mnenja o tem, kaj je Mlakar želel z njo prikazati, so bila deljena. Pernišek je pravi vzrok videl v tem, da je hotel nazorno pokazati razliko med novo telovadbo in telovadbo po Tyrševem sistemu, spet drugi so menili, da je šlo za napad na orlovsko vodstvo, še posebej na Tomca, ali na orlovsko telovadbo. Takega mnenja so bili tudi v predsedstvu JOZ, ki so prek Tomca zato ponovno ustno opomnili člane AO.¹⁰⁹ Ker ni bilo učinka, je 26. februarja 1929

107 *Ogenj*, 1928, str. 160. V: Zabret, *Moja opazovanja*, str. 9.

108 Zabret, *Moja opazovanja*, str. 9, 10.

109 Zabret, *Moja opazovanja*, str. 9, 10. Prim. Pernišek, *Zgodovina slovenskega Orla*, str. 223–225, in Janko Prunk, *Pot krščanskih socialistov v OF*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1977, str. 101.

sledila odločitev o razpustu odseka z obrazložitvijo, da je odsek »ponovno kazal veliko upornost in trajno nesolidarnost proti osrednjim odborom kljub opominom, predočbam in grožnjam po Poslovniku, zlasti ko je šlo za odnose med J.O.Z. in drugimi organizacijami«. Društveno premoženje je pripadlo SOZ, ki ga je morala uporabljati še naprej za namene akademskih orlov, člane pa so pozvali, da se včlanijo v druge odseke. Z namenom izognitve temu, da bi se v kakem novem odseku s številčnim vpisom nekdanjih članov zgodba ponovila, je morala sprejem v odseke potrditi SOZ. AO je obtožbe zavrnil in se pritožil na razsodišče zveze. Štiri mesece so potekali razgovori in pogajanja, ki pa niso prinesli rešitve. Razpuščeni orli so krivdo za neuspeh pripisali v glavni meri delovanju Tomca in tudi razsodišča, na katero je usodno vplivala JOZ. Ker so izgubili »vero v objektivno rešitev spora«, so 26. junija od pritožbe na razsodišče odstopili.¹¹⁰ Sklep o razpustu je tako ostal v veljavi, orli akademiki pa so nanj odgovorili s spomenico orlovskim družinam in slovenski katoliški inteligenci, v kateri so potezo predsedstva JOZ označili za še en člen v verigi grehov odbora s Tomcem na čelu in zahtevali obračun s »povzročitelji tega nemoralnega dejanja«. ¹¹¹ V kritiki so predsedstvu očitali, da je pozabilo na *Zlato knjigo* in izgubilo smer. JOZ ni bila več »idejno ognjišče«, prireditve so postale zgolj telovadni nastopi, *Mladost* je izgubila stik z organizacijo, socialno vprašanje pa je postalo le »nadležna dolžnost«. Opozorili so še na druge napake, kot je izguba stika med predsedstvom in odseki, ki so bili izločeni iz sodelovanja in odločanja pri zvezi, kar je na zadnjem občnem zboru potrdila odločitev, da predsedstvo SOZ volijo le srenje.¹¹² Med podpisniki spomenice je bil tudi Ulaga, ki je bil kot štipendist JOZ poslan na telesnovzgojno visoko šolo v Berlin, pri zvezi pa je delal kot telovadni učitelj. Kot član AO ga je JOZ že

¹¹⁰ Spomenica AO, str. 5.

¹¹¹ Prav tam, str. 1.

¹¹² Prav tam, str. 11.

pred tem opominjal zaradi »upornosti« pri delu na telovadnih tečajih, po zadnjem dogodku pa so mu vzeli štipendijo.¹¹³ Kljub temu je Ulaga ostal član Orla, deloval kot vaditelj in nastopil na IV. slovanskem orlovskem taboru v Pragi.

Križarji in krščanski socialisti so spor še pogrevali z letaki, okrožnicami in osebnimi obiski orlovskih odsekov, v katerih so zbujali nezaupanje do vodstva, na kar so se v *Orlovskem odborniku* s protestno izjavo odzvali udeleženci tehničnega tečaja JOZ za okrožne in srenjske telovadce.¹¹⁴ Zaključni boj je potekal na občnem zboru SOZ 29. septembra, na katerem sta se soočili obe skupini, o čemer pa *Mladost* ni poročala. Čeprav so bile po pravilniku vse niti v rokah zveze, je na zboru prišlo do ostre debate in poraza opozicije. Z absolutno večino so potrdili razpust AO in s tem preprečili poskus osvojitve ali razbitja slovenske orlovske organizacije.¹¹⁵ »Vojna« pa s tem še ni bila dobljena in bi se zagotovo nadaljevala, če je ne bi začasno ustavila poteza oblasti, ki je na začetku decembra sprejela zakon o ustanovitvi Sokola Kraljevine Jugoslavije (SKJ). Do še ostrejšega razdora je pozneje prišlo sredi naslednjega desetletja, ko so se s Kocbekovim krogom spopadli mladci in stražarji, ki so izšli iz Orla, njihov spor pa je koreninil v dogodkih v dvajsetih letih.¹¹⁶

Razpust orlovske organizacije

Zakon o ustanovitvi nove viteške organizacije Sokol Kraljevine Jugoslavije je pomenil radikalen rez, ki je ukinjal vse obstoječe telesnovzgojne organizacije in dejansko ustvarjal

113 Zabret, *Moja opazovanja*, str. 11, 12.

114 Več glejte *Orlovski odbornik*, št. 9/1929, str. 57, 58, Izjava.

115 Pernišek, *Zgodovina slovenskega Orla*, str. 226, 227.

116 *Kriza revije »Dom in svet«*, str. 440.

novega podržavljenega Sokola, četudi temelječega na starem jugoslovanskem Sokolu. Vrata vanjo so bila načeloma odprta vsem telesnovzgojnim organizacijam, ki so morale sprejeti načela in program SKJ ali pa jih je čakala ukinitve. Program je temeljil na Tyrševem telovadnem sistemu in ideologiji kot tudi na jugoslovanskem unitarizmu. Ravno pri tem pa se je zataknilo v primeru Orla, ki bi s pristankom na zahteve dejansko nasprotoval lastnim idealom. Že 7. decembra so se v Beograd k prosvetnemu ministru odpravile delegacije orlov, jugoslovanskih in hrvaških sokolov, da »precizirajo svoje stališče k novoustanovljenemu Sokolu kraljevine Jugoslavije«. ¹¹⁷ Slovenec je ob tem pripomnil, da je bil namen sestanka »razgovor o bodoči organizaciji Sokola Kraljevine Jugoslavije in potem, pod kakšnimi modifikacijami bi posamezne organizacije sodelovale v enotni telovadni organizaciji Jugoslavije«. ¹¹⁸ Vendar kakih večjih modifikacij nikakor ni bilo pričakovati, še posebej ne spremenjjanja idejne osnove ali bolj demokratičnega ustroja, v katerem bi sami svobodno volili svoje vodstvo, kot je JOZ v posebni spomenici predlagala kralju. ¹¹⁹ Na sestanku v Beogradu se orli in hrvaški sokoli še niso dokončno izrekli glede priključitve SKJ, ampak so to odločitev prepustili skupščinama, ki sta bili predvideni 15. decembra, nato pa ju je JOZ predstavila za en teden. Odločitev pa ni bila težka, saj je bilo že od vsega začetka precej jasno, da orli ne bodo sprejeli ultimata. Tako je Žitko bolj v tolažbo zatrdil, da orlovstvo v primerjavi s Sokolom lahko deluje tudi brez telovadbe, ¹²⁰ škof Jeglič pa je orle bodril

117 *Slovenski narod*, 9. december 1929, str. 1, Pred odločitvijo o združitvi Orla in Hrvatskega Sokola s Sokolom kraljev. Jugoslavije.

118 *Slovenec*, 8. december 1929, str. 1, Zastopniki telovadnih organizacij v Beogradu.

119 Pernišek, *Zgodovina slovenskega Orla*, str. 240.

120 *Slovenski narod*, 11. december 1929, str. 1, Orli nočejo biti telovadna organizacija.

s posebno poslanico 10. decembra v *Slovincu*, ki jo je objavil tudi *Slovenski narod*:

»Dragi Orli! Srce me boli, ker slišim, da ste radi prestanka močno potrti. Prosim Vas in naročam Vam, da pogumno dvignete glave, pa trdno sklenite, da boste krščanskim načelom in vzornemu krščanskemu življenju ostali zvesti v vseh okolišnih, v katerekoli pridete. Ostanite med seboj dobri prijatelji in še bolj tesno se oklenite svojih dušnih pastirjev, ki bodo z največjo vnemo skrbeli za edino pravo krščansko izobrazbo. Pa tudi sami si jo izpopolnjujte, pa zato pomljlivo čitajte dobre časopise in v pravem duhu pisane knjige. Srčen pozdrav in obilen blagoslov vsem!«¹²¹

Poslanica je v državnem vrhu vzbudila jezo, Jeglič pa se je za kratek čas znašel celo v postopku po *Zakonu o zaščiti države*.¹²² Ker si katoliški tabor v slovenskem časopisju ni mogel privoščiti kritike novega zakona, so se o njem razpisali češkoslovaški katoliški listi, ki jih je povzelo *Jutro*. Dogajanje so označili za začetek kulturnega boja in »borbo proti katolicizmu« ter prinašali skrbi jugoslovanskega episkopata, da ne gre samo za biti ali ne biti Orla, ampak morda v prihodnje tudi za »demontažo društvenega življenja in za boj proti katoliški cerkvi«. Nakazali so že prve ukrepe, do katerih je pozneje res prišlo, to je, da bodo organizacije katoliške mladine postale cerkvene organizacije.¹²³ Orli so že pred tem poskrbeli tudi za svoje premoženje in ga pospešeno prepisovali na posameznike, večinoma župnike ali Cerkev.¹²⁴ To so delali že pred leti, ko jim je prav tako grozil razpust. Vendar pa je bil strah pred zaplembo društvene

121 *Slovenec*, 10. december 1929, str. 1, Dragi Orli!; *Slovenski narod*, 10. december 1929, str. 1, Značilna poslanica ljubljanskega škofa Orlom.

122 Pernišek, *Zgodovina slovenskega Orla*, str. 241.

123 *Jutro*, 24. december 1929, str. 1, Češki glasovi o našem Sokolu.

124 Viktor Novak je zbujanje strahu o zaplembi društvenega premoženja pripisal nameri klerikalnih krogov, da bi se ga na ta način lahko polastila Cerkev. Viktor Novak, *Ecclesia militans ratuje s Tyrševom ideologijom i*

lastnine odveč, saj se je ta po *Uredbi o likvidaciji telovadnih društev* prenesla na organizacije, ki so bile zapisane v društvenih pravilih.¹²⁵ Oblast je prav tako pustila odprta vrata članom organizacij, ki se niso odločile za vključitev v SKJ, in jih vabila z raznimi ugodnostmi. Nekdanji orli, ki bi se pridružili novi organizaciji, so se namreč za olajšave v vojski potegovali pod enakimi pogoji kot člani drugih nekdanjih organizacij.¹²⁶ Že pred skupščino JOZ je banska uprava objavila tudi pojasnilo, da je SKJ nova tvorba in ni povezana z dozdajšnjimi oziroma ni nadaljevanje jugoslovanskega Sokola.¹²⁷ A prestopov vseeno ni bilo veliko, saj je katoliški tabor prek drugih organizacij in športa poskrbel, da je katoliško telesnovzgojno gibanje (okrnjeno) delovalo naprej in se v drugi polovici tridesetih let pod drugim imenom obnovilo.

Povzetek

Leta 1906 se je sokolskim in turnarskim telovadnim društvom na Slovenskem pridružila katoliška telesnovzgojna organizacija Orel, ki je z izjemno rastjo ob podpori celotnega katoliškega tabora in na osnovi že razdelaneaga sokolskega sistema do prve svetovne vojne številčno skorajda ujela svojega sokolskega nasprotnika. Orel je postal jedro katoliške mladinske organizacije, s tem pa je izpolnjeval svoj temeljni namen, da telesno in duhovno vzgaja mlade v dobre bodoče katoliške delavce in

Libellus accusationis: dva izostavljena poglavlja iz knjige Magnum crimen Viktora Novaka (ur. Vasilije Krestić), Gambit, Jagodina 2005, str. 41.

125 *Slovenec*, 5. januar 1930, str. 2, Uredba o likvidaciji telovadnih društev.

126 *Slovenec*, 8. januar 1930, str. 1, Vojaške olajšave za člane Sokola kralj. Jugoslavije.

127 *Slovenec*, 17. januar 1929, str. 2, Sokol kr. Jugoslavije je nova tvorba; *Slovenec*, 18. januar 1929, str. 2, Deplasirano pisanje.

volivce, hkrati pa zajezi vdor liberalizma na podeželje in ustvari protiutež liberalnemu Sokolu. Temu je ostajal zvest tudi po vojni, ko je hitro obnovil in organizacijsko ter na zunaj prenovil organizacijo, ki v primerjavi s Sokolom med vojno ni bila prepovedana. Oba omenjena sta sicer precej složno odigrala pomembno vlogo pri nastajanju nove jugoslovanske države in v bojih na Koroškem. Leta 1921 je nastala Jugoslovanska orlovska zveza z orlovskima podzvezama v Ljubljani in Zagrebu ter Orliška podzveza v Ljubljani. Hrvaški orli so se nato v naslednjih letih idejno odmaknili od slovenskih in šli po svoji poti, JOZ pa je obdržal zgolj okvirno vlogo.

Po vojni je orlovska organizacija močno okrepila tehnično (telovadno) in prosvetno vzgojo svojega članstva. Tekme, javni nastopi in prireditve so se pomnožili. Najpomembnejši domači dogodki so bili I. slovanski orlovski tabor v Mariboru leta 1920, V. katoliški shod v Ljubljani leta 1923 in vseslovenski orlovski tabor v Ljubljani leta 1928. Orli so odhajali tudi na tuje prireditve in tekmovanja, kar je bila posledica okrepljenih stikov z nazorsko bližnjimi organizacijami in vključitve v mednarodno zvezo katoliških telovadcev UIOCEP. Na njih so slovenski telovadci dosegali odlične uspehe, med posamezniki pa sta izstopala Drago Ulaga in Ivo Kermavner.

Čeprav na zunaj nepolitična organizacija, je trdno ostajala vpeta v katoliški politični tabor, vključno z avtonomističnimi idejami. To je sprožalo nemalo kratkih stikov z nazorskimi nasprotniki, predvsem s sokoli, ki so bili pri dvoru nedvomno bolje zapisani. Z *večjimi* težavami pa so se v drugi polovici dvajsetih let soočili v lastnih vrstah, ko so prevetritev Orla zahtevali v vrstah križarjev. A še preden se je spor razrešil, sta delovanje organizacije presekala januarska kraljeva diktatura in sprejetje zakona o ustanovitvi Sokola Kraljevine Jugoslavije decembra 1929. Ta je ukinil vse druge telesnovzgojne organizacije, ki se vanj niso želele vključiti.

The Orel Physical Education Organisation after the First World War

Summary

In 1906, the Sokol societies and gymnastic societies in the Slovenian territory were joined by the Catholic physical education organisation Orel (Eagle), whose number of members had almost caught up with its Sokol counterpart due to its incredible growth with the support of the entire Catholic side and on the basis of the Sokol system, which had already been refined until the First World War. Orel became the core of the Catholic youth organisation, thus fulfilling its fundamental purpose of physically and spiritually raising young people into good Catholic future workers and voters while simultaneously restraining the spread of liberalism into the countryside and creating a counterbalance to the liberal Sokol. It also remained true to this after the war, when it quickly restored and both internally as well as externally reformed the organisation, which was not banned during the war unlike Sokol. However, both organisations were fairly concordant when playing their significant roles in the formation of the new Yugoslav state and in the struggles in Carinthia. In 1921, the Yugoslav Orel association was established along with its lower organisational units in Ljubljana and Zagreb as well as the female Orel organisation in Ljubljana. In the following years, Croatian Orel members moved away from the views of the Slovenian ones, and the Yugoslav Orel association retained only a formal role.

After the war, the Orel organisation significantly strengthened the technical (gymnastic) and educational aspect of instructing its members. Competitions, public performances and events multiplied. The most important domestic events were the first Slavic Orel camp in Maribor in 1920, the fifth Catholic rally in Ljubljana in 1923, and the Slovenian Orel camp in Ljubljana in 1928. Orel members also attended foreign events and competitions, which was the consequence of having more frequent interactions with organisations with similar views and becoming members of the international federation of Catholic gymnasts (UIOCEP). Slovenian gymnasts, particularly Drago Ulaga and Ivo Kermavner, were very successful in these events and competitions.

Even though it gave the impression of being a non-political organisation, it remained tightly interwoven with the Catholic political side, including in terms of autonomist ideas. This often caused tensions with opponents of their ideas, particularly the Sokol, who were undoubtedly in the court's good books. However, they faced even bigger problems among their own ranks in the second half of the 1920s, when the Catholic youth movement known as "križarji" demanded changes within Orel. But before the conflict could even be resolved, the operation of the organisation was cut off by the royal dictatorship proclaimed in January 1929 and the adoption of the law on the establishment of the organisation Sokol of the Kingdom of Yugoslavia. The law abolished all physical education organisations that refused to become the members of the new organisation.

Prejeto: 22. 9. 2020
1.01 izvirni znanstveni članek

Marica Karakaš Obradov¹

Doseljavanje Slovenaca u NDH s posebnom osvrtom na područje Korduna i Banovine

Izvleček

V prispevku so obravnavane smernice nemško-hrvaške politike med drugo svetovno vojno o zamenjavi prebivalstva. Del slovenskega prebivalstva z območij, ki jih je okupiral nemški rajh, bi se moral izseliti na območje Neodvisne države Hrvaške, v nepremičnine Srbov, ki bi se morali izseliti v Srbijo. Načrtovanih obsega in poteka zamenjave ni bilo mogoče izpeljati niti na državni ravni niti na območju Banovine in Korduna.

KLJUČNE BESEDE: *Neodvisna država Hrvaška, Banovina in Kordun, Slovenci, Srbi, prisilne migracije*

¹ Dr. Marica Karakaš Obradov, viša znanstvena suradnica, Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, 10 000 Zagreb, Hrvatska, karakasmar@gmail.com.

Abstract

The article deals with the main German-Croatian guidelines for the transfer of the population during the Second World War. Some Slovenians were supposed to move to the Independent State of Croatia from the German-occupied Slovenian territory to the properties of the Serbs who were supposed to emigrate to Serbia. It was not possible to execute the volume and course of the plan, neither on the state level nor in the Banovina and Kordun areas.

KEY WORDS: *Independent State of Croatia, Banovina and Kordun, Slovenians, Serbs, forced migration*

*Pregovori o slaganju "novog mozaika naroda"
odnosno razmjeni stanovništva između
Njemačkog Reicha i Nezavisne Države Hrvatske*

Vlasti Njemačkog Reicha objavile su u travnja 1941. u Mariboru smjernice za iseljavanje "tuđih elemenata" s područja Donje Štajerske. Ubrzo je ustrojen njemački stožer za iseljavanje u Mariboru i na Bledu kojeg je sačinjavao već "uhodani kadar" koji je radio na iseljavanjima na području okupirane Poljske. Osnovani su sabirni logori u Mariboru, Rajhenburgu², Begunjama i Šentvidu, uz još brojne "prolazne"/tranzitne logore, za prihvrat Slovenaca koje su iseljavali u NDH, Srbiju i na područje Njemačkoga Reicha.³

Vlasti NDH u početku su nevoljko raspravljale o useljavanju Slovenaca na njihovo područje, ali im je njemački poslanik u Zagrebu Siegfried Kasche ukazao na mogućnost da će se doseljavanje Slovenaca "izravnati" s iseljavanjem Srba u Srbiju. Rigidne državotvorne i nacionalističke ideje vodile su vlasti NDH u rješavanju "srpskog pitanja", isprva antisrpskom promidžbom, a potom i izravnim nasiljem koje je, uz pojedinačna i skupna ubojstva, uključivalo i iseljavanje, protjerivanje, preseljavanja u evakuacijama, te otpremanje na prisilni rad u Njemački Reich. Vlasti NDH sručile su, u ime predratnog ugnjetavanja Hrvata u Kraljevini Jugoslaviji,

2 Gradić Rajhenburg, u blizini Krškog, od 1952. zove se Brestanica.

3 Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945.*, Partizanska knjiga, Ljubljana - Beograd 1979 (dalje Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*), str. 154-157, 164-183; Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 - 1945*, Institut za savremenu istoriju - Narodna knjiga, Beograd 1981 (dalje Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 - 1945*), str. 21, 23, 149.

kako je na jugoslavensku zajednicu isključivo gledao ustaški pokret, osvetnički val prema Srbima.⁴

U ljeto 1941. razvio se ustanički pokret na području NDH, u kojem su Srbi imali značajni udio i ulogu, a zapodjenuti su i oružni sukobi. U takvim okolnostima trebalo je provesti useljavanje Slovenaca i iseljavanje pretežno domaćeg pravoslavnog stanovništva jer su “solunski dobrovoljci” i Srbi koji su bili zaposlenici u tijelima državne uprave Kraljevine Jugoslavije kao i vojnici vojske Kraljevine Jugoslavije već od travnja 1941. napuštali teritorij NDH. Država ih je na to poticala pa je dio sam napustio NDH ili su ih državne vlasti protjerale.⁵

Vlasti NDH zakonskom odredbom od 24. lipnja 1941. osnovala su Državno ravnateljstvo za ponovu. Zadaća mu je bila uređenje svih poslova “useljavanja, smještaja i iseljavanja” i “preuzimanje i predaja posjeda i inih dobara iz ruku izseljenih u ruke useljenih”. Usporedo s osnivanjem Državnog ravnateljstva za ponovu u Zagrebu ustrojena su i njegova tri glavna središta u Banjaluci, Sarajevu i Osijeku, a oni su opet djelovali preko velikih župa i kotarskih vlasti. U nadležnosti Državnog ravnateljstva za ponovu bilo je i osnivanje iseljeničko-useljeničkih logora u Požegi, Sisku/Capragu, Bjelovaru i Bijeljini u koje su dopremani Srbi koji su trebali iseliti u Srbiju, a Slovenci koji su naseljavani na područje NDH u pravilu su dopremani

- 4 Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Sveučilišna naklada Liber – Školska knjiga, Zagreb 1978, str. 162–178; Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, Europapress holding – Novi liber, Zagreb 2001, str. 437–463.
- 5 Marica Karakaš Obradov, “Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske 1941., *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3/2011 (dalje Karakaš Obradov, “Migracije srpskog stanovništva na području NDH 1941.”), str. 802, 814–816.

u Požegu, a bilo je primjera i dopremanja u logor u Sisku/Capragu.⁶

Od svibnja do srpnja 1941. intenzivno se pregovaralo o obimu i uvjetima iseljavanja Slovenaca iz anektiranih dijelova Slovenije u NDH i Srbiju te o iseljavanju Srba iz NDH u Srbiju. Sporadično se još u jesen 1941. razgovaralo o otpremanju srpskog stanovništva iz NDH u Srbiju, a u siječnju 1942. otpremljena je posljednje skupine zatočenih Srba iz logora u Srbiju, a morale su s njima iseliti i njihove obitelji. Navest ću najznačajnije pregovore i odluke.

U Mariboru je održana konferencija 6. svibnja 1941. pod predsjedanjem Gauleitera, predstojnika civilne uprave Donje Štajerske, Siegfrieda Übereithera na kojoj su između ostalih sudjelovali predstavnici stožera njemačkog vojnog zapovjednika u Srbiji i predstavnici vlasti NDH. Ministarstvo vanjskih poslova (MVP) Njemačkog Reicha objavilo je 21. svibnja 1941. da je Adolf Hitler odlučio da se s područja NDH iseli 220 000 – 260 000 Srba te da NDH primi isti broj Slovenaca. Vlada NDH je već 28. svibnja 1941. potvrdila useljavanje Slovenaca osim onih koji su “politički opterećeni intelektualci” i “srpski orijentirani četnici”. U Zagrebu je 4. lipnja 1941., u poslanstvu Trećeg Reicha, pod predsjedanjem poslanika S. Kaschea, održana konferencija o razmjeni stanovništva. Konferenciji su nazočili brojni njemački predstavnici, njemački vojni zapovjednik za Srbiju, njemački opunomoćeni general u Zagrebu Edmund Glaise von Horstenau, posebni njemački izaslanik u Zagrebu Edmund Vessenmayer i neki drugi, a od predstavnika vlasti NDH vojskovođa i doglavljenik NDH Slavko Kvaternik, ministar vanjskih poslova Mladen

6 Andrija Lisac, “Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.”, *Historijski zbornik*, br. 1–4/1956 (Lisac, “Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.”), str. 130–131; Rafael Brčić, “O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine”, *Prilozi*, 1/1973, str. 306; Karakaš Obradov, “Migracije srpskog stanovništva na području NDH 1941.”, str. 807–808.

Lorković, njegov zamjenik Vjekoslav Vrančić i ministar udružbe Jozo Dumandžić. Zaključci konferencije bili su da u prvom valu, do 5. srpnja 1941., iseli 5 000 Slovenaca većinom “sumnjivih intelektualaca” u Srbiju i određeni broj slovenskih svećenika u NDH, a recipročno bi iselili pravoslavni svećenici iz NDH kod kojih se pojavio “višak” jer se radilo o obiteljima, pa je dio njih prebačen za sljedeće iseljavanje. U drugom valu, od 10. srpnja do 30. kolovoza 1941., planiralo se iseljavanje oko 25 000 Slovenaca iz Donje Štajerske koji su na to područje doselili poslije 1914. i trebalo ih je naseliti u NDH, a u istom razdoblju trebao se iseliti isti broj Srba iz NDH. Treći val trebao je trajati od 15. rujna do 31. listopada 1941. kada se trebalo oko 65 000 slovenskih seljaka iz Donje Štajerske i oko 80 000 seljaka iz Koruške iseliti na područje NDH. Određeno je da preseljenici mogu ponijeti 50 kg prtljage i po glavi 500 jugoslavenskih dinara. Prva dva vala iseljavanja trebala su biti obavljena željeznicom dočim je treći val, iz pograničnih područja s NDH, trebalo obaviti zapregama. Na njemački zahtjev od velikog dijela tih planova moralo se odustati odnosno “odgoditi” ih za poslijeratno vrijeme. S obzirom da nije sve teklo prema planu njemački poslanik u Zagrebu Siegfried Kasche sazvao je i predsjedao novom konferencijom 22. rujna 1941. Kasche je bio za “najstrože mjere” u pogledu iseljavanja srpskog stanovništva s područja NDH. Predstavnici vlasti NDH protivili su se daljnjem naseljavanju Slovenaca ističući težak položaj u kojem se nalaze Hrvati u obalnom području pod talijanskom vojnom upravom, veliki broj izbjeglica, katolika i muslimana, o kojima se moraju skrbiti iz ustaničkih područja i borbe koje su započele u Bosni osobito u Bosanskoj krajini. Naseljeni Slovenci u tim područjima već od kraja kolovoza 1941. ponovno se preseljavaju, sada iz Bosne u Slavoniju. MVP Njemačkog Reicha 5. listopada 1941. obavijestilo je poslanika Kaschea da kod hrvatske vlade postigne dogovor da tijekom jeseni ipak prihvate još 45 000 Slovenaca, da ih “podsjeti” da je

broj “ilegalno iseljenih”, odnosno izbjeglih ili protjeranih Srba iz NDH u Srbiju mnogo veći od broja Slovenaca koji bi na njemački zahtjev trebali preseliti u NDH. Poslanik Kasche nije o tome niti razgovarao s predstavnicima vlasti NDH već je raspravljao s predstojnikom civilne uprave Donje Štajerske. Kasche je osobno bio uvjeren da je to “nemoguća misija” što je, 8. listopada, u svom odgovoru MVP Njemačkog Reicha obrazložio time da NDH više nema nikakvih mogućnosti za nastavak iseljavanja Srba u Srbiji odnosno da je nemoguće da se iseli 19 000 Srba u Srbiju, a da u NDH useli 38 000 Slovenaca. Također je upozorio da treba misliti na posljedice preseljavanja koje bi potakle komunističke nemire, a privredno opterećenje NDH mogle bi uzrokovati i gubitke za Njemački Reich. Odgovor MVP Njemačkog Reicha bio je da nema potrebe “iznuditi” prihvrat 38 000 Slovenaca, ali je potvrđeno da oko 3 000 Hrvata iz pograničnog područja Donje Štajerske treba iselit u NDH.⁷

Tijekom organiziranih iseljavanja i pregovora u ljeto 1941. stalni su bili prigovori s njemačke strane zbog brojnih srpskih izbjeglica i prognanika koji su s područja NDH prelazili i u

7 Hrvatski državni arhiv (HDA), HDA 1561, Služba državne sigurnosti, Republički sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (dalje HDA 1561), 0131.38; Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1907, Urad za podržavljeno lastnino NDH v Zagrebu, kut. 28, br. 2501/II-1941. od 29. srpnja 1941; Arhiv Jugoslavije (AJ), AJ 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Dosje Rikard Flögel; Lisac, “Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.”, str. 142–143; Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*, str. 208–210, 231–232, 245–246, 251–292; Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945*, str. 30, 32, 39–43; Karakaš Obradov, “Migracije srpskog stanovništva na području NDH 1941.”, 802–807; Marica Karakaš Obradov, “Migracije Slovencev na hrvaško območje v drugi svetovni vojni (izseljevanje in izgnanstvo)”, *Prispevki za novejšo zgodovino*, br. 2/2012 (dalje Karakaš Obradov, “Migracije Slovencev na hrvaško območje v drugi svetovni vojni”), str. 141–146.

Srbiju. Bilo je i prigovora zbog nasilja prilikom prikupljanja stanovništva za iseljavanje kao i otuđivanje imovine.⁸

Državno ravnateljstvo za ponovu je 9. srpnja 1941. odaslalo "Upute o useljavanju i smještaju Slovenaca", a te su upute 14. srpnja nadopunjene. Većina kotareva u NDH trebalo je od srpnja do 31. listopada 1941. primiti oko 2 500 Slovenaca. Naseljavanje Slovenaca provodio je i Zavod za kolonizaciju NDH. Pitanje prehrane useljenika Slovenaca rješavalo se prikupljanjem hrane od iseljenika, Srba. Ako je useljenik dobio kuću i posjed trebalo je popisati pokretnu i nepokretnu imovinu, a svojim su potpisom jamčili za preuzetu imovinu. Zalihe hrane zatečene na posjedu, uz revers, prepuštane su useljenicima za prehranu kao i domaće životinje. Ako su useljenici bili smješteni zajedno sa srpskim obiteljima, dakle zajedno s vlasnikom kuće, onda je vlasnik imao obavezu osigurati useljenicima smještaj, hranu i obuću, a useljenici su morali pomagati u kućnim, poljodjelskim i dr. poslovima. Napomenuto je da useljenicima treba platiti "honorar" ako budu sudjelovali u žetvi ili nekom drugom javnom radu. Posebno je naglašeno da svaki rad useljenika mora biti nagrađen i ne može se od njih tražiti nikakav besplatni rad. Probleme u naseljavanju Slovenaca uzrokovalo je i to što pojedina iseljena sela s većinskim srpskim stanovništvom nisu imala dovoljan broj kućanstva za primitak useljenika ili još nije bilo provedeno iseljavanje Srba.⁹

Prikupljanje i otpremanje slovenskog stanovništva za iseljavanje na područjima koje je anektirao Njemački Reich tekli su pretežno po planu što je jamčila dobro ustrojena i brojna nje-

8 Karakaš Obradov, "Migracije srpskog stanovništva na području NDH 1941.", str. 804–807, 820–823.

9 ARS, AS 1899, Slovenski izseljenički odbor Zagreb, kut. 1, br. 190/Ptk, od 9. srpnja 1941, br. 190/Ptk i br. 755/Ptk od 14. srpnja 1941, br. 602-1941/Ptk od 14. srpnja 1941; Karakaš Obradov, "Migracije Slovencev na hrvaško območje v drugi svetovni vojni", str. 152–153.

mačka vojska, raspoloživ vozni park, prometna infrastruktura koja još nije bila razorena. Navedeni uvjeti nisu ni približno postojali na području NDH čije su vlasti trebale provesti iseljavanje Srba i prihvatiti Slovence. Osim nepostojanja dobro ustrojenih vojnih i civilnih vlasti, nekontrolirani ispadi nasilja prema srpskom stanovništvu i oružani ustanak u kojemu je srpsko stanovništvo imalo velikog udjela nisu mogli jamčiti “sustavnosti” i “urednost” planirane razmijene stanovništva.¹⁰

Do povremenih prekida u iseljavanja Srba u Srbiju i nemogućnost naseljavanja slovenskih useljenika na brojna područja NDH dolazilo je zbog pretjeranog priljeva prognanih i izbjeglih Srba s područja NDH u Srbiju, ali u zbog oružane pobune koje je buknuła na području NDH. Veliki problema bilo je s prehranom, higijenskim i zdravstvenim uvjetima života u iseljeničko-useljeničkim logorima i u mjestima gdje su Slovenci useljavani. Bilo je i slučajeva, rjeđe tijekom 1941., a kasnije učestalije, povratka srpskog stanovništva koje je u kućama zateklo Slovence. Već na samom početku planiranih iseljavanja vojni predstavnici Njemačkog Reicha ustvrdili da iseljavanje Slovenaca u NDH i s tim vezano iseljavanje Srba iz NDH u Srbiju rasplamsava ustanički pokreti i u NDH i Srbiji.¹¹

Brojčani pokazatelji o Slovincima na području NDH

U literaturi postoje manja odstupanja o broju iseljenih Slovenaca na područje NDH u organiziranim transportima. U

10 Marica Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija u “Novim poredcima”*. *Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2014, str. 135–238.

11 Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945*, str. 154; Karakaš Obradov, “Migracije Slovencev na hrvatsko območje v drugi svetovni vojni”, str. 171.

literaturi se najčešće navodi da je oko 10 000 organizirano iseljeno, a prema Državnoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača oko 7 000 Slovenaca iseljeno je u Srbiju i 12 000 na područje NDH do listopada 1941., kada otpočinju masovnija otpremanja slovenskog stanovništvo na područje Njemačkog Reicha, posebice Šleziju, zbog velike potrebe za radnom snagom.¹²

Ukupan broj Slovenaca na području NDH, do rujna 1941., bez "starosjedilaca", Slovenaca koji su doselili na to područje od 1918. do 1941., spominje se u rujnu 1941. na konferenciji njemačkih i hrvatskih predstavnika u Zagrebu gdje se govori o 31 341 osoba. Tako veliki priliv Slovenaca dogodio se ne samo zbog useljavanja na osnovu njemačko-hrvatskih dogovora nego zato što je oko 17 000 Slovenaca izbjeglo na hrvatsko područje. Slovenci, kako bi izbjegli iseljavanje na područje Njemačkog Reicha, bježali su na područje NDH iz zbog blizine, bliskost kulture i jezika ili su pronalazili utočište kod rođaka i prijatelja koji su od ranije bili na tom području ili su tamo iseljeni. Dolazili su i članovi obitelji iz miješanih slovensko-hrvatskih brakova. Zbog velikog priliva ovih izbjeglih Slovenaca, MUP NDH je u listopadu 1941. tražio je da se napravi popis Slovenaca na području NDH koji su došli poslije 10. travnja 1941. Prema tom nepotpunom popisu bilo ih je 19 304. Popisivanje je bilo nepotpuno zbog ratnih okolnosti te određeni

12 Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*, str. 255, 379; Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945*, str. 42, 154, 341; Ivica Žnidaršič, *Z javno besedo do pravic. Informativne konference za potrebe slovenskih izgnancev in drugih žrtev vojnega nasilja*, Društvo izgnancev Slovenije, Ljubljana 2000, str. 99; Jasna Fischer, *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1841. – 1992.*, knj. 1, Inštitut za novejšo zgodovino – Mladinska knjiga, Ljubljana 2005, str. 587.

kotareve nisu bili u mogućnosti provesti popisivanje i dostaviti rezultate.¹³

U svom dopisu od 9. srpnja 1945. Delegacija za repatriaciju Slovencev poslala je tražene podatke Odjelu za vraćanje izbjeglica (repatrijaciju) Predsjedništva Narodne vlade Hrvatske o brojčanom stanju Slovenaca temeljenom na podacima Odbora za slovenske naseljenike koji je djelovao tijekom rata pri Uredu za podržavljani imetak i podacima slovenskog Crvenog Križa. U njihovim kartotekama bilo je zabilježeno 16 541 Slovenaca i taj broj obuhvaćao samo one koji su se obratili navedenim institucijama. U dopisu je navedeno da još treba tome dodati “svojevoljno” iseljene Slovence kao i one koji su “uslijed fašističkog terora Nijemaca, Talijana ili Mađara” izbjegli na područje NDH. Uzimajući u obzir sve navedene kategorije, broj Slovenaca za repatrijaciju procijenjen je na oko 35 000. Napomenuto je da je prije rata na zagrebačkom području živjelo “mnogo” Slovenaca te da bi vjerojatno i jedan dio njih došao u obzir za repatrijaciju. Također i Slovenci Primorci porijeklom s područja Trsta, Gorice i Tržiča koji su također bili na hrvatskom području. Delegacija za repatriaciju Slovencev u rujnu 1945. iznijela je podatak da je na području NDH bilo između 30 000 do 35 000 Slovenaca koji su tu preseljeni ili su sami izbjegli i približno isti je broj Slovenaca koji su na to područje doselili prije Drugog svjetskog rata.¹⁴

13 HDA 223, Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske, I–A, 1828/1942. od 23. ožujka 1942; Milenko Milić, “Plansko i nasilno raseljavanje Jugoslovena tokom drugog svjetskog rata”, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, XI/1964, str. 427.

14 ARS 1824, Delegacija Slovenskega narodnoosvobodilneg sveta, Odsek za repatrijacijo Zagreb, kut. 977, br. 468/45, br. 709/45, 718/45.

*Kratke napomene o iseljavanju Srba¹⁵ s Banovine
i Korduna i primjeri useljavanju Slovenaca
na područje Banovine i Korduna*

Vijest o planu iseljavanja Srba u Srbiju došla je do Banovine i Korduna krajem svibnja 1941. preko članova Komunističke partije. Nakon toga došlo je do “ozbiljnijeg gibanja” i “izvjesne sklonosti nekih ljudi da se pokore toj odluci”, a partijske organizacije su se protivile takvom stavu.¹⁶

Organizirana iseljavanje djelomično su provedeno tijekom kolovoza 1941. i na području Banovine i Korduna. Hrvatske vlasti su provodile jaku promidžbu i “pritisak” na Srbe da iseljavaju u Srbiju pa su im nudili propusnice, dopuštenje za prijenos dijela novca i imovine. Srpske su kuće “pečaćene”, a “partijska organizacija” tražila je da se “kidaju pečati s kuća”. Prema dokumentima Državnog ravnateljstva za ponovu iz 1941. godine s područja Gline iseljeno je 426 domaćinstava s 3 704 članova (od toga 1 855 muškaraca i 1 844 žena). Prema novinama *Naprijed*, glasilu Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, iz travnja 1944. u Srbiju je “odseljeno” 1 551 osoba s područja Dvora (307 osoba), Petrinje (368 osoba) i Gline (876 osoba). Neka kasnije istraživanja navode samo broj od 357 “izbjeglica” u Srbiji iz Majskih Poljana, Bačuge, Gline i Vlahovića. U zimu 1941./1942. povećao se broj odlazaka u Srbiju s ovoga područja zbog bojazni kako će prezimiti. Na odlazak su se odlučili i nekih “zakleti partizani”, pa su oni među njima koji nisu podržavali odlazak, zapalili im kuće. U travnju

15 Opširnije o prisilnom iseljavanju Srba s područja NDH vidi Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanaj Srba iz NDH*, Srpsko narodno vijeće, Zagreb 2014.

16 Čedomir Višnjić, *Partizansko ljetovanje. Hrvatska i Srbi 1945-1950*, Prosvjeta, Zagreb 2003, str. 20. Višnjić citira iskaz Stanka Opačića Čanice Istorijskom odjeljenju CK KP Hrvatske od 16. lipnja 1950.

1942. Velikoj župi Gora obratio se vojskovođa Slavko Kvaternik s napatkom da "hrvatsko pravoslavno pučanstvo" koje se želi iseliti javi nadležnim vlastima koje su im trebale naglasiti da ih "nitko ne prisiljava" na odlazak te da se jave oni koji žele na "rad u Njemačku".¹⁷

Tijekom srpnja 1941. općinska su se poglavarstva u NDH očitovala koliko se slovenskih obitelji može kod njih smjestiti. Također su iznosili i pretpostavke o mogućem zapošljavanju Slovenaca posebice u zanatskim radnjama, bilo da ih oni sami vode ili da budu namještenici. Neki su i negodovali zbog bilo kakvog useljavanja stanovništva pravdajući se veća tada velikom oskudicom. Dana 13. srpnja 1941., Općinsko poglavarstvo u Sunji iskazalo je koliko se članova slovenskih useljenika može smjestiti u koje selo na području njihove općine. Selo Drljače trebala je primiti 170 osoba, Greda 10, Petrinjci 100, Radonja Luka 50, Sunja 40 slovenskih useljenika. Općinsko poglavarstvo u Gori izvijestilo je, 15. srpnja 1941., da se kod njih u tom razdoblju može smjestiti 166 osoba. Glinska Poljana trebala je primiti 69 osoba, Gorske Mokrice 3, Nebojan 44, Pecko 23, Slana 17, Strašnik 10 slovenskih useljenika. Općinsko poglavarstvo u Blinji, 16. srpnja 1941., bilo je spremno je primiti 77 Slovenaca, uz napomenu "ako se nitko od iseljenih ne bude vraćao". Ta se primjedba vjerojatno odnosi na one koji su živjeli u zbjegu, a ne koji su iselili u Srbiju. Treba napomenuti da je bilo slučajeva izuzimanja od iseljavanja nekih Srba, bilo da

17 Slobodan Bjelajac, "Šamarički partizanski logor", u: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.* (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, et. al.), Muzej Sisak – Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Sisak 1974, str. 692; Milan Koljanin, "Izbeglice iz Gline u Srbiji 1941-1945.", u: *Zbornik Glina* (ur. Drago Roksandić, Mira Kolar-Dimitrijević), Skupština općina Glina – Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske – Zavod za hrvatsku povijest, Glina 1988 (Koljanin, "Izbeglice iz Gline u Srbiji 1941-1945."), str. 366–367.

su već bili otpremljeni u iseljeničko-useljeničke logore ili ne, većinom na intervenciju nekog političkog i vojnog dužnosnika. Blinja je trebala primiti 21 useljenika, Moštanica 33, Petkovac 19 i Stražbenica 4 slovenska useljenika. Prema navodima kotarske oblast u Dvoru na Uni 24. srpnja 1941. useljeno na njihovo područje 203 Slovenaca (91 muškarac, 88 žena i 24 djece). Prema podacima Državno ravnateljstvo za ponovu u tri kotara na Kordunu, Slunj, Vojnić i Vrginmost, bili su smješteni Slovenci iz Štajerske. U Slunj 67 obitelji sa 177 članova, Vojnić 89 obitelji sa 183 člana te u Vrginmost 69 obitelji sa 177 članova. Sve te obitelji 1941. došle su iz iseljeničko-useljeničkog logora u Požegi. Tijekom kolovoza 1941. u iseljeničko-useljenički logor Caprag/Sisak smješteno je 75 slovenskih obitelji koje su čekale na dodjeljivanje posjeda. Brojni slovenski useljenici bili su od srpnja 1941. smješteni u Petrinji. Isprva u okolna sela, a onda ih se sve više smjestilo u grad. Primjerice krajem listopada Zavod za kolonizaciju tražio se smještaj za još osam slovenskih seljačkih obitelji sa 36 članova, a ranije je već na tom području kolonizirano 14 slovenskih obitelji. U općini Sunja u selo Četvrtkovac također je bilo naseljeno nekoliko slovenskih obitelji. U rujnu 1941. općinsko poglavarstvo u Topuskom izvršilo je novčanu isplatu pomoći za prehranu 29 slovenskih obitelji sa 105 članova koji su bili pretežno smješteni u Topuskom, Poljani i Maloj Vranovini.¹⁸

18 HDA 1076, Ministarstvo državne riznice, Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove, Ured za podržavljeni imetak, kut. 500, br. 21348/41. od 29. rujna 1941 i kut. 1776, K. br. Prs. 98/41, od. 13. srpnja 1941., K. Prs. broju 84/1941. od 15. srpnja 1941., Prs. br. 82/1941., 16. srpnja 1941., br. 1892/41., od 24. srpnja 1941; Fikreta Butić, Ivan Jelić, "Prilozi proučavanju historije NDH u razdoblju 1942 – 1943. godine", *Putovi revolucije*, 1-2/1963, str. 352–353; Rade Bulat, *Svjedočanstvo s Petrove Gore*, Prosvjeta, Zagreb 1981 (dalje Bulat, *Svjedočanstvo s Petrove Gore*), str. 116 (autor navodi krivi naziv Državno ravnateljstvo za obnovu Slovenije umjesto Državno ravnateljstvo za ponovu).

U kuće iseljenih, izbjeglih, prognanih i ubijenih Srba državne su u vlasti nastojale naseliti ne samo slovensko stanovništvo nego i kolonizirati siromašnije obitelji iz Hrvatskog zagorja. Ovi planovi samo su djelomično provedeni. U svibnju 1942. župska redarstvena oblast iz Petrinje u izvješčaju je navela da “buntovnici svakodnevno odvođe i ubijaju koloniste”.¹⁹

Bilo je i pritužbi useljenih Slovenaca da ih neki Srbi, vlasnici kuća, posjećuju i “smetaju”, što bi značilo da se nisu iselili nego su živjeli u zbjegu.²⁰

*Svjedočanstva Slovenaca o useljavanju i događanjima
na području Banovine i Korduna*

Od završetak rata pa do 1990. postojala je “industrija sjećanja na NOB” i osim poteškoća koje su uvijek prisutne kod *ex post* tumačenja prošlosti bilo je još nekih značajnih korektivnih čimbenika. Pravo na sjećanje nisu jednako imali svi učesnici u prošlim događajima. Primjerice slovenski svećenici i redovnici koji su imali značajnu ulogu među iseljenim Slovencima, a vlasti Njemačkog Reicha i NDH smatrali su ih velikim poticateljima nezadovoljstva među Slovencima, nisu mogli nesmetano i javno govoriti o svojim ratnim sjećanjima i iskustvima. Također je bilo prisutno i “filtriranje” pamćenja što je dovodilo do prešućivanja dijelova prošlosti. Često je bila prisutna i namjera suvremenika da prošlost i svoju ulogu i prošlim događajima “dotjeruje” u skladu sa proklamiranim političkim i ideološkim potrebama.

19 Koljanin, “Izbeglice iz Gline u Srbiji 1941-1945.”, str. 366.

20 HDA 1076, kut. 520, br. 31318/41 od 31. listopada 1941.

Dnevnici iako subjektivno pisani zbog neposrednog bilježenja događaja vrijedan su historiografski izvor. Ovisno o ulozi pisca dnevnika, možemo ga koristiti i za političku i vojnu događajnicu, a osobito su značajni za povijest pojedinaca i obitelji. U totalitarnim državnim uređenjima čak i žrtve, koje su svjedočile o svojim stradanjima i o svom ponašanju i ulozi u nekim događanjima, bile su ponekada izložene ponovnom viktimiziranju. Revolucionarni pokreti, pa tako niti onaj jugoslavenskih komunista, nisu prihvaćali političku i vojnu pasivnost kao obrazac ponašanja, osobito tijekom ratnih zbivanja, kada su ljudi u svakodnevnoj isprepletenosti života i stradanja bili često zaokupljeni samo preživljavanjem.

Stoga su i izjave pred predstavnicima poslijeratnih državnih vlasti u brojnim slučajevima sadržavale i ono što se smatralo da se “želi čuti”. Primjerice u višednevnim ispitivanjima Alojza Colnara, predstavnika slovenskog Crvenog križa u NDH, od strane UDB-e, nastalo je nekoliko inačica njegovih izjava s različitim podacima i ocjenama o ponašanju pojedinaca. U konačnici isljednicima UDB-e objasnio je to time što se htio “pokazati u boljem svijetlu”.²¹

Sve ove napomene treba imati na umu kod kritičkog čitanja sjećanja, dnevnika te izjava pred predstavnicima državnih vlasti, no, one ih ne isključuju kao izvore za historiografiju.

Osvrnut ću se na značajnija svjedočanstva Slovenaca na iseljenički život tijekom rata na području Banovine i Korduna.

Tone Ferenc objavio je pismo nepotpisanog Slovenca koje se nalazilo u Republičkom sekretariatu za notranje zadeve Socijalistične Republike Slovenije. Pismo je poslano u rujnu 1941. u Ljubljanu, a Ferenc ne navodi komu, privatnoj osobi ili nekoj

21 HDA 1561, 014.0.2; COLNAR, Peter. “Kdo je pomagao izgnancem u Zagrebu?”, *Izgnanci*, Društvo izgnancev Slovenije, Ljubljana 1993, str. 301–302.

ustanovi. Autor pisma je preko iseljeničko-useljeničkog logora u Požegi smješten preko Slunja u Cetingrad. U tom pismu slovenski useljenik ne piše o događajima koje je vidio nego prenosi opise uhićivanja i stradavanja srpskog stanovništva koje mu je ispričala žena, prezimena Basara, a koja ih je primila na stanovanje te “neki financijski nadzornik po imenu Joco” koji je svjedočio ubojstvima Srba. U pismu se navodi i podatak o stradanju “7 000 Srba u kotaru Slunj” te da je taj podatak prije nego je pobjegao iz Hrvatske, nepoznati autor pisma, saznao od “tamošnjeg ustaškog komandanta”. U istoj knjizi Ferenc navodi da su 2. kolovoza 1941. neki slovenski iseljenici pisali njemačkom opunomoćenom generalu u Zagrebu Edmund Glaise von Horstenau o ubojstvima srpskog stanovništva na području Krnjaka, Vojnića, Krstinja i Tušilovića.²²

Često se u literaturi citira i dnevnik Ivana Rojsa, slovenskog useljenika iz Ormoža koji je sa suprugom, bio smješten u Vrginmost. Jedno vrijeme živjeli su s obitelji Đure Crevara. Rade Bulat navodi podatak da je Ivan Rojs vodio dnevnik te da je 7. srpnja 1945. dao i izjavu “Mestnemu poveljstvu NM v Ormožu” o zločinima u Bosni. Navedeni dnevnik i izjava nalaze se u Zgodovinskom arhivu u Ptuju (Dokumenti OKNO Ormož za leto 1945.). Nadalje navodi da je Rojs u svom dnevniku zapisao da je vidio povorku ljudi koji su išli na “pokrst” te vidio kamione koji su 3. kolovoza odvozili po 30-40 muškaraca iz Sokolskog doma prema Glini. O rušenju crkve u Glini Rojs je saznao je od “suputnika” kojeg je susreo u vlaku u Glini u rujnu 1941. Bulat navodi i da je na području Vrginmosta krajem srpnja 1941. bilo smješteno više slovenskih obitelji : Hanželič, Sever, Turk iz Ormoža, Lampreht iz Sv. Lovrenca na Pohorju i Ruter iz mjesta Loč pri Konjicah.²³

22 Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*, str. 401–402.

23 Bulat, *Svjedočanstvo s Petrove Gore*, str. 116, bilj. 5.

Đuro Zatezalo, citira dijelove dnevnika “jednog Slovenca protjeranog iz Štajerske i naseljenog s drugim Slovencima u selo Crevarsku Stranu – Vrginmost”. Ne navodi ime pisca dnevnika niti gdje se dnevnik nalazi nego da autor posjeduje kopiju dnevnika. Citira dijelove dnevnika u kojem se govori o ubojstvu 11 osoba iz Crevarske Strane koje su Slovenci morali zakopati te o “ustaši Beljanu” i ostalima koji su uzimali imovinu ubijenih. U nastavku navodi i podatak o 270 ubijenih Srba u Crevarskoj Strani.²⁴

Miljkan Maslić u svojoj knjizi²⁵ navodi dijelove iz dnevnika, prevedene sa slovenskog, “Slovenca koji je iz Štajerske protjeran i pisao o ljetnim danima 1941. u Vrginmostu i Crevarskoj Strani”.²⁶ Maslić kaže da je dnevnik pronašao Branko Nikoliš i otišao po njega i dobio “original” te ga fotokopirao i kopije ustupio Masliću. Dnevnik je u Maslićevoj knjizi, kako i autor kaže, “tematiziran i po pasusima sređen” te da rečenice nisu mijenjane. Maslić citira na jednom mjestu Slovenčev dnevnik gdje se navodi da su useljenici morali pokopati 11 osoba ubijeni u Crevarskoj Strani, a na drugom da je njegovoj ženi pričao ustaša Beljan da je zbog ranjavanja njegove kćeri strijeljano 270 osoba iz Crevarske Strane. Pisac dnevnika navodi i tko je i kako “odvezio” imovinu ubijenih Srba. Maslić je komentirao da je spominjanje četnika “samo pretpostavka pisca dnevnika” te da su to bili partizani. Također ocjenjuje da se Slovenčevo viđenje partizanske akcije na Crevarsku Stranu ne temelji na

24 Đuro Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, Prosvjeta, Zagreb 2005, str. 123–126.

25 Miljkan Maslić, *Početak i razvoj ustanka naroda IV. rajona Korduna*, Zagreb, Prosvjeta 2010 (dalje Maslić, *Početak i razvoj ustanka naroda IV. rajona Korduna*). Rukopis knjige nastao je 1970-ih godina 20. stoljeća, a objavljen je 2010.

26 Autori negdje navode i naziv Crevarsko Selo umjesto Crevarska Strana jer je tako zapisano u dnevniku Ivan Rojsa.

činjenicama koje on “ma koliko bio dobronamjeran nije mogao poznavati.”²⁷

Nesumnjivo je da se radi se o istom dnevniku premda ima odstupanja u povezivanju događanja i citiranju samog dnevnika. Primjerice Zatezalo i Bulat ne navode podatak o napadu na kuću ustraše Beljana i ranjavanje njegove kćeri, kao i da Slovenac u dnevniku spominje kao aktere oružanih sukoba četnike, što je M. Maslić i učinio, ali i osporio takvu procjenu.

Svjedočanstva slovenskih useljenika objavljena ili citirana do 1990. većinom navode podatke o uhićivanju, ubojstvima i otuđivanju imovine Srba, često s brojčanim podacima i imenima počinitelje.

Početkom 1990-ih u “svjetskom političkom moralu” oživjele su ideje restitucije i “ispravljanja povijesnih nepravdi”. Na listi oštećenih iz Drugoga svjetskog rata i neposrednog poraća uz europske Židove, našli su se i Romi i Nijemci, ali i brojni drugi narodi koji su pretrpjeli razne oblike represija tijekom ratnih sukoba i neposrednog nakon njih. Pokrenuti su razni mehanizmi na razini europskih država koji su davali ne samo duhovnu nego i materijalnu zadovoljštinu osobito za stradanja prisilnih radnika.²⁸

Traumatično iskustvo prisilnih migracija slovenskog stanovništva, osobito iseljavanje i otpremanje na prisilni rad, stoga je iznova zaokupilo ne samo one koji su to preživjeli nego i članove njihovih obitelji. Slovensko nacionalno područje tijekom Drugoga svjetskog rata raskomadano je i podijeljeno između susjednih država, a slovenskom je narodu osporeno pravo na samosvojnost te su ih, posebice Nijemci, nastojali dijelom raseliti dijelom asimilirati. Društvo izgnancev Slove-

27 Maslić, *Početak i razvoj ustanka naroda IV. rajona Korduna*, 211–223.

28 Elazar Barkan, *Krivica nacija. Restitucija i ispravljanje istorijskih nepravdi*, Stylos, Novi Sad 2007, str. 11–99, 153–183, 253–313.

nije objavilo je niz publikacija na ovu temu, a u nekim su i sjećanja na slovensko iseljavanje na područje NDH Navest ću neka sjećanja Slovenaca koji su dio rata proveli u Cetingradu, Zrinu, Lotinama, Sunji, Petrinji i Sisku.²⁹

Dana 24. srpnja 1941. slovenska obitelj Špegelj iseljena je iz mjesta Muta. U željezničkim teretnim, stočnim vagonima otpremljeni su preko Zagreb do Ogulina, a od tamo su pješice išli do Cetingrada. Glad i neimaština najčešće se spominju kao dio svakodnevice uz borbe između četnika, ustaša, partizana i Nijemaca na okolnom području. Ističe se i “vjerska netrpeljivost” katoličkih i pravoslavnih sela te se govori o “divljačkim četničkim, ustaškim i njemačkim skupinama koje su ubijale nedužne ljude”. Nakon kratkog vremena obitelj je zbog straha i neprekidnih borbi uspjela otići u Karlovac.³⁰

U srpnju 1941. obitelj Farazin iz sela Čmrlja preko Maribora, Zagreb i Požega otpremljena je u Bosanski Novi, a od tamo preko Dvora na Uni i sela Zrinj u Lotine. Tamo ih je morala prihvatiti dobrostojeća srpska obitelj. Useljenici su pomagali u svim seoskim poslovima. Posebno je istaknuto da su zajedno s domaćinima jeli za stolom, ali i da su u to vrijeme i na tom području ljudi bili više gladni nego siti. Nakon nekoliko mjeseci morali su otići i smješteni su u Novsku gdje su dobro primljeni.³¹

U kolovozu 1941. obitelj Knez je preko Rajhenburga došla u Petrinju od kuda su ih prebacili u Sunju. Tamo su bili samo

29 Društvo izgnancev Slovenije objavilo je tri knjige sjećanja: Ivica Žnidaršič, Ivica, Zdenka Kaplan (ur.), *Spomini in pričevanja*, Društvo izgnancev Slovenije, Ljubljana 2003 (Žnidaršič, Kaplan, *Spomini in pričevanja*); Isti, *Spomini in pričevanja II*, Društvo izgnancev Slovenije, Ljubljana 2006; Ivica Žnidaršič, Ivica, Zdenka Kaplan (ur.), *Spomini in pričevanja III*, Društvo izgnancev Slovenije, Ljubljana 2012.

30 Žnidaršič, Kaplan, *Spomini in pričevanja*, str. 263–268.

31 Isto, str. 406–409.

tjedan dana, a potom nazad vraćeni u Petrinju gdje su isprva živjeli u staji. Kasnije su dobili smještaj, a domaći ljudi su im pomogli donijevši namještaj. Otac obitelji uspio se zaposliti i radio je u Sisku.³²

Obitelj Luzar s drugim obiteljima iz Trbovlja preko Rajhenburga prebačena je u Petrinju. Nakon nekoliko dana razmještali su ih u okolna sela, no, nigdje se nisu dugo zadržavali. Obitelj se selila osam puta i najzad "skrasila" u Petrinji. Žene su većinom radile u vojnim kuhinjama.³³

Dana 6. kolovoza 1941. obitelj Rozman došla je u Petrinju. Smješteni su u barake u sklopu tvornice Gavrilović, a hranu im je često davala gospođa Gavrilović. Članovi obitelji morali su svi raditi. Žene su često služile kod njemačkih časnika, a mala djeca su često prosila hranu. Godine 1944. jedan muški član obitelji koji je bio u njemačkoj vojsci ishodio je da se obitelj vrati u Trbovlje.³⁴

Obitelj Simonič je preko Rajhenburga u stočnim vagonima otpremljena u Požegu, a potom u Sisak. Tamo je otac obitelji radio u talionici. Bili su smješteni u kuću Srba koji su prognani u Srbiju.³⁵

Obitelj Trampuž iz Trbovlja početkom kolovoza 1941. protjeran je i preko Rajhenburga dospjela u Petrinju. Isprva su premještani "iz sela u selo, iz kuće u kuću" i napokon su završili u Petrinji. Na kraju rata partizani su ih s vojnim zarobljenicima otpremili u logor, jer su žene radile u vojnoj kuhinji. Ubrzo su pušteni te preko Zagreba i Zidanog Mosta došli su u Trbovlje. Ističu da su Slovencima u Petrinji pomagali kotarski načelnik Kodrić i zaposlenik u poglavarstvu Gregorinčić.³⁶

³² Isto, str. 411.

³³ Isto, str. 412–413.

³⁴ Isto, str. 417–418.

³⁵ Isto, str. 418–419.

³⁶ Isto, str. 423.

Iz Trbovlja je iseljena obitelj Mrak preko Rajhenburga u Petrinju. Isprva su ih selili po kućama u Petrinji i po okolnim selima. Teško su živjeli, majka je radila na poljoprivrednoj školi, a djeca odlazila u bolnicu po ostatke hrane. Najstariji sin otišao je u partizane. Bili su smješteni “s obitelji nekog ustaše” pa su morale bježati pred partizanima jer im je on tako rekao. Poslije su se vratili u Trbovlje.³⁷

Svjedočanstva objavljena poslije 1990-e i dalje navode stradanja Srba, bez detaljnih opisa i brojčanih navoda, što se može protumačiti da je generacija najstarijih slovenskih iseljenika koja je mogla imati jasnija sjećanja na takve događanja većinom umrla. No priče o ratnom prognanstvu vrlo su se revno prenosile unutar obitelji. U ovim sjećanjima češće je spominjanje i Hrvata u pozitivnom kontekstu pa čak i nekih koji su predstavljali civilne vlasti.

Zaključak

Njemački Reich je na područjima koja je anektirao ili okupirao kao i na području država saveznica potaknuo ili izravno sudjelovao u *etničkom/nacionalnom inženjeringu*. Nije u tim planovima izuzimao niti sunarodnjake niti savezničke nacije koje su na svom državom području izravno provodile ideju podudaranja državnih i nacionalnih granica. Onim narodima koji se nisu našli na političkom zemljovidu “Novog poretka” negirana je nacionalna posebnost. Tako su Slovenci dijelom trebali biti asimilirani odnosno germanizirani, a dijelom iseljeni na područje NDH i u Srbiju. Recipročno broju useljenih Slovenaca trebalo je iseliti Srbe s područja NDH u Srbiju.

37 Isto, str. 425–426.

Prvotni planovi, a osobito obim razmijene stanovništva, nisu se mogli provesti.

U poslijeratnoj jugoslavenskoj historiografiji migracije slovenskog i srpskog stanovništva nisu uvijek postavljane u zajednički kontekst te međuovisnost s migracijama drugih nacionalnih/etničkih skupina, što je više zamrsilo nego respektljivo razumijevanje brojnih smjerova, pokretača i tipova migracija. "Neurednost" razmijene stanovništva bila je uvjetovana nizom čimbenika među kojima treba istaći protjerivanje i izbjeglištvo srpskog stanovništva s područja NDH u Srbiju, gdje je njihov priliv narušavao interese Njemačkog Reicha.

Slovenski useljenici i srpski iseljenici nisu dijelili samo sudbinu prisilnih migranata nego su u brojnim slučajevima i dijelili isti životni prostor što ih je zbližilo i stvorilo zajedničko sjećanje na traumatične ratne dane. U poslijeratnom razdoblju pa do 1990-ih ta veza je učvršćivana i "vlakovima bratstva i jedinstva", osobito s domaćinima u Srbiji, gdje ih je rat provelo gotovo pet puta manje nego na hrvatskom i bosansko-hercegovačkom području. Nakon raspada Jugoslavije i dokidanja jednostranog pristupa prošlosti otvoreni su novi komunikacijski kanal i za slovensko-hrvatski i slovensko-muslimansko/bošnjački dijalog. Iznova prizivajući u sjećanje svoju ratnu tragediju, slovenski iseljenici dodijelili su u svojoj iseljeničkoj drami svim sudionicima i uloge koje su stvarno i odigrali (uz i dalje navođenje stradanja Srba i teškog života iseljenog slovenskog stanovništva, spominje se i korektno ponašanja pojedinaca koji su predstavljali i državne vlasti, solidarnost nekih hrvatskih sredina sa iseljenim Slovencima, priznanja slovenskih useljenika da su radili bilo u državnim službama ili pri vojsci i sl). Na takav se dijalog još uvijek čeka u hrvatsko-srpskim/srpsko-hrvatskim odnosima i sjećanjima na traumatični Drugi svjetski rat koji još uvijek stvara razdore koji se prenose i u nacionalne historiografije.

*Immigration of Slovenians to the
Independent State of Croatia with
Special Reference to the Area of
Kordun and Banovina*

Summary

The German Reich encouraged or directly participated in ethnic/national engineering in the areas it annexed or occupied as well as in the territory of the allied states. In that sense, the Slovenians had to be partly assimilated or Germanized and partly emigrated to the territory of the Independent State of Croatia and to Serbia. The same number of *Slovenians* and Serbs from the Independent State of Croatia should have been exchanged. The original plans, and especially the volume of the population exchange, could not be realised. Memories of Slovenian refugees about forced migrations were published 50 or more years after the end of the Second World War, and some of those also refer to their stay in Croatian territory. Despite subjectivity and a number of other factors, those memories help us understand the tragic destinies of refugees, whether we are talking about them as individuals or as whole families or even as national groups.

Prejeto: 23. 9. 2020
1.01 izvirni znanstveni članek

Damjan Hančič¹

*Revolucija v okupirani Ljubljani
v letih 1941 in 1942:
žrtvoslovni prikaz njenih posledic²*

Izvleček

Članek se osredinja na prvo obdobje revolucionarnega nasilja in prikaže na podlagi do zdaj pregledanih virov, da je revolucionarna stran v Ljubljani in bližnji okolici v obdobju do pojava oboroženih oddelkov protirevolucionarne strani, tj. od julija 1941 do konca oktobra 1942 izvedla napade, ugrabitve ali atentate na okoli 200 oseb, od tega je bilo do konca oktobra 1942 kar okoli 170 oseb tudi ubitih. Med temi je bila velika večina civilistov oz. nevojaških oseb ter nekaj tudi žrtev iz lastnih vrst, tj. partizanskih dezertarjev ali »nezanesljivih oseb«. V članku je objavljen aktualiziran poimenski seznam žrtev iz tega obdobja.

KLJUČNE BESEDE: *Ljubljana, druga svetovna vojna, revolucionarno nasilje, žrtve, 1941, 1942*

- 1 Dr. Damjan Hančič, znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, damjan.hancic@scnr.si.
- 2 Raziskovalni program št. P6-0380 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Abstract

The article focuses on the first period of revolutionary violence and uses sources reviewed thus far to show that the revolutionary side in Ljubljana and its immediate surroundings carried out attacks, kidnappings and assassinations targeting around 200 people between July 1941 and the end of October 1942 until the emergence of the counter-revolutionary side's armed units; as many as around 170 of those people were killed. The vast majority of them were civilians or non-military persons, but there were also some victims from the revolutionaries' own ranks – these were Partisan deserters or "unreliable persons". The article contains an up-to-date list of the names of the victims from this period.

KEY WORDS: *Ljubljana, Second World War, revolutionary violence, victims, 1941, 1942*

Uvod

Kmalu po okupaciji in razdelitvi Slovenije med okupatorje spomladi leta 1941 so se začeli na tem območju poleg okupacije odvijati različni pojavi: kolaboracija, upor proti okupatorju, revolucija in protirevolucija. Vsi ti različni procesi so se medsebojno tudi prepletali in učinkovali drug na drugega. V pričujočem članku se bomo omejili na enega teh procesov – revolucijo in z njo povezano nasilje, krajevno pa na Ljubljano, ki je bila v obravnavanem obdobju od poletja 1941 do jeseni 1942 pod okupacijo fašistične Italije.

Izraz revolucionarno nasilje pomeni nasilje, ki so ga med drugo svetovno vojno na Slovenskem izvajale oborožene enote pod odločujočim vplivom Komunistične partije Slovenije (KPS). Te so v okviru svojega delovanja pogosto izvajale nasilje nad prebivalstvom tudi iz političnih razlogov. Slovenski in jugoslovanski komunisti so namreč v primerjavi z drugimi komunističnimi partijami (KP) v okupiranih državah hkrati z odporom proti okupatorju začeli v odporniškem gibanju uveljavljati tudi revolucionarne elemente, zaradi česar je odporništvo dobivalo vse bolj monoliten značaj,³ kar je vodilo v revolucijo in posledično v državljansko vojno, zaradi česar se pojavlja večje število žrtev med domačim prebivalstvom kot na tistih območjih Evrope, kjer hkrati z odporom proti okupatorju ni potekala še revolucija. KPS je tako prek protifašističnega boja izvedla revolucijo, saj je okupacijo ocenjevala kot edinstveno priložnost za uresničitev svojih revolucionarnih ciljev.⁴

KPS je že 16. septembra 1941 sprejela t. i. *zaščitni odlok*, s katerim je prepovedala vsak odpor proti okupatorju zunaj

3 Vida Deželak Barič, *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2007, str. 10.

4 Prav tam.

Osvobodilne fronte (OF) in kot kazen za kršitev tega sklepa vsakomur zagrozila s smrtjo. Izvršilni organ sklepov tega odloka naj bi bila Varnostnoobveščevalna služba (VOS), ki jo je Centralni komite KPS ustanovil že sredi avgusta 1941, vendar je začela delovati šele konec septembra tega leta. Bila je izrazito vezana na partijsko organizacijo in jo je partija skrbno »čuvala« pred drugimi skupinami v OF ter jo ohranjala v precejšnji konspiraciji.⁵ VOS je vodil kolegij oziroma centralna komisija VOS, ki so jo sestavljali Zdenka Kidrič, Edo Brajnik, dr. Vito Kraigher in nekaj časa tudi Franc Ravbar. V Ljubljani so se varnostniki (vosovci) zbirali v manjše skupine, ki so jih imenovali »borbene grupe«, včasih tudi »sabotažne ali udarne grupe«. Posamezne, predvsem težje akcije so izvrševali borci iz raznih borbenih grup. Prvi člani VOS so bili izključno člani KP in (ali) njenega podmladka Skoja.⁶

Revolucionarno nasilje na obravnavanem območju so v letih 1941 in 1942 povzročali bodisi pripadniki VOS (varnostniki) bodisi partizanske enote; medtem ko so prvi delovali v mestnem središču oziroma znotraj bodeče žice, pa so partizanske enote povzročale žrtve v ljubljanskih predmestjih ali njeni neposredni okolici.

Usmrtitev posamezne izbrane žrtve so člani VOS imenovali »likvidacija« ali »justifikacija«, izvršili pa so jo na podlagi obvestil njihove obveščevalne službe in odločitve nekaterih posameznikov z vrha VOS, tako da je bila VOS hkrati

- 5 Tamara Griesser Pečar, *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*, Mladinska knjiga, Ljubljana 2007 (dalje Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*), str. 143.
- 6 Ivo Žajdela, *Kadrovski temelj za VOS*, v: *Novo Jutro*, št. 5, 30. april 1991, str. 4; Glejte tudi SI AS 1931, šk. 721, 302-20/ZA, *Zgodovina VOS, Varnostnoobveščevalna služba Osvobodilne fronte*, str. 1–46.

obveščevalni, preiskovalni, sodni in izvršilni organ,⁷ zato so bile njihove »*obsodbe*« še manj legitimne, upravičene in pravno korektne kot odločitve poznejših, t. i. partizanskih sodišč.⁸

*Časovnica, obseg in kategorizacija žrtev
revolucionarnega nasilja v Ljubljani v letih 1941 in 1942*

V prvem obdobju okupacije je KPS v Ljubljani prek OF in zlasti njene VOS delovala kot t. i. država v državi, saj je spomladi 1942 po Kardeljevih navedbah »*varnostna služba prišla na tako dober glas, da se tisti, ki ga je vzela na muho, ne more rešiti /.../ in da so Slovenci menda edini narod v Evropi, ki ima svojo belo emigracijo že v času, ko je sama na oblasti*«. ⁹ Te Kardeljeve navedbe potrjuje tudi naša raziskava, saj je bilo v tem obdobju nasilje odporniško-revolucionarne strani uperjeno v glavnem proti slovenskemu prebivalstvu in le delno proti okupatorjem. Tako je v mestu Ljubljana razmerje med od revolucionarne strani pobitimi Slovenci in okupatorjevimi vojaki v tem obdobju znašalo celo 1 : 10 na račun Slovencev.

Iz medsebojne primerjave različnih arhivskih in že objavljenih virov je razvidno, da je revolucionarna stran v obdobju od julija 1941 do konca oktobra 1942, ki predstavlja prvi vrhunec

7 Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 143–148.

8 Milko Mikola, *Sodni procesi na Celjskem 1944–1951*, Zgodovinski arhiv Celje, Celje, 1995, str. 4; prim.: Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 423–434; glejte tudi ARS, AS 1887, *Zbirka NOB tiska – periodika*, Zoran Polič, Partizanska sodišča, v: Slovenski partizan, konec septembra 1943, leto II, št. 4, str. 15, 16.

9 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, Knjiga 1, marec 1941–marec 1942*, Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962, Pismo člana politbiroja CK KPJ Edvarda Kardelja z dne 29. marca 1942 generalnemu sekretarju KPJ Josipu Brozu Titu o položaju v Sloveniji, št. 151, str. 323.

medvojnega revolucionarnega nasilja na tem območju, izvedla napade na več kot 200 oseb, od tega je bilo do konca oktobra 1942 ubitih okoli 170 oseb; okoli 160 žrtev je bilo nevojaških oseb (v glavnem civilistov, nekaj tudi orožnikov) in okoli deset vojaških oseb (partizanov in partizanskih dezertarjev). Revolucionarno nasilje je v tem času na obravnavanem območju doseglo vrhunec poleti 1942 (v mesecih juniju, juliju in avgustu), čemur je botrovalo zlasti povečanje nasilja, ki so ga povzročale partizanske enote v neposredni okolici Ljubljane, medtem ko je bilo nasilje VOS v mestu Ljubljana največje od marca do junija 1942. Med žrtvami je bila približno četrtnina oseb ženskega spola.¹⁰

Če analiziramo smrtne žrtve v tem obdobju, ki so jih v Ljubljani povzročili oboroženi pripadniki revolucionarne strani, bi jih lahko uvrstili v različne kategorije. Prvo kategorijo predstavljajo predvojni policisti, stražniki, orožniki, mestni in državni uradniki. Drugo kategorijo predstavljajo upokojeni ali aktivni častniki bivše kraljeve jugoslovanske vojske. Tretja kategorija so železničarji, vlakovodje, železniški delavci, ki so umrli večinoma kot žrtve raznih diverzij na vlakih. Četrto kategorijo predstavljajo predstavniki političnega in strankarskega ter sindikalnega življenja predvojne Ljubljane, pri čemer je zaznati, da so bili najprej na vrsti liberalci in socialdemokrati, šele nekoliko pozneje pripadniki katoliške oz. »klerikalne« politične opcije. Peto kategorijo predstavljajo predvojni emigranti s Primorskega, ki so jih zaradi znanja italijanščine sumili izdajstva. Šesto kategorijo predstavljajo dekleta, ki so jim očitali druženje z italijanskimi vojaki. Sedmo kategorijo predstavljajo obrtniki in delavci, ki so opravljali delo na terenu ali bili v stiku

10 Damjan Hančič, *Revolucionarno nasilje v Ljubljani 1941–1945*, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana 2015 (dalje: Hančič, *Revolucionarno nasilje v Ljubljani 1941–1945*), str. 101.

z veliko ljudmi. Osmo kategorijo ljubljanskih žrtev revolucionarnega nasilja predstavljajo zajeti interniranci na vlaku pri Verdu, ki se niso želeli pridružiti partizanom. Posebno, deveto skupino, predstavljajo tudi žrtve revolucionarnega nasilja iz lastnih vrst. To so bili partizanski dezerterji, »nezanesljivi« partizani ter člani OF in disciplinsko kaznovani partizani. Med umorjenimi sta bila v tem obdobju tudi duhovnika, pri čemer je bil eden (Hubert Leiler) ustreljen pomotoma, Lambert Ehrlich pa načrtno.

Jeseni 1942 se je prva faza revolucionarnega nasilja z nastopom oboroženih skupin protirevolucije (Ljubljanske varnostne straže v mestu in lokalnih vaških straž v ljubljanski okolici) končala, bratomorna vojna med Slovenci pa je stopila v novo fazo, ko žrtev nista povzročala le okupator in revolucionarna stran, pač pa tudi protirevolucionarni tabor.

V nadaljevanju sledi tabelarni seznam žrtev revolucionarnega nasilja v Ljubljani iz prvega obdobja, tj. do nastanka t. i. vaških straž. Seznam je bil prvotno sicer objavljen v publikaciji Študijskega centra za narodno spravo z naslovom *Revolucionarno nasilje v Ljubljani, 1941–1945*, zdaj pa so podatki o žrtvah revidirani in posodobljeni.

*Seznam žrtev revolucionarnega nasilja
do konca oktobra 1942¹¹*

	Priimek in ime žrtve	Kraj bivanja	Datum smrti	Datum rojstva	Povzročitelj smrti, status žrtve, opombe
1.	Jagodic, Viktor	Ljubljana Šiška	10. 8. 1941	24. 3. 1908	orožnik
2.	Sušnik, Jožef	Ljubljana Polje	18. 8. 1941	17. 7. 1888	orožnik
3.	Praprotnik, Ciril	Ljubljana	22. 8. 1941	8. 2. 1915	žrtev še neorganiziranih članov KPS
4.	Birsa, Kristjan	Ljubljana Dravlje	28. 8. 1941	1. 2. 1919	žrtev VOS, krovski pomočnik
5.	Crljen, Lovro	Ljubljana Štepanja vas	10. 9. 1941	8. 10. 1913	žrtev VOS
6.	Breskvar, Franc	Ljubljana	1. 10. 1941	17. 7. 1912	žrtev VOS
7.	Notar, Ivan (Janez)	Ljubljana Bežigrad	1. 10. 1941	21. 6. 1909	žrtev VOS
8.	Chiodi, Jernej	Ljubljana Vevče	14. 10. 1941	4. 1. 1900	žrtev VOS
9.	Kobal, Emil	Ljubljana	21. 10. 1941	24. 4. 1914	žrtev VOS

- 11 Seznam je nastal na osnovi različnih virov, največ na osnovi fonda ZAL, LJU 630, Komunalno podjetje Žale, šk. 226, 227, 228, 234. Podatki so bili preverjeni tudi na imenskem seznamu smrtnih žrtev 2. svetovne vojne, ki je rezultat znanstveno zasnovane zgodovinsko-pisno-žrtvoslovne raziskave in jo je med letoma 1997 in 2012 izvajal Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani. Spletna stran: <https://www.sistory.si/zrtve>.

10.	Derganc, Alojzij	Ljubljana Polje	15. 11. 1941	30. 5. 1893	žrtev VOS
11.	Koželj, Josip	Ljubljana	19. 11. 1941	27. 3. 1902	žrtev VOS, policijski stražnik
12.	Dovč, Janez (Janko)	Ljubljana Stožice	29. 11. 1941	27. 5. 1899	žrtev VOS
13.	Porenta, Anton	Ljubljana Zavoglje	30. 11. 1941	26. 9. 1909	ubili partizani, uradnik
14.	Porenta, Osvald	Ljubljana Zavoglje	30. 11. 1941	30. 7. 1918	ubili partizani, uradnik
15.	Emmer, Franc (Fanouš)	Ljubljana Šiška	4. 12. 1941	26. 7. 1918	žrtev VOS
16.	Valenčak, Ivan	Ljubljana Moste	5. 12. 1941	neznano	žrtev VOS, direktor kem. tov. v Mostah
17.	Jarc, Valter	Ljubljana	10. 12. 1941	23. 8. 1922	žrtev VOS
18.	Urancar, Vinko	Ljubljana Polje	11. 12. 1941	21. 1. 1892	žrtev VOS, socialdemokratski sindikalist
19.	Šlegel, Marija Frančiška	Ljubljana Šiška	17. 12. 1941	31. 3. 1887	žrtev VOS
20.	Šlegel, Ivan Otokar	Ljubljana Šiška	18. 12. 1941	17. 6. 1910	žrtev VOS
21.	Nemec, Anton	Ljubljana Dravlje	28. 12. 1941	15. 10. 1920	žrtev VOS, dimnikar
22.	Hvastja, Cvetko	Ljubljana Savlje - Ježica	30. 12. 1941	10. 9. 1923	žrtev VOS, nekdanji aktivist OF
23.	Hvastja, Ludovik	Ljubljana Savlje - Ježica	30. 12. 1941	25. 8. 1914	žrtev VOS, nekdanji aktivist OF

24.	Polak, Janko (Ivan)	Ljubljana	5. 1. 1942	26. 12. 1907	žrtev VOS, policist
25.	Jezeršek, Anton	Ljubljana	11. 1. 1942	4. 5. 1907	žrtev VOS, vulkanizer
26.	Ronner, Svojmir	Ljubljana	11. 1. 1942	3. 11. 1918	žrtev VOS, nekdanji aktivist OF
27.	Krajšek, Jože	Ljubljana Dravlje	21. 1. 1942	4. 1. 1931	žrtev VOS
28.	Novak, Ivan (Janez)	Ljubljana	23. 1. 1942	26. 12. 1922	žrtev VOS
29.	Krapež, Ana Zofija	Ljubljana	24. 1. 1942	23. 7. 1923	žrtev VOS
30.	Lenič, Janez (Jernej)	Ljubljana Center	28. 1. 1942	25. 10. 1897	žrtev VOS, orožni- ški poveljnik
31.	Rožič, Franc	Ljubljana Šiška	28. 1. 1942	3. 10. 1900	žrtev VOS
32.	Pliverič, Zvonko	Ljubljana	1. 2. 1942	16. 3. 1920	žrtev VOS
33.	Urbančič, Anton	Ljubljana	1. 2. 1942	21. 5. 1907	žrtev VOS
34.	Jageman, Alfonz	Ljubljana	4. 2. 1942	1. 2. 1923	žrtev VOS, parti- zanski dezertar
35.	Šulc, Marija	Ljubljana Vič	6. 2. 1942	18. 12. 1876	žrtev VOS
36.	Renko, Franc	Ljubljana Sp. Hrušica	11. 2. 1942	26. 9. 1919	žrtev partizanov
37.	Renko, Rajko	Ljubljana Sp. Hrušica	8./11. 2. 1942	25. 6. 1910	žrtev partizanov
38.	Šušteršič, Ivan	Ljubljana Štepa- nja vas	18. 2. 1942	20. 12. 1919	žrtev VOS, parti- zanski dezertar

39.	Praprotnik, Avgust	Ljubljana Center	20. 2. 1942	5. 10. 1891	žrtev VOS, industrialec
40.	Žakelj, Alojz	Ljubljana Vrhovci	20. 2. 1942	26. 5. 1909	žrtev VOS, parti- zanski dezerter
41.	Gregorič, Dragica	Ljubljana Zg. Kašelj	21. 2. 1942	24. 10. 1923	žrtev VOS
42.	Urbanc, Ivanka (Jovana)	Ljubljana Sostro	28. 2. 1942	16. 5. 1921	žrtev partizanov
43.	Urbanc, Janez	Ljubljana Sostro	28. 2. 1942	23. 5. 1895	žrtev partizanov
44.	Pek (Peca), Franc	Ljubljana Zalog	9. 3. 1942	neznano	žrtev VOS
45.	Fifer, Vera	Ljubljana Zalog	14. 3. 1942	9. 4. 1922	žrtev VOS ali partizanov
46.	Sadar, Zvonko	Ljubljana (Zagorje)	16. 3. 1942	neznano	žrtev VOS
47.	Župec, Franc	Ljubljana	16. 3. 1942	14. 3. 1920	žrtev VOS
48.	Kikelj, Jaroslav	Ljubljana	18. 3. 1942	15. 5. 1919	žrtev VOS
49.	Makše, Leopold	Ljubljana Trnovo	18. 3. 1942	23. 7. 1915	žrtev partizanov, železničar
50.	Trampuž, Vinko (Cene)	Ljubljana	18. 3. 1942	16. 7. 1904	žrtev VOS
51.	Leiler, Hubert	Ljubljana	21. 3. 1942	28. 6. 1894	žrtev VOS, duhov- nik, umorjen po pomoti
52.	Škrbec, Alojzij	Ljubljana (Šentjernej)	23. 3. 1942	28. 3. 1918	žrtev VOS

53.	Brajer (Vrajer), Anton	Ljubljana	25. 3. 1942	11. 10. 1924	žrtev VOS
54.	Pucelj, Ivan	Ljubljana Rudnik	26. 3. 1942	20. 5. 1896	žrtev VOS
55.	Longer, Marija	Ljubljana	2. 4. 1942	19. 10. 1893	žrtev VOS
56.	Hvale, Breda	Ljubljana Mesto	5. 4. 1942	13. 2. 1922	žrtev VOS
57.	Hribar, Ivanka	Ljubljana Bizovik	6. 4. 1942	20. 4. 1923	žrtev VOS
58.	Wiederwohl, Eva	Ljubljana Šiška	7. 4. 1942	8. 1. 1913	žrtev VOS
59.	Zupančič, Anton	Ljubljana	10. 4. 1942	2. 11. 1921	žrtev VOS
60.	Zupančič Uršula	Ljubljana	10. 4. 1942	22. 10. 1896	žrtev VOS
61.	Habič, Marija (Milka)	Ljubljana Zadvor	13. 4. 1942	4. 2. 1922	žrtev partizanov
62.	Galič, Viktor	Ljubljana Vič (Brdo)	15. 4. 1942	20. 8. 1911	žrtev partizanov
63.	Čuk, Evgenija	Ljubljana Podutik	17. 4. 1942	4. 2. 1904	žrtev partizanov
64.	Čuk, Lenart	Ljubljana Podutik	17. 4. 1942	21. 1. 1900	žrtev partizanov
65.	Čuk, Vanda (Ivanka)	Ljubljana Podutik	17. 4. 1942	15. 6. 1940	žrtev partizanov
66.	Ceglar, Franc	Ljubljana	18. 4. 1942	25. 6. 1916	žrtev VOS
67.	Kastrin, Vida	Ljubljana Šiška	25. 4. 1942	neznano	žrtev VOS

68.	Jeraj, Franc	Ljubljana Štepanja vas	13. 5. 1942	neznano	žrtev VOS
69.	Rus, Maks	Ljubljana Polje	17. 5. 1942	28. 7. 1920	žrtev VOS
70.	Cankar, Milko	Ljubljana Dobrunje	18. 5. 1942	20. 2. 1921	žrtev partizanov, umorjen v Bliski vasi
71.	Jakoš, Franc	Ljubljana Dobrunje	18. 5. 1942	8. 10. 1888	žrtev partizanov, umorjen v Bliski vasi
72.	Jakoš, Franci	Ljubljana Dobrunje	18. 5. 1942	8. 12. 1922	žrtev partizanov, umorjen v Bliski vasi
73.	Jakoš, France	Ljubljana Bizovik	18. 5. 1942	3. 9. 1920	žrtev partizanov, umorjen v Bliski vasi
74.	Pavčič, Janez (Ivan)	Ljubljana Bizovik	18. 5. 1942	8. 8. 1923	žrtev partizanov, umorjen v Bliski vasi
75.	Ehrlich, Lambert	Ljubljana Center	26. 5. 1942	18. 9. 1878	žrtev VOS, duhovnik, vodja stražarjev
76.	Rojic, Viktor	Ljubljana Center	26. 5. 1942	26. 9. 1908	žrtev VOS
77.	Peršuh, Ivo	Ljubljana Center	28. 5. 1942	17. 12. 1898	žrtev VOS
78.	Povše (Polše), Janez (Ivan)	Ljubljana Mala vas/Ježica	28. 5. 1942	1923	žrtev VOS, fotograf
79.	Jereb, Stanko	Ljubljana Mala vas/Ježica	28. 5. 1942	neznano	žrtev VOS
80.	Bradač, Franc	Ljubljana	maja 1942	neznano	žrtev VOS

81.	Kozorog, Ivo	Ljubljana	3. 6. 1942	neznano	žrtev VOS
82.	Mlakar, Olga	Ljubljana	6. 6. 1942	19. 4. 1908	žrtev partizanov
83.	Anžur, Fani (Franciška)	Ljubljana	8. 6. 1942	21. 12. 1925	žrtev partizanov, ubita v Krimski jami, partizanka
84.	Janežič, Olga	Ljubljana	8. 6. 1942	30. 12. 1921	žrtev partizanov, ubita v Krimski jami, partizanka
85.	Mažgon, Vida	Ljubljana	8. 6. 1942	24. 6. 1925	žrtev partizanov, ubita v Krimski jami, partizanka
86.	Pezdir, Miro	Ljubljana	8. 6. 1942	6. 1. 1921	žrtev partizanov, ubit v Krimski jami, partizan
87.	Hvale(c), Maks	Ljubljana (Ig)	12. 6. 1942	27. 8. 1923	žrtev VOS, hlapec
88.	Sunjič (Šunjič), Marko	Ljubljana	12. 6. 1942	14. 10. 1904	žrtev VOS, trgovec
89.	Korošec, Ciril (Franc)	Ljubljana Studenec	13. 6. 1942	24. 3. 1908	žrtev VOS
90.	Sattler, Ivan	Ljubljana Šiška	14. 6. 1942	15. 5. 1868	žrtev partizanov, vržen v Krimsko jamo, brezdomec
91.	Skvarča, Neža (Reza)	Ljubljana Dravlje	14. 6. 1942	15. 8. 1882	žrtev partizanov, vržena v Krimsko jamo, brezdomka
92.	Dežman, Ivan	Ljubljana Lavrica	15. 6. 1942	13. 12. 1925	žrtev partizanov, umorjen v Krimski jami

93.	Dežman, Janez	Ljubljana Lavrica	15. 6. 1942	30. 9. 1896	žrtev partizanov, umorjen v Krimski jami
94.	Dežman, Pavla	Ljubljana Lavrica	15. 6. 1942	2. 10. 1904	žrtev partizanov, umorjen v Krimski jami
95.	Dovč, Ivo	Ljubljana Stožice	17. 6. 1942	12. 7. 1925	žrtev VOS
96.	Dovč, Marija - Minka	Ljubljana Stožice	17. 6. 1942	20. 9. 1918	žrtev VOS
97.	Lampič, Leopold	Ljubljana Štepa- nja vas	20. 6. 1942	8. 11. 1921	žrtev VOS
98.	Bolha, Ivan	Ljubljana, Do- lenjska cesta	22. 6. 1942	8. 3. 1905(?)	žrtev VOS
99.	Šimnovec, Jože	Ljubljana Dravlje	24. 6. 1942	8. 11. 1911	žrtev partizanov, umorjen pri Dobrovi, zavarovalničar
100.	Rakovec, Herman	Ljubljana	27. 6. 1942	27. 7. 1910	umorili partizani v Krimski jami, partizan
101.	Možina, Marija	Ljubljana Slape, Selo	28. 6. 1942	20. 1. 1920	žrtev partizanov
102.	Erbežnik, Drago	Ljubljana Polje	29. 6. 1942	17. 6. 1907	žrtev partizanov, ubit ob zajetju vlaka v Verdu
103.	Mikec, Dušan	Ljubljana	29. 6. 1942	22. 2. 1924	žrtev partizanov, ubit ob zajetju vlaka v Verdu

104.	Salihar, Ivan	Ljubljana	29. 6. 1942	neznano	žrtev partizanov, ubit ob zajetju vlaka v Verdu
105.	Strah, Franc	Ljubljana Stožice	29. 6. 1942	9. 12. 1903	žrtev VOS
106.	Kobe, Matija	Ljubljana Slape	30. 6. 1942	neznano	žrtev partizanov
107.	Kobe, Rozalija	Ljubljana Slape	30. 6. 1942	neznano	žrtev partizanov
108.	Dimnik, Janez	Ljubljana Sneberje	21. 6. 1942	7. 12. 1919	žrtev VOS
109.	Čokan, Tone	Ljubljana	junij 1942	23. 12. 1916	žrtev partizanov, umorjen na Dolenjskem, partizan
110.	Zajc, Marjan	Ljubljana	1. 7. 1942	21. 5. 1927	partizan, umorili partizani v Krimski jami
111.	Egger, Jože	Ljubljana Podgrad	3. 7. 1942	1901	žrtev partizanov, umorjen pri Dobrnihu
112.	Cvern, Lado	Ljubljana	5. 7. 1942	26. 8. 1917	žrtev partizanov, ugrabljen na vlaku pri Verdu
113.	Gaberc, Gabrijel	Ljubljana	5. 7. 1942	25. 3. 1925	žrtev partizanov, ugrabljen na vlaku pri Verdu
114.	Gaberšček, Milan	Ljubljana	5. 7. 1942	22. 9. 1918	žrtev partizanov, ugrabljen na vlaku pri Verdu

115.	Hmelak, Milko	Ljubljana	5. 7. 1942	19. 1. 1923	žrtev partizanov, ugrabljen na vlaku pri Verdu
116.	Hmelak, Vinko	Ljubljana	5. 7. 1942	9. 11. 1921	žrtev partizanov, ugrabljen na vlaku pri Verdu
117.	Klemenčič, Martin	Ljubljana Beži- grad (Metlika)	5. 7. 1942	20. 9. 1921	žrtev partizanov, ugrabljen na vlaku pri Verdu
118.	Lampret, Mira	Ljubljana Šiška	5. 7. 1942	5. 12. 1916	žrtev partizanov, vržena v Krimsko jamo
119.	Lampret, Mirica	Ljubljana Šiška	5. 7. 1942	1938	žrtev partizanov, vržena v Krimsko jamo
120.	Peruzzi, Sveto- slav - Ivan	Ljubljana	5. 7. 1942	21. 5. 1922	žrtev partizanov, ugrabljen na vlaku pri Verdu
121.	Por, Janez	Ljubljana	5. 7. 1942	24. 10. 1923	žrtev partizanov, ugrabljen na vlaku pri Verdu
122.	Jelinčič, Ernest	Ljubljana	5./31. 7. 1942	12. 1. 1926	žrtev partizanov, ugrabljen na vlaku pri Verdu
123.	Oblath, Dušan	Ljubljana	5. 7. 1942	24. 12. 1914	žrtev partizanov, ugrabljen na vlaku pri Verdu

124.	Arčon, Julij	Ljubljana	7. 7. 1942	1. 10. 1911	žrtev partizanov, ugrabljen na vlakcu pri Verdu, sindikalist
125.	Šalehar, Janez	Ljubljana Moste	5. 7. 1942	14. 11. 1922	žrtev partizanov, ugrabljen na vlakcu pri Verdu
126.	Osterc, Božidar	Ljubljana	8. 7. 1942	9. 1. 1920	žrtev VOS
127.	Bajda, Jožefa (Pepca)	Ljubljana Štepa- nja vas	12. 7. 1942	12. 3. 1903	žrtev VOS
128.	Bissiač, Lojzka	Ljubljana Žabjek	15. 7. 1942	17. 8. 1919	žrtev VOS
129.	Sajovec, Lojzka	Ljubljana	15. 7. 1942	14. 5. 1918	partizanka, žrtev partizanov, vržena v Krimsko jamo
130.	Kunc, Tončka	Ljubljana, Videm	16. 7. 1942	28. 12. 1904	žrtev partizanov
131.	Zwölf, Ivan	Ljubljana Trata	18. 7. 1942	7. 6. 1914	žrtev partizanov, mizarski pomočnik
132.	Zakrajšek, Viktor	Ljubljana Šentpeter	21. 7. 1942	20. 3. 1918	žrtev VOS
133.	Černe, Jernej	Ljubljana	24. 7. 1942	3. 7. 1884	žrtev partizanov, hotelir
134.	Ocvirk, Franc	Ljubljana Sv. Peter	24. 7. 1942	5. 10. 1898	žrtev VOS, mesar
135.	Bole, Franc	Ljubljana Šiška (Poljane)	25. 7. 1942	23. 9. 1887	žrtev partizanov
136.	Galič, Marija	Ljubljana Brdo	1. 8. 1942	5. 5. 1904	žrtev partizanov

137.	Jovan, Niko	Ljubljana Glince	2. 8. 1942	11. 11. 1918	žrtev partizanov, ubit pod Toškim čelom
138.	Zibelnik, Franc	Ljubljana Glince	2. 8. 1942	10. 8. 1908	žrtev partizanov, ubit pod Toškim čelom
139.	Winkler, Jože	Ljubljana Glince	2. 8. 1942	21. 12. 1911	žrtev partizanov, ubit v Gaberju nad Šentvid./Lj.
140.	Bobnar, Filip	Ljubljana Vevče	3. 8. 1942	19. 5. 1910	žrtev partizanov, ubit v Podlipoglavu
141.	Cankar, Jože	Ljubljana Dobrunje	3. 8. 1942	23. 2. 1921	žrtev partizanov, ubit v Podlipoglavu
142.	Krmec, Frančiška	Ljubljana Polje	3. 8. 1942	16. 10. 1894	žrtev partizanov, umorjena na Pugledu
143.	Podbevšek, Silva	Ljubljana Polje	3. 8. 1942	1903	žrtev partizanov, umorjena v Podlipoglavu
144.	Kunstelj, Marija	Ljubljana Savlje (Ježica)	5. 8. 1942	12. 8. 1926	žrtev partizanov
145.	Kunstelj, Marija	Ljubljana Savlje (Ježica)	5. 8. 1942	6. 8. 1899	žrtev partizanov
146.	Kunstelj, Mihael	Ljubljana Savlje (Ježica)	5. 8. 1942	28. 9. 1896	žrtev partizanov
147.	Pogačnik, Marija	Ljubljana Zg. Kašelj	3./6. 8. 1942	24. 2. 1903	žrtev partizanov
148.	Pogačnik, Feliks	Ljubljana Zg. Kašelj	8. 8. 1942	5. 5. 1902	žrtev partizanov

149.	Anžič, Franc	Ljubljana Bizovik	8. 8. 1942	24. 12. 1915	žrtev partizanov, ubit v Pancah
150.	Šumbergar, Karel	Ljubljana Sp. Kašelj	12. 8. 1942	4. 11. 1909	žrtev partizanov, ob napadu na vlak, železničar
151.	Žitnik, Franc	Ljubljana Bizovik	18. 8. 1942	1902	žrtev partizanov
152.	Šijanec, Stanislav	Ljubljana Stožice	20. 8. 1942	7. 2. 1926	žrtev partizanov
153.	Šijanec, Marija	Ljubljana Stožice	20. 8. 1942	31. 3. 1904	žrtev partizanov
154.	Šijanec, Ignacij	Ljubljana Stožice	20. 8. 1942	31. 7. 1905	žrtev partizanov, krojač
155.	Lipovec, Ciril	Ljubljana Rudnik	23. 8. 1942	1917	žrtev partizanov, učitelj telovadbe, ubit pri Orlah
156.	Lipovec, Hedvika	Ljubljana Rudnik	23. 8. 1942	1921	žrtev partizanov, ubita pri Orlah
157.	Majdič, Fortunat	Ljubljana Center	25. 8. 1942	12. 7. 1905	žrtev VOS, ravn. rokodelskega doma, sindikalist
158.	Cankar, Stanislav	Ljubljana Šiška	8. 9. 1942	1900	žrtev partizanov, ubit pri Glinicah
159.	Polak, Vinko	Ljubljana Moste	8. 9. 1942	15. 12. 1924	žrtev partizanov, ubit na Dolenjskem
160.	Goli, Jože	Ljubljana Rudnik	9. 9. 1942	28. 3. 1919	žrtev partizanov, uslužbenec
161.	Trontelj, Katarina	Ljubljana Rudnik	10. 9. 1942	1908	žrtev partizanov

162.	Trontelj, Stane	Ljubljana Rudnik	10. 9. 1942	7. 11. 1903	žrtev partizanov, zidarski pomočnik
163.	Pesjak, Franc (Anton)	Ljubljana Dravlje	20. 9. 1942	30. 3. 1904	žrtev partizanov, umorjen na Toškem čelu
164.	Habjan, Jože	Ljubljana Šiška	26. 9. 1942	8. 5. 1908	žrtev VOS, policijski stražnik
165.	Mojškerc, Jakob	Ljubljana Bizovik	27. 9. 1942	3. 8. 1893	žrtev partizanov
166.	Hočevnar, Franc	Ljubljana Vevče	3. 10. 1942	5. 5. 1903	žrtev partizanov
167.	Babnik, Janez	Ljubljana Dobrunje	7. 10. 1942	16. 11. 1898	žrtev partizanov, trgovec
168.	Tesner, Lovro	Ljubljana Dobrunje	7. 10. 1942	9. 8. 1902	žrtev partizanov, kajžar
169.	Kukovič, Kazimir	Ljubljana Center	8. 10. 1942	27. 8. 1907	žrtev VOS, policijski agent
170.	Natlačen, Marko	Ljubljana Poljane	13. 10. 1942	24. 4. 1886	žrtev VOS, nekdanji ban Dravske banovine
171.	Prepeluh, Francka	Ljubljana Bizovik	22. 10. 1942	7. 10. 1910	žrtev partizanov, ubita pri Šmarju - Sapu
172.	Kavčnik, Karel	Ljubljana Brdo	14. 11. 1942	neznano	žrtev partizanov
173.	Jager, Mihael	Ljubljana Bizovik	31. 12. 1942	29. 9. 1892	ubili partizani
174.	Hruška, Anton	Ljubljana Šiška	1942	26. 2. 1922	žrtev VOS ali partizanov

*Napadi VOS na okupatorja
in okupatorske smrtne žrtve v Ljubljani*

Po predstavitvi seznama žrtev revolucionarnega nasilja med Slovenci naj za primerjavo navedemo, koliko žrtev je revolucionarna stran povzročila med okupatorskimi vojaki. Če se osredinimo na Ljubljano znotraj bodeče žice, ugotovimo, da je revolucionarna stran v obravnavanem obdobju ubila osem okupatorjevih oseb, od tega tri vojake, tri italijanske policijske agente, enega šoferja nemške razmejitvene komisije in italijansko fašistko. V nadaljevanju je predstavljenih nekaj primerov.

Julija 1941 je skupina 12 mladincev, oborožena s puškami-traljezom in puškami napadla italijansko patruljo v bližini igrišča Panonija na Večni poti v Ljubljani. Patrulja ni nudila organiziranega odpora in je bila razbita. O številu žrtev med Italijani vir ne poroča.¹² Italijanski viri poročajo, da je 29. julija 1941 neznanec s strelom iz pištole v Ljubljani ob 22.10 ubil 37-letnega šoferja nemške delegacije za razmejitev med Nemčijo in Italijo Jožefa Rebensteina.¹³ Po vosovskih virih sta bila 4. 11. 1941 pri artilerijski kasarni ubita italijanska agenta,¹⁴ vendar je točnejši datum te akcije 25. oktober 1941, ko so ob 21.30 na Topniški ulici v Ljubljani (Tyrševa 62) ubili italijanska policijska agenta Giovannija Orobono in Angela Podestata.¹⁵ Dne 20. decembra 1941 so vosovci vrgli na urad mladinske fašistične

12 ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302 – 9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943.

13 ARS, AS 1781 »Poveljstvo grupe kraljevih karabinjerjev Ljubljana«, Umor Nemca Rebenstein Giuseppeja«, šk. 2, fasc. 155/I.

14 ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302 – 9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943.

15 ZAL, LJU 630, KPŽ, šk. 226, p. e. 923, pogrebni list št. 878, pogrebni list 879; AS 1781 »Poveljstvo grupe kraljevih karabinjerjev Ljubljana«, šk. 2, fasc. 155/I.

organizacije (GIL)¹⁶ bombi, čez en teden pa še na gostilniške prostore na Tržaški cesti 95, na obedujoče italijanske agente in enega ranili. Dne 15. februarja je bil pred vladno palačo v Ljubljani ustreljen italijanski karabinjer, 22. februarja 1942 pa so vosovci na Vodnikovi cesti napadli italijanska vojaka, vendar o smrtnih žrtvah ne poročajo.¹⁷ Na veliki petek 4. aprila 1942 so ob reševanju voditeljice VOS Zdenke Kidrič iz zapora smrtno ranili italijanskega stražarja Giuseppeja Firobelija, ki je za posledicami ran v bolnišnici kmalu nato umrl. 1. junija 1942 (po podatkih pogrebnega zavoda Žale 2. junija) so na Vodnikovi cesti vosovci ustrelili fašističnega oficirja Nicola Zitta.¹⁸ Dne 10. junija 1942 je bomba, ki so jo odvrgli vosovci v gostilno Novi svet, ubila italijansko fašistko Ariello Rea. Poleti 1942 so vosovci na Jernejevi ulici v Šiški ubili člana tajne fašistične politične policije OVRA,¹⁹ Pollistrela.²⁰

Zaključek

Po nastanku vaških straž v ljubljanski okolici in Ljubljanske varnostne straže v samem mestu, ki jih je v samoobrambi in z dovoljenjem okupatorskih oblasti organiziral predvojni meščanski tabor, pa se status žrtev revolucionarnega nasilja in kraj njihove smrti spremenita. Medtem ko so bili v letih 1941 in 1942 žrtve

16 La Gioventù italiana del Littorio (GIL) je bila mladinska fašistična organizacija.

17 ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302 – 9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943.

18 *Slovenec*, 4. 6. 1942, letnik 70, št. 127a, str. 1, 2.

19 Organizzazione per la Vigilanza e la Repressione dell'Antifascismo (OVRA) je bila italijanska politična policija v času fašizma.

20 ARS, AS 1931, šk. 727, Akcije VOS v Ljubljani, 302 – 9/ZA, Pregled akcij VOS v Ljubljani 1941–1943.

revolucionarnega nasilja večinoma civilisti oz. nevojaške osebe, so bili v letih 1943 do maja 1945 žrtve iz Ljubljane večinoma oboroženi pripadniki protirevolucionarne strani (vaški stražarji, slovenski četniki, pozneje domobranci), ki pa so bili ubiti bodisi v spopadih s partizani bodisi ustreljeni kot ujetniki.²¹ V letu 1943 je bilo med Ljubljančani 164 žrtev, pri čemer je šlo večinoma za oborožene pripadnike slovenskega četniškega gibanja in vaških straž (MVAC), ki so izgubili življenje v spopadih po kapitulaciji Italije jeseni 1943 na Notranjskem in Dolenjskem.²² V letu 1944 se je število ljubljanskih žrtev, ki jih je povzročila revolucionarna stran, občutno zmanjšalo, saj je padlo na 79; v veliki večini je šlo za pripadnike Slovenskega domobranstva, padle v spopadih s partizani na Dolenjskem in Notranjskem. V letu 1945 pa je zlasti zaradi povojnih množičnih umorov pripadnikov domobranske vojske konec maja in na začetku junija (npr. na Teharjah, v Kočevskem rogu, Hudi jami) mogoče zaznati občuten porast žrtev revolucionarnega nasilja tudi med Ljubljančani, saj je bilo do konca junija tega leta kar okoli 934 žrtev revolucionarnega (vojnega) nasilja; v to številko pa niso vštete žrtve povojnih montiranih sodnih procesov, ki so jih komunistične oblasti množično organizirale od poletja do konca leta 1945.²³

Povzetek

V članku je prikazan del do zdaj malo raziskanega dogajanja v medvojni okupirani Ljubljani v letih 1941 in 1942 – revolucionarno nasilje. Gre za obdobje, ko je Komunistična partija Slovenije v Ljubljani prek Osvobodilne fronte (OF) in

21 Hančič, *Revolucionarno nasilje v Ljubljani 1941–1945*, str. 260.

22 Prav tam.

23 Prav tam.

njene eksekutive Varnostnoobveščevalne službe delovala kot t. i. država v državi. Življenje prebivalstva je bilo zaradi tako rekoč vsakodnevnih napadov na civilno prebivalstvo s strani oboroženih revolucionarnih oddelkov (varnostnikov VOS in partizanov) še toliko bolj oteženo.

V prispevku je na podlagi arhivskih dokumentov in druge literature predstavljeno število žrtev revolucionarnega nasilja v Ljubljani v obdobju od julija 1941 do konca oktobra 1942, ko na tem območju še ni bilo delujočih oboroženih protirevolucionarnih oddelkov (vaških straž in Ljubljanske varnostne straže).

Na podlagi do zdaj pregledanih virov je razvidno, da je revolucionarna stran v obdobju od julija 1941 do konca oktobra 1942 izvedla napade, atentate ali ugrabitve okoli 200 oseb, od tega je bilo do konca oktobra 1942 kar okoli 170 oseb tudi ubitih. Med temi je bilo približno 160 civilistov oz. nevojaških oseb ter okoli deset partizanov in partizanskih dezerterjev.

Med žrtvami revolucionarnega nasilja na ljubljanskem območju gre v tem obdobju ugotovljivih primerov povzročitelja smrti za 90 primerov smrti (53 %), ki so jih povzročile partizanske enote, in za 80 primerov smrti (47 %), ki so jih izvršili pripadniki VOS, tri smrtne žrtve pa so povzročili komunisti že v obdobju, ko še niti VOS niti partizanske enote niso delovale. Slednje so delovale v središču mesta oz. na območju znotraj bodeče žice, v ljubljanskih predmestjih in vaseh neposredno ob mestu (zunaj bodeče žice) pa so revolucionarno nasilje povzročale partizanske enote. V članku je objavljen aktualiziran poimenski seznam žrtev iz tega obdobja.

Če se omejimo na Ljubljano znotraj bodeče žice, ugotovimo, da je revolucionarna stran v obravnavanem obdobju ubila osem okupatorjevih oseb, od tega tri vojake, tri italijanske policijske agente, enega šoferja nemške razmejitvene komisije in italijansko fašistko. Za primerjavo naj navedemo, da je revolucionarna stran na tem območju v istem času umorila kar okoli 80 Slovencev.

*The Revolution in Occupied
Ljubljana in 1941 and 1942:
A Victimological Presentation
of Its Consequences*

Summary

The article presents a portion of what were until now poorly researched events in wartime occupied Ljubljana in 1941 and 1942 – revolutionary violence. In this period, the Communist Party of Slovenia in Ljubljana acted as a so-called state within the state through the Liberation Front (OF) and its executive, the Security Intelligence Service (VOS). The lives of the population were thus even more difficult due to practically daily attacks on civilians carried out by armed revolutionary units (VOS operatives and Partisans).

Based on archival documents and other literature, the article presents the number of victims of revolutionary violence in Ljubljana between July 1941 and the end of October 1942, when there had not yet been any armed counter-revolutionary units (Village Guards and Ljubljana's security guard) in this area.

Sources reviewed thus far show that between July 1941 and the end of October 1942 the revolutionary side carried out attacks, assassinations and kidnappings targeting around 200 people. As many as around 170 of those people were killed until the end of October 1942. Among them were around 160 civil-

ians or non-military persons as well as around ten Partisans and Partisan deserters.

90 (53%) of these victims of revolutionary violence in the area of Ljubljana during this period were killed by Partisan units, 80 (47%) were killed by VOS members, and three victims had been killed by the communists already before both the VOS and the Partisan units were even active. The latter operated in the city centre or in the area within the barbed wire; in the suburbs of Ljubljana and the villages in the immediate vicinity of the city (outside the barbed wire), revolutionary violence was carried out by Partisan units. The article contains an up-to-date list of the names of the victims from this period.

If we focus only on Ljubljana within the barbed wire, we find that the revolutionary side killed eight persons from the occupier's side during the analysed period; three of them were soldiers, three were Italian police agents, one was a driver of the German border demarcation commission, and one was an Italian female Fascist. For comparison: the revolutionary side in this area killed as many as around 80 Slovenians during the same time.

Prejeto: 24. 4. 2020
1.01 izvirni znanstveni članek

Mirjam Dujo Jurjevčič¹

Biti partizan, vaški stražar ali domobranec

Izvleček

V prispevku so predstavljeni nekateri motivi, ki so bili povod, da so se posamezniki med drugo svetovno vojno pridružili ali vaškim stražam, partizanskim ali domobranskim enotam. Seveda dopuščamo, da obstajajo še drugi vzroki. Omejujemo se le na zbrana pričevanja in druge vire, ki so vezani na območje južne Notranjske, to je na območje medvojnih šestih občin Begunje, Bloke, Cerknica, Rakek, Stari trg, Sv. Vid oziroma današnjih občin Bloke, Cerknica in Loška dolina.

KLJUČNE BESEDE: *druga svetovna vojna, južna Notranjska, mobilizacija, partizani, vaški stražarji, domobranci*

¹ Mirjam Dujo Jurjevčič, asistentka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, mirjam.jurjevcic@scnr.si. Raziskovalni program št. P6-0380 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Abstract

The article presents some motives that caused individuals during the Second World War to join either Village Guards, Partisan units, or Home Guard units. Of course, we recognise that there were also other reasons for this. We focus only on collected testimonies and other sources connected to the area of the southern Notranjska region, i.e. the six wartime municipalities of Begunje, Bloke, Cerknica, Rakek, Stari trg and Sv. Vid, which are today the municipalities of Bloke, Cerknica and Loška dolina.

KEY WORDS: *Second World War, southern Notranjska region, mobilisation, Partisans, Village Guards, Home Guards*

Uvod

Druga svetovna vojna na slovenskih tleh je pomenila, da so slovensko ozemlje okupirale tuje države, kar je sprožilo obrambno vojno. A hkrati je ob tem dogajanju potekala tudi državljanska vojna, v kateri je bila na eni strani revolucionarna stran, katere cilj je bila sprememba družbene ureditve, in na drugi protirevolucionarna stran, ki se je temu uprla. V nadaljevanju bomo, s primeri iz pričevanj² in drugih virov predstavili nekaj različnih dejavnikov oziroma motivov, ki so vplivali na to, da so se posamezniki vključili v eno ali drugo vojaško formacijo med drugo svetovno vojno na območju južne Notranjske.

Območje južne Notranjske je bilo pred drugo svetovno vojno upravno razdeljeno na šest občin – Begunje pri Cerknici, Bloke, Cerknica, Rakek, Stari trg in Sv. Vid,³ ki so spadale pod Okraj Logatec. V obdobju med obema vojnama je na tem območju prevladovalo kmečko prebivalstvo, ki je imelo v posesti manjše kmetije. Le nekateri so se ob tem preživljali tudi z gostinstvom, s trgovino ali prevozništvom. Delež delavcev je bil majhen. V glavnem so delali na žagah, v prevozništvu in gozdovih. Z vzpostavitvijo rapalske meje⁴ je območje na jugozahodnem ter zahodnem delu postalo obmejno in so se ljudje začeli ukvarjati s tihotapstvom. Na drugo stran meje so

- 2 Nekateri odlomki iz pričevanj so zapisani na podlagi posnetkov ali zapisov pričevanj, ki jih hrani Študijski center za narodno spravo, SCNR (Multimedija SCNR, Arhiv pričevanj), in so zaradi lažjega branja delno prirejeni.
- 3 Danes spadajo Begunje pri Cerknici, Sv. Vid in Rakek k Občini Cerknica. V nadaljevanju pojem južna Notranjska rabimo za celotno območje vseh šestih predvojnih občin.
- 4 Z Rapalsko mirovno pogodbo, ki sta jo 12. novembra 1920 v Rapallu podpisali Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev ter Kraljevina Italija, je bila določena meja med državama. V pogajalski skupini Kraljevine SHS ni bilo slovenskega predstavnika.

tihotapili živali, tobak, mast, nazaj pa so prinašali sladkor, kavo in denar.⁵ Zaradi revščine in boljšega zaslužka so se ljudje tudi množično izseljevali, največ v Francijo in Ameriko.⁶

V obdobju med obema vojnama sta politični prostor obvladovala katoliški in liberalni tabor. Po prvi svetovni vojni pa se je pojavil tudi močan vpliv boljševistične revolucije iz Rusije.⁷ Začetki komunističnega gibanja na obravnavanem območju segajo že v leto 1920, ko so 17. oktobra 1920 v Novi vasi na Blokah in v Ložu v Loški dolini organizirali predvolilni shod komunistične stranke.⁸ Zakon o zaščiti države, sprejet avgusta 1921, je prepovedal delovanje komunistične stranke in s tem se je njeno delovanje pomaknilo v ilegalo. Svoje ideje so razširjali v raznih društvih. Glede na to, da je bila komunistična stranka prepovedana, so se tako komunisti ob volitvah povezali z nekaterimi strankami in gibanji.⁹

- 5 Stane Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem, Gradivo Komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti Občine Cerknica, samozaložba, Grosuplje 1996* (dalje Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*), str. 9, 12; Matija Škerbec, *Rdeča zver, pijana krvi, Ameriška domovina, Cleveland 1950* (dalje Škerbec, *Rdeča zver, pijana krvi*), str. 18.
- 6 Jože Tekavec, *Dnevi preizkušnje, Spomini 1941–1945*, Občinski Odbor ZZB NOV Velenje, Mladinska knjiga, Ljubljana 1977 (dalje Tekavec, *Dnevi preizkušnje*), str. 10; Škerbec, *Rdeča zver, pijana krvi*, str. 17.
- 7 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, str. 18.
- 8 »Iz komunistične Slovenije«, *Rdeči prapor*, 30. 10. 1920, letnik 15, št. 44, str. 3; Lojze Mlakar, »Komunistična organizacija in volitve v Loški dolini 1920/21« v: *Notranjski listi I*, ur. Anton Avsec, Lojze Mlakar, Janez Šumrada, Epid-Paralele, Ljubljana 1977 (dalje Mlakar, »Komunistična organizacija in volitve v Loški dolini 1920/21«), str. 105.
- 9 Vodstvo kmečko-delavskega gibanja v Loški dolini so sestavljali: kmet Janez Hribar, obrtnik Franc Strle - Nino in delavci Feliks Razdrih, Matevž Hace, Franc Plos, Franc Levec in Janez Korošec, vsi komunistično usmerjeni in člani KPS. Glejte Anton Avsec, »Gospodarske in politične razmere v Loški dolini med obema vojnama«, v: *Notranjski*

Na politično orientacijo posameznika sta prav tako vplivali njegovo delovanje ter članstvo v društvih in organizacijah. Kmečki živelj je bil močno povezan z vero in s Katoliško cerkvijo ter se je združeval v prosvetnih društvih, kot so bili Orli in pozneje nastala Fantovski odsek in Dekliški krožek, ter v verskih organizacijah, kot sta bili Marijina družba in Katoliška akcija. Na drugi strani so se predvsem delavci, obrtniki in tudi nekateri kmetje združevali v liberalnejših organizacijah, društvih, kot so Sokoli ter Društvo kmečkih fantov in deklet.

Vloga Cerkve v vsakdanjem življenju ljudi je bila pomembna še vse do začetka druge svetovne vojne. Komunizem je za Cerkev pomenil velikega sovražnika. Slovenska ljudska stranka (SLS), ki je pred vojno delovala znotraj Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ), časopisje, kot sta *Slovenec* in *Domoljub*, ki sta bila pod vplivom SLS, je seznanjalo o dogodkih v Rusiji in španski državljanski vojni ter opozarjalo na nasilje nad vernim prebivalstvom v teh deželah. Marsikaterega posameznika katoliškega prepričanja je vse to védenje odvrnilo od ideologije komunizma že pred vojno. Pričevalec Ludovik Kandare iz Loške doline je povedal, da je njegov brat Janez¹⁰ že pred vojno veliko vedel o dogodkih, povezanih s komunizmom. »Vedel je, kaj se je dogajalo v Rusiji in v Španiji. Veliko je bral in na takih shodih

listi I, ur. Anton Avsec, Lojze Mlakar, Janez Šumrada, Epid-Paralele, Ljubljana 1977 (dalje Avsec, »Gospodarske in politične razmere v Loški dolini med obema vojnama«), str. 121; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, str. 20, 21; Škerbec, *Rdeča zver, pijana krvi*, str. 19; Avsec, »Gospodarske in politične razmere v Loški dolini med obema vojnama«, str. 124.

- 10 Janeza Kandareja so partizani umorili julija 1942. Več o tem glejte: Mirjam Dujo Jurjevčič, »Revolucionarno nasilje v Loški dolini leta 1942«, v: *Zbirka Totalitarizmi – vprašanja in izzivi*, 4, *Revolucionarno nasilje, sodni procesi in kultura spominjanja: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta*, ur. Mateja Čoh Kladnik, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana 2014, str. 223, 224.

*je bil. Rekel je: 'Še ne veste, česa so ti ljudje zmožni. Tako lepo govorijo, ko pa te enkrat dobijo kot člana, moraš potem delati po njihovo.'*¹¹ Podobno pripoveduje tudi pričevalka Marija Mlakar iz Loške doline: *»Moj ata so bili velik 'politik'. So imeli že pred drugo svetovno vojno časopise, in knjižico Ukrajina joka. Tako so moj ata vse vedeli, kaj se je v Rusiji dogajalo.»*¹² Tudi nekateri duhovniki so ljudem razlagali o komunizmu. Pričevalka M. Ž. pove: *»Skozi krščansko politiko, ker oni so rekli (duhovščina, op. a.), da če pride boljševizem, bo vera zatajena. Pri nas so se mati bolj za to zanimali in sem jih poslušala in sem si zapomnila. Po prvi svetovni vojni je bil v Rusiji boljševizem in so potem prišle do nas te novice, kakšen je bil boljševizem, da koliko ljudi so pobili bolševiki, pa da kako cerkev zatajijo, da ni nič več Boga in so rekli: 'Bo tudi Rusija sem prišla in bo boljševizem in bo prav tako'.*¹³ Ideološko razklanost je vojna potem le še poglobila.

*Od začetka vojne aprila 1941 do kapitulacije Italije
septembra 1943 – v partizane ali k vaškim stražam*

Po aprilskem napadu na Kraljevino Jugoslavijo leta 1941 je bilo slovensko ozemlje razdeljeno med tri okupatorje – nemškega, italijanskega in madžarskega. Skupna cilja vseh treh okupacij-

11 Multimedija SCNR, Arhiv pričevanj, 2012, SCNR/PRIČ/01/2012, Pričevanje Ludovika Kandareja, 19. 3. 2012 (dalje Pričevanje Ludovika Kandareja, 19. 3. 2012).

12 Multimedija SCNR, Arhiv pričevanj, 2014, SCNR/PRIČ/01/2014, Pričevanje Marije Mlakar, 26. 3. 2014 (dalje Pričevanje Marije Mlakar, 26. 3. 2014).

13 Multimedija SCNR, Arhiv pričevanj, 2014, SCNR/PRIČ/01/2014, Pričevanje M. Ž., 16. 5. 2014 (dalje Pričevanje M. Ž., 16. 5. 2014). Pričevalka je ob objavi želela ostati anonimna, njen naslov hrani SCNR

skih režimov sta bila priključitev zasedenih ozemelj in trajno uničenje slovenske identitete.¹⁴ Kot poudarja zgodovinarica Vida Deželak Barič, so bili Slovenci večinoma protiokupatorsko razpoloženi, vendar pa so bili posamezni politični subjekti odločeni okupacijo različno preživeti. Osvobodilna fronta slovenskega naroda (OF) je pod političnim in organizacijskim vodstvom Komunistične partije Slovenije (KPS), po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo, sprejela odločitev o takojšnjem in radikalnem odporu proti okupatorju. Na drugi strani pa je bil tabor slovenskega meščanskega vodstva proti takojšnjemu odporu in to odločitev utemeljeval, da gre za nujnost varovanja življenja pripadnikov majhnega slovenskega naroda.¹⁵ Zagovarjal je postopno ilegalno organiziranje in čakanje na ugoden trenutek. Nasprotja med taboroma so postajala vedno bolj ideološka in so se še poglobila, ko je postalo jasneje, da s prevlado KPS v OF poteka v okviru narodnoosvobodilnega boja tudi revolucija, saj je bil drugi cilj partizanske strani pod okriljem KPS sprememba družbene ureditve. Meščanska stran je tako poudarjala, da je edini cilj narodnoosvobodilnega gibanja le revolucija in da je boj proti okupatorju le sredstvo za doseg tega cilja. Iz tega je izhajala njihova odločenost, da se je treba ubraniti pred komunizmom ter zato nastopiti proti partizanskemu gibanju in ga oslabiti oziroma uničiti. Na začetku je bil namen delovati tako protipartizansko kot tudi protiitalijansko, a je bila premoč partizanov prevelika tako, da so se morali nasloniti na italijansko oblast.¹⁶

14 Andreja Valič Zver, »Vojna in revolucija: Slovenija 1941–1945«, v: *Leto 1945 – 70 let potem, Monografija znanstvenih prispevkov*, ur. Marjan Maučec, Državni svet RS, Ljubljana 2016, str. 23.

15 Vida Deželak Barič, »Smrtne žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem in notranji obračun«, v: *Totalitarizmi – vprašanja in izzivi*, 3, *Odstiranje zamolčanega*, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana 2013, str. 73.

16 Tomaž Kladnik, *Slovenska partizanska in domobranska vojska, Od*

Območje južne Notranjske je bilo ob začetku okupacije priključeno h Kraljevini Italiji in je spadalo v okvir novoustanovljene upravne enote Ljubljanska pokrajina. Po kapitulaciji Italije jeseni 1943 in do konca druge svetovne vojne pa je postalo del nemške Operacijske cone Jadransko primorje. Italijanska okupacijska politika je bila na začetku milejša, saj je dopuščala delovanje kulturnih ustanov, nekaterih društev, občinske uprave so delovale še naprej, italijanska oblast in vojska nista izvajali nasilja med prebivalstvom, ljudi niso izgnali v taborišča in jih streljali kot talce. Partija se je tako na tem območju začela hitreje razvijati in je delovala precej neovirano. V juniju 1941 je bil ustanovljen Okrožni komite KPS za Notranjsko, julija 1941 je nastal Okrožni odbor OF Cerknica, nato so začeli ustanavljati še terenske odbore OF in jeseni tudi oddelke Narodne zaščite.¹⁷

Prva partizanska enota na obravnavanem območju je bil Krinski bataljon,¹⁸ ki je oktobra 1941 izvedel napad na italijan-

ustanovitve do konca druge svetovne vojne, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Vojaški muzej Slovenske vojske, Defensor, d. o. o., Ljubljana 2006 (dalje Kladnik, *Slovenska partizanska in domobranska vojska*), str. 10, 11.

17 Vida Deželak Barič, *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*, Inštitut za novejšjo zgodovino, Ljubljana 2007 (dalje Deželak Barič, *KPS in revolucionarno gibanje 1941–1943*), str. 94, 103; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, str. 23; Jože Tekavec, »Prvo leto upora na Bloški planoti«, v: *Notranjski listi II*, ur. Janez Šumrada, Božo Levec, Kulturna skupnost Občine Cerknica, Cerknica 1981, str. 108–114; Damjan Guštin, »Razvoj partizanskih enot na Notranjskem v prvi polovici leta 1942 s posebnim pogledom na razvoj bataljona Miloša Zidanška«, v: *Notranjski listi III*, ur. Janez Šumrada, Kulturna skupnost Občine Cerknica, Cerknica 1986 (dalje Guštin, »Razvoj partizanskih enot na Notranjskem«), str. 290; Mlakar, »Pogled v dejavnost KPS in OF v Loški dolini«, str. 60–84;

18 Krinski bataljon je bil formiran 10. oktobra 1941. Glavno poveljstvo

ske posadke v Ložu in Bezuljaku. Do takrat se o partizanih ni govorilo oziroma se ni vedelo zanje. Govorilo se je, da se zbira pomoč za »štajerske begunce«.¹⁹ V pomladnih mesecih leta 1942 so se partizanske enote že dobro organizirale. Vojaško je obravnavano območje spadalo v III. grupo odredov, v kateri sta bila Notranjski odred s 1. bataljonom Ljuba Šercerja in 3. bataljon Miloša Zidanška. Ko so se Italijani 11. maja 1942 umaknili iz Loške doline, jo je 3. bataljon Miloša Zidanška pod poveljstvom Slavka Kovača - Smelija zasedel. Bataljon je takoj začel mobilizacijo vseh za orožje sposobnih moških.²⁰ Takrat je odšel v partizane tudi oče pričevalke Ladice Štritof. *»Oče je bil zaposlen na žagi v Markovcu.«²¹ V začetku maja leta 1942, ko se je formiral Zidanškov bataljon, so se zaposleni na žagi dogovorili, da gredo vsi skupaj v partizane, žago pa zaprejo. Veliko jim je pomenilo, da je šel tudi moj oče, saj moj oče ni bil delavec, ampak je bil uradnik, malo bolje plačan in iz bogate družine. Mama mu je*

slovenskih partizanskih čet je zahtevalo, da se na območju Ljubljanske pokrajine izvedejo večje vojaške akcije, ker teh do tedaj ni bilo. Bataljon se je razdelil na dva polbataljona. Komandant prvega polbataljona je bil Ljubo Šercer in sta ga sestavljali Loška četa in Robska četa. Ta je 19. oktobra 1941 napadel italijanske enote graničarjev v Ložu. Drugi polbataljon, ki ga je vodil Mirko Bračič, sta sestavljali Borovniška četa in Preserska četa, ta pa je 20. oktobra 1941 napadel italijanske enote inženircev v Bezuljaku. Krimski bataljon je bil po teh napadih razbit. Glejte Terezija Traven, »Krimski partizanski bataljon«, v: *Enciklopedija Slovenije*, 6. zvezek, gl. ur. Marjan Javornik, Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 13.

19 Anton Drobnič, »Rdeči udar na Notranjskem«, *Zaveza*, št. 1/2005, str. 15; Multimedija SCNR, Arhiv pričevanj, 2014, SCNR/PRIČ/01/2014, Pričevanje F. T., 10. 7. 2014. Pričevalka je ob objavi želela ostati anonimna, njen naslov hrani SCNR.

20 Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji*, 2. knjiga, Ljubljana, Cankarjeva založba 1961, str. 8.

21 Vas Markovec je v Občini Loška dolina (op. a.).

sicer branila, češ, kako bo sama z nepreskrbljenimi otroki, on pa ji je rekel: 'Milka, najprej moramo te Sicilijance poslat nazaj, od koder so prišli, oni meni ne bodo v moji hiši v nekem tujem jeziku delali red in ustrahovali, to je treba pognat nazaj, to je prvo. Drugo je, da je potrebno vpeljati tak red, da si boš ti lahko zobe popravila in da se bodo najini otroci, ki so brihtni, lahko izšolali. Vidiš, zato grem jaz v partizane, da bodo partizani zmagali in da bodo okupatorje izgnali.' «²² Navdušenje za boj proti okupatorju, torej za vstop v partizane, je bilo morda nekoliko večje med mladimi, starejši, ki so preživeli prvo svetovno vojno in se bojevali na frontah, pa so bili ob tem bolj zadržani, saj so sami okusili grozote vojne. Oče Marije Mlakar je bil v prvi svetovni vojni na ruski fronti pri artileriji. Ker je bil bolj v ozadju borbe, ni bil toliko v nevarnosti, da bi ga ubili, in je preživel. Po vojni je bil v ruskem ujetništvu. Marija pripoveduje: »Rečeno je bilo, naj gredo fantje k partizanom. Moj ata so bili proti. Je imel pa moj brat Andrej v vasi precej tistih letnikov, dvajsetletnikov²³ in so šli k partizanom in zato je šel tudi moj brat k partizanom.«²⁴ Andrej Ovsec iz Knežje Njive v Loški dolini se je skupaj s sovrstniki pridružil partizanom, kljub nasprotovanju očeta, naj tega ne stori. Motivi, da je nekdo pristopil k partizanom,

22 Spomini: Ladica Štritof, rojena Petrič, TV SLO 1, 9. 5. 2017, <https://4d.rtvsllo.si/arhiv/spomini/174470088>, 3. 1. 2019. Oče Ivan Petrič je bil 11. aprila 1943 ubit, ko je bil določen za patroljo in je padel v zasedo vaške straže iz Loške doline. Star je bil 41 let in žena je ostala sama s petimi mladoletnimi otroki. Glejte Pričevanje Ladice Štritof, rojene Petrič, <https://babnopolje.wordpress.com/2014/08/04/ladica1/>, 21. 12. 2018; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, str. 137.

23 Rojenih v dvajsetih letih 20. stoletja (op. a).

24 V partizanski enoti, v kateri je bil Andrej Ovsec, so omogočili, da kdor ne želi več biti pri partizanih, lahko gre domov. Tako je že po nekaj dneh Andrej odšel domov. A že naslednji dan so prišli na njegov dom Italijani in ga odpeljali v taborišče na Rab, kjer je umrl februarja 1943, pet dni pred svojim triindvajsetim letom. Pričevanje Marije Mlakar, 26. 3. 2014.

niso bili vedno ideološki, šlo je tudi za odkrito željo upora proti okupatorju, ali ker so šli vrstniki, vzrok pa so lahko bila tudi dekleta kot na primer pri Jožetu M. iz Loške doline, ki je imel dekle pri partizanih in je tudi sam pristopil k njim, kot pripoveduje nečakinja K. S. iz Loške doline. Bil je v enoti Slavka Kovača - Smelija.²⁵ Med partizani so torej bila dekleta, med njimi tudi Tončka Drobnič. Na začetku julija 1942 je bil v Grahovem sestanek mladinske organizacije SKOJ. Na sestanku je bila tudi 23-letna Tončka, ki je sodelovala v vaškem odboru OF. Spominja se: »*Takrat sem prijateljevala z Ivanom Turšičem - Iztokom z Rakeka, poznejšim narodnim herojem, ki je že bil v partizanih. To me je spodbudilo, da sem začela razmišljati o tem, da grem za njim in se tudi sama pridružim partizanom. Na tem sestanku sem jim zaupala svojo odločitev, da vstopim v partizane, in dogovorili smo se, da me bodo prevzeli borci partizanske enote, ki je taborila na Križni gori.*«²⁶ Dobila je tudi poziv, da se zglesi v Cerknici na kvesturi, kajti vedeli so, da je v stiku s partizani. Odločena je bila, da v Cerknico ne gre, saj je bila prepričana, da se od tam ne bo več vrnila. Kljub velikemu nasprotovanju domačih je bila odločena, da gre k partizanom. 15. avgusta 1942 se je popoldan odpravila v sosednjo vas, da bi našla zveze s partizani. Takrat je naletela na dva partizana.

25 Kot navaja Okoliš, so Jožeta M. 4. julija 1942 pri Jurščah ubili Italijani skupaj s komandantom enote Slavkom Kovačem - Smelijem. Ker je Jože poznal teren, je Smeli želel, da mu pokaže vodo. Soborci so Jožeta svarili, naj ne hodi z njim, a ker je komandant želel, da ga spremlja, je šel. Ubita sta bila iz zasede. Star je bil 22 let. Multimedija SCNR, Arhiv pričevanj, 2017, SCNR/PRIČ/01/2017, Pričevanje K. S., 21. 3. 2017 (dalje Pričevanje K. S., 21. 3. 2017). Pričevalka je ob objavi želela ostati anonimna, njen naslov hrani SCNR; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, str. 132.

26 »Spomini Tončke Drobnič iz Grahovega«, <https://www.svobodnabeseda.si/spomini-toncke-drobnic-iz-grahovega/>, v: *Svobodna misel*, 25. 8. 2016, pridobljeno 15. 4. 2020.

Dogovorili so se, da se zvečer dobijo na določenem mestu za odhod v partizane. Tako se je tudi zgodilo, doma ni nikomur povedala in se ni poslovila. Prišla je v Rakovško četo, ki je tedaj taborila na Križni gori in je spadala v Zidanškov bataljon. Iz Rakovške čete je potem nastal Loški odred, v katerem so bili ob ustanovitvi štab in dva bataljona. Dodeljena je bila v 1. četo 1. bataljona, nato pa so v odredu ustanovili še dekliško četo, ki je štela 16 deklet.²⁷

Po italijanski ofenzivi poleti 1942 so se v nekaterih vaseh na celotnem območju južne Notranjske začele ustanavljati vaške straže. Nastale so, da bi preprečile prost prehod partizanov čez ozemlje, in sicer z namenom zaščite življenja ljudi in njihovega premoženja pred napadi partizanov ter italijanskim nasiljem kot posledico partizanskih akcij. Partizanski napadi so bili neposredno povezani z italijansko represijo nad prebivalci in tako so vaške straže, ki so nudile zaščito proti partizanom, hkrati pomenile tudi zagotavljanje varnosti proti Italijanom. Bile so defenzivne enote, ki so v osnovi varovale družine in domove. Stražarji so čez dan delali na svojih domovih, ponoči pa so šli v postojanko na stražo.²⁸ Poleg italijanskega nasilja je potekalo tudi nasilje partizanskih enot nad civilisti, ki so bili proti komunistični revoluciji. Kot poudarja zgodovinar Milko Mikola, je šlo v okviru partizanskega gibanja proti okupatorju

27 Tončka Drobnič je bila med vojno ranjena, a je vojno srečno preživela. »Spomini Tončke Drobnič iz Grahovega«, <https://www.svobodnabeseda.si/spomini-toncke-drobnic-iz-grahovega/>, v: *Svobodna misel*, 25. 8. 2016, pridobljeno 15. 4. 2020.

28 Jože Možina, *Začetki oboroženih oddelkov protirevolucionarnega tabora v Ljubljanski pokrajini*, doktorska disertacija, Ljubljana 2016 (dalje Možina, *Začetki oboroženih oddelkov*, str. 426); Tamara Griesser Pečar, *Razdvojeni narod, Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*, Mladinska knjiga, Ljubljana 2007 (dalje Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*), str. 263.

hkrati tudi za komunistično revolucijo, tj. za popoln prevzem oblasti s strani komunistične partije. Pri tem je šlo za dejanske, namišljene ali domnevne nasprotnike, poleg tega se je nasilje proti nasprotnikom komunistične revolucije izvajalo tudi v drugih oblikah, kot so npr. izgoni z njihovih domov, ropi oziroma rekvizicije in požigi njihovega imetja.²⁹ Od novembra 1941 do konca julija 1942 so partizanske enote na območju južne Notranjske likvidirale štiriinpetdeset civilistov.³⁰ 30. julija 1942 se je v Begunjah pri Cerknici organizirala vaška straža kot posledica partizanskega nasilja nad civilnim prebivalstvom. Nekaj dni pred tem so partizani namreč umorili šest deklet iz begunjske fare ter brata Janeza in Franceta Hiti iz Begunj, ki sta uživala velik ugled med ljudmi. Anton Drobnič³¹ s Hudega Vrha na Blokah tako opiše dogajanje okrog ustanovitve vaške straže v Begunjah: »Po pogrebu bratov Hiti so šli moški domov. Vzeli so kovčke in se podali v Cerknico, kjer je bila italijanska žandarmerija, in zahtevali, da jih pošljejo v taborišče, da jih pošljejo tja, da si bodo rešili življenje. Bilo je obupno stanje. Italijani jih niso hoteli odpeljati, čeprav so mnoge odpeljali takrat in kasneje na njihovo prošnjo. Ukazali so jim, naj se vrnejo v Begunje, za njimi pa poslali menda okrog trideset starih pušk, in da naj se sami branijo, in tako je nastala prva vaška straža na tem področju ožje Notranjske 30. ali 31. julija 1942.«³² Ustanovitvi

29 Milko Mikola, *Rdeče nasilje, Represija v Sloveniji po letu 1945*, Celjska Mohorjeva družba, Celje 2012, str. 11; Milko Mikola, *Revolucionarno nasilje na Štajerskem 1941–1945*, Celjska Mohorjeva družba, Inštitut Karantanija, Celje, Ljubljana 2014, str. 11.

30 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, str. 82–155.

31 Anton Drobnič je bil prvi generalni javni tožilec po osamosvojitvi Slovenije in nekdanji predsednik društva Nova Slovenska zaveza. Doma je bil s Hudega Vrha na Blokah. Kot mladoleten je bil med vrnjenimi domobranci iz Vetrinja.

32 Anton Drobnič, Radio Ognjišče, Moja zgodba, 5. 10. 2011, <http://>

vaške straže v Begunjah so sledile še ustanovitve vaških straž v njeni okolici (v Dobcu, Bezuljaku, Topolu, Kožljeku, Selščku in Dolenjih Otavah). Na Bloški planoti je bila vaška straža ustanovljena 30. julija 1942 v Topolu, nato so ji sledile še 14. avgusta v vaseh Metulje, Runarsko, Beneti, Veliki Vrh, Hiteni in Voljče, 12. avgusta pa tudi po vaseh v Loški dolini (v Pudobu, Kozariščah, Šmarati in Danah). V Grahovem je nastala vaška straža 8. septembra 1942.³³ Zaradi samoobrambe so bile vaške straže prisiljene sprejeti orožje od Italijanov, njihovi člani pa ideološko niso bili na strani Italijanov, a ker so nujno potrebovali orožje, so se obrnili na okupatorja. Nekaj orožja so sicer nekateri pobrali še iz zalog jugoslovanske vojske in ga skrili. Italijanom ni bilo do močnih, oboroženih slovenskih enot. V začetnem obdobju Italijani vaškim stražam niso dovoljevali, da bi se združevale in da bi delovale na širšem območju, zato so njihov krog delovanja zelo omejili.³⁴

Vaški stražarji z Blok, z območja Cerknice in iz Loške doline, ki so bili odvedeni v zapore v Kočevje po partizanskem uničenju postojank vaških straž septembra 1943, so na zaslišanjih izpovedali tudi vzroke za vstop k vaškim stražam. Pri njih je bil za motiv izpostavljen predvsem strah pred italijanskim nasiljem, da so bili pod prisilo oziroma grožnjami Italijanov, da sprejmejo orožje, ker bi bili v nasprotnem primeru poslani v internacijo, hkrati pa so čutili strah pred partizanskim nasiljem. Anton Obreza iz Selščka je na zaslišanju povedal: »*Bal sem se Italijanov, ko so začeli preganjati ljudi in so v Otavah ustrelili več moških. Ko sta bila usmrčena oba Hitija, je v vaseh*

audio.ognjisce.si/p/?omp=/json/?f=/oddaje/Moja_zgodba/2011/mz_2011_10_05_Anton_Drobnic.mp3, 6. 3. 2019.

33 Aleš Nose, *Domobranci zdravo – Bog daj, Protikomunistične enote na Slovenskem 1942–1945*, Založba Modrijan, d. o. o., Ljubljana 2008, str. 44, 45.

34 Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 260, 261, 263.

okrog Begunj zavladal preplah, po eni strani, da bodo Italijani vse internirali, po drugi je bil strah pred partizani, da bi še koga pobili. Strah je bil tolikšen, da so se ljudje sami hoteli prostovoljno preseliti v Italijo, da bi tako imeli mir tako pred Italijani kot pred partizani. Bolj so se bali Italijanov, ker se maščujejo in požigajo vse vasi, kamor pridejo partizani /.../.³⁵ Jože Seljak iz Cerknice je povedal, da ni bil naklonjen narodnoosvobodilnemu boju, ker so partizani izvajali nasilje nad prebivalstvom in zaradi rekvizicije, ki so jo partizani izvedli na domu njegovega očeta.³⁶ Na zaslišanju vaških stražarjev v Kočevju je bil tudi Josip Baraga iz Grahovega, ki je povedal, da so po ofenzivi leta 1942 Italijani razdelili med vaščane sedem pušk in eno izmed njih je vzel tudi on. Grozili so jim s požiganjem in z internacijo, če ne bi poprijeli za orožje, ter obljubljali prehrano, če orožje sprejmejo.³⁷ Anton Korošec iz vasi Zavrh na Blokah je povedal: »Italijani so nam dali orožje pod pogojem, da se borimo s partizani, v primeru, če ga oddamo, da nas bodo pobili, naše družine pa odpeljali v internacijo.«³⁸ Podobno govori tudi Janez Tomec iz Podloža v Loški dolini: »Po ofenzivi 1942 so Italijani požgali

35 Stane Okoliš, »Ali se ne bi smeli upreti«, v: *Zaveza*, 3/1997 (dalje Okoliš, »Ali se ne bi smeli upreti«), str. 88. Anton Obreza je bil kot nekdanji vaški stražar mobiliziran v partizane in umorjen v Mačkovcu 28. 10. 1943, star 42 let. Glejte Tone Ferenc, *Dies irae*, *Četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943*, Modrijan, Ljubljana 2002 (dalje Ferenc, *Dies irae*), str. 667; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, str. 91.

36 Jože Seljak iz Cerknice je bil umorjen v Mozlju 14. 10. 1943, star 29 let. Ferenc, *Dies irae*, str. 490, 491, 664; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, str. 112.

37 Josip (Jože) Baraga je bil umorjen v Jelendolu 15. 10. 1943, star 47 let. Glejte Možina, *Začetki oboroženih oddelkov*, str. 468; Ferenc, *Dies irae*, str. 664; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, str. 116.

38 Anton Korošec je bil umorjen v Mačkovcu 28. 10. 1943, star 28 let. Glejte Ferenc, *Dies irae*, str. 667; Okoliš, »Ali se ne bi smeli upreti«, str. 88;

v vasi nekaj hiš, med ljudmi pa je nastal splošen strah pred požiganjem in internacijo. Stavljeno nam je bilo, ali zgrabimo za orožje ali pa gremo v internacijo.»³⁹

Vaškim in občinskim odbornikom so Italijani ukazali, da zberejo ljudi za vaško stražo. Anton Obreza iz Selščka je omenil novačenje občinskega odbornika za vaške straže in tudi še en pomemben vzrok za vstop v vaško stražo – prehrano. »V vas je prišel občinski odbornik, ki je sklical vse moške v vasi, nas popisal, nato pa smo šli v Begunje po puške /.../ Med partizane nisem mogel pobegniti, ker imam doma družino, otroke brez žene. Pri beli gardi sem bil tudi zato, ker sem tako dobival živež, ker je bilo zanj težko, in plačo, ker sem bil prej tudi brez dela.«⁴⁰ Peter Marcelan iz Cerknice je na zaslišanju v Kočevju poudaril, da je bil s sinom vpoklican k vaški straži. »8. aprila 1943 je prišel k meni nek Cerkničan, češ da morava oba s sinom, ki je bil takrat tudi brez dela in star 19 let, javiti na vojaški komandi, da bova prišla za orožje. Drugi dan je prinesel pismen poziv. Nato sva šla na komando, tam so zahtevali, da greva v belo gardo.«⁴¹ Tudi Viktor Švigelj iz Dolenjega Jezera poudarja prehrano kot vzrok vstopa v vaško stražo: »Nas pet bratov je puške obdržalo, ker nas je veliko doma, posestvo pa majhno. Za vse ni bilo

Ferenc, *Dies irae*, str. 667; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, str. 109.

39 Okoliš, »Ali se ne bi smeli upreti«, str. 88; Po navedbah Ferenca je bil Janez Tomec umorjen v Jelendolu 22. 10. 1943, star 35 let, medtem ko sta na seznamu smrtnih žrtev ožje Notranjske kot datum in kraj smrti navedena 26. 10. 1943 in Mačkovec. Glejte Ferenc, *Dies irae*, str. 667; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, str. 140.

40 Okoliš, »Ali se ne bi smeli upreti«, str. 88.

41 Okoliš, »Ali se ne bi smeli upreti«, str. 90. Po navedbah Ferenca je bil Peter Marcelan umorjen v Mačkovcu 28. 10. 1943, star 44 let, medtem ko je na seznamu smrtnih žrtev ožje Notranjske glede kraja in datum smrti navedeno Grčarice 15. 10. 1943. Glejte Ferenc, *Dies irae*, str. 667; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, str. 113.

dovolj pridelkov, aprovizacije ni bilo, tako pa smo lahko prišli do živeža.«⁴² Italijani naj bi še posebej vodstvom vaških straž ponujali plačilo, hrano in stanovanje. Jerneju Teliču iz Starega trga so italijanski oficirji vse to ponujali kar trikrat za vodstvo vaške straže.⁴³

Res je, da so bili vaški stražarji pod pritiskom in v strahu na zaslišanjih v Kočevju in morda so zato bolj poudarjali pritisk Italijanov za vstop v vaško stražo ter da so jih vaški odborniki zbirali in da jih je premagalo tudi pomanjkanje živeža, ki je bil članom vaških straž zagotovljen, a sta te vzroke navajala tudi oče pričevalke M. Ž iz Blok in France Košir iz Kožljeka. Nobeden od njiju ni bil med ujetimi septembra 1943. Pričevalka M. Ž. je povedala, kako je njen oče po sili razmer moral organizirati v vasi vaško stražo, kajti drugače mu je grozila ali internacija ali da bi končal kot talec. *»Po italijanski ofenzivi julija 1942 je bil ata vaški predsednik in so takrat začeli ustanavljat vaške straže in so poklicali na občino vse predsednike vasi ter jim predlagali, da morajo vzeti orožje za vaške straže. Moj oče je rekel, da ne more, pa so mu rekli: 'Ali vzameš puško za vaško stražo ali pa greš v internacijo ali pa na Videm za zid.' Za zidom pa so talce streljali. Ker je imel družino, devet otrok, je vzel puško. Tako je bil vaški stražar od julija do oktobra leta 1942, ko je bil ranjen. Takrat se je vaška straža za očeta končala.*«⁴⁴ France Korošec iz Kožljeka je bil star 16 let, ko se je pridružil vaški straži. *»Pri nas je bila lakota, ni bilo kruha, tam so pa kruh dajali, tistim, ki so bili pri vaški straži. In spričo te lakote sem se pridružil, ne zaradi politike. Jaz nisem vedel nič o politiki, gledal sem samo,*

42 Okoliš, »Ali se ne bi smeli upreti«, str. 90. Viktor Švigelj je bil umorjen v Mačkovcu 28. 10. 1943, star 18 let. Glejte Ferenc, *Dies irae*, str. 668.

43 Možina, *Začetki oboroženih oddelkov*, str. 425. Jernej Telič naj bi bil ubit ob letalskem napadu Angležev na Rakek 13. 2. 1945. Glejte Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, str. 143.

44 Oče je preživel vojno. Pričevanje M. Ž., 16. 5. 2014.

kaj bi pojedel. Doma ni bilo kruha, ovsen močnik smo jedli. Jaz sem bil takrat dva meseca v Krajči hiši, kamor sem hodil ponoči na stražo. Samo na stražo smo hodili.»⁴⁵ Po napadu na begunjsko vaško stražo septembra 1943 so ga partizani mobilizirali v delavsko četo.⁴⁶

K vaškim stražam so vpoklicali može in fante ob koncu leta 1942. Novembra leta 1942 je bila na Blokah izvedena t. i. mobilizacija⁴⁷ k vaškim stražam, saj le nekaj mož iz vsake vasi ni bilo kos partizanski vojski.⁴⁸ Vpoklicani so bili moški od osemnajstega leta starosti. Združili so se v postojanko, ki je bila v nekdanjem letalskem hangarju v Novi vasi. Pričevalka M. Ž. pove: »*Novembra leta 1942, ko je bila mobilizacija za k vaškim stražam, je bil brat Ivan na Runarskem, in ko so partizani za božič napadli Runarsko, je bil ranjen v roko.*«⁴⁹

Omeniti je treba, da so moštvo za vaške straže našli tudi med interniranci. To je bil primer formiranja vaške straže v Danah. Na italijanskem seznamu za formiranje te straže je bilo 18 oseb, starih od 19 do 43 let, in vsi ti so bili internirani 5. junija 1942. Vračajoči interniranci so bili en del mož in fantov, ki so bili, kot navaja zgodovinar Jože Možina, mobilizacijska baza. Da so bili izpuščeni, je bil pogosto vzrok za vključitev v vaške streže. Pri sestavljanju seznamov so bili vključeni posamezni povelj-

45 Jože Možina, DOK TVS, Pričevalci, Bernardka in France Korošec, 14. 6. 2016, <https://4d.rtvsl.si/arhiv/pricevalci/174411067>, pridobljeno 27. 12. 2018.

46 Prav tam.

47 Mobilizacija: uradni vpoklic na opravljanje vojaške dolžnosti. Glejte »Mobilizacija«, <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=mobilizacija&hs=1>, pridobljeno 24. 4. 2020. Pod pojmom mobilizacija gre tako za uradni vpoklic na opravljanje vojaške obveznosti, pri vaških stražah pa je šlo bolj ali manj za prostovoljni pristop, brez uradnega vpoklica, zato o mobilizaciji pri vaških stražah ne moremo govoriti.

48 Pričevanje M. Ž., 16. 5. 2014.

49 Prav tam.

niki straž in tudi duhovniki.⁵⁰ Fantje in možje pa niso vstopili v vaše straže le pod prisilo in neprostovoljno zaradi težkih socialnih razmer ter pomanjkanja hrane, ki je bilo tudi posledica partizanskih rekvizicij,⁵¹ in tudi ne samo zaradi italijanske prisile oziroma groženj. Sprva so bili njeni člani predvsem prostovoljci, kot smo ugotovili v primeru Begunj, šlo je tudi za premožnejše in vplivnejše posameznike, ki jih je ogrožalo partizansko gibanje, jim jemalo dobrine in grozilo s smrtjo.⁵² Med njimi so bili tudi sorodniki žrtev, ki so jih povzročili partizani. V vasi Hudi Vrh na Blokah pa so na primer konec avgusta 1942 od Italijanov zahtevali, dovoljenje, da se sami branijo, ker jih italijanska vojska ne brani, ampak podnevi le ustrahuje, ponoči pa so prepuščeni na milost in nemilost partizanom. Čez nekaj dni so jim Italijani izročili eno jugoslovansko puško in nekaj nabojev.⁵³ Ob vsem tem je treba poudariti, da sta na to, kam je nekdo pripravljen vstopiti, zagotovo vplivala predvojna orientiranost in ideološko prepričanje posameznika. Tisti, ki so bili bližje veri in Cerkvi, so zavračali partizanstvo, v njem so videli tudi nevarnost za vero. Na to so jih opozarjali tudi duhovniki. Primer Viktorja Turka, ki je sprva celo podpiral partizansko gibanje, a pozneje po partizanskih umorih uglednih ljudi tudi v njegovi župniji, kaže, da je sprejel drugo stališče, in seveda si lahko ob tem predstavljamo, da je za seboj potegnil tudi krog somišljenikov.⁵⁴ V partizanskem gibanju je marsikdo videl nevarnost komunizma, kot je povedala K. S.: *»Je bila propaganda, češ, večjim kmetom se bo po vojni vzela zemlja in se razdelila, če bodo komunisti na oblasti. Iz strahu*

50 Možina, *Začetki oboroženih oddelkov*, str. 424, 425, 465.

51 Prav tam, str. 425.

52 Prav tam, str. 464.

53 Prav tam, str. 322, 323.

54 AS 1515, t. e. 4, a. e. 247, Zapisnik zaslišanja župnika Viktorja Turka v Kočevju 28. 9. 1943.

pred tem nekateri niso podpirali partizanov in so se obrnili proti njim.»⁵⁵ Tako pod pojmom partizan ni vsakdo videl le boja proti okupatorju, ampak so v njem že videli vpliv komunistov oziroma komunizma. Pričevalka M. Ž. pripoveduje, da so tisti, ki so bili liberalnejši, pobegnili k partizanom, drugi pa so šli k vaškim stražam.⁵⁶

Po kapitulaciji Italije septembra 1943 do konca vojne maja 1945 – v partizane ali k domobrancem

Ob uničenju vaških straž, med 12. in 14. septembrom 1943, na Blokah, postojanke v Novi vasi in na Velikih Blokah, nato v Loški dolini postojanke v Pudobu in postojanke v Begunjah pri Cerknici je bila izvedena večja mobilizacija vaških stražarjev v partizanske enote. Napade in mobilizacijo sta izvedli Šercerjeva in Gradnikova brigada, ki sta spadali k 14. diviziji.⁵⁷

⁵⁵ Pričevanje K. S., 21. 3. 2017.

⁵⁶ Pričevanje M. Ž., 16. 5. 2014.

⁵⁷ Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945, Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*, Slovenska matica v Ljubljani 2003 (dalje Mlakar, *Slovensko domobranstvo*), str. 54, 55; Od sredine leta 1943 je obravnavano območje vojaško obvladovala 14. divizija. 13. julija 1943 je Glavni štab NOV in PO Slovenije izdal ukaz o njeni ustanovitvi. Sestavljali sta jo 1. udarna brigada Toneta Tomšiča in 2. udarna brigada Ljuba Šercerja. Avgusta 1943 sta se jima pridružili še 3. brigada Ivana Gradnika in 8. udarna brigada Franceta Prešerna; septembra 1943 so skupaj uničile postojanke vaških straž na tem območju. Gradnikova in Prešernova brigada sta se konec septembra 1943, po uničenju postojank, vrnili na Primorsko oziroma Gorenjsko. Glejte Milan Ževart, »Štirinajsta divizija NOV in POJ«, v: *Enciklopedija Slovenije*, 13. zvezek, gl. ur. Dušan Voglar, Mladinska knjiga, Ljubljana 1999, str. 143; Več o 14. diviziji glejte: Marjan Žnidarič, *Na krilih junaštva in tovarištva: pregled zgodovine XIV. divizije*, Društvo piscev zgodovine NOB, Ljubljana 2009.

Ob tem pa je nastalo še nekaj novih enot zaradi mobiliziranih in prostovoljnega prihajanja v partizane.⁵⁸ Mobilizirani so bili tudi fantje in možje, ki so prišli iz internacije na Rabu. Tako je nastala Rabska brigada. V njej je bil tudi S. G. iz Loške doline, ki je bil na Rabu od ustanovitve do razpada taborišča, polni dve leti. Po razpadu Rabske brigade je odšel v 14. divizijo.⁵⁹

Po kapitulaciji Italije je območje Ljubljanske pokrajine in s tem območje južne Notranjske prešlo pod Operacijsko cono Jadransko primorje, ki je bila ustanovljena 10. septembra 1943, in isti mesec je bilo ustanovljeno tudi Slovensko domobranstvo. Dogodki v mesecu septembru in oktobru 1943 so pokazali, kot navaja zgodovinar Tomaž Kladnik, da si je partizanska stran prizadevala predvsem za uničenje domačih nasprotnikov in ni bila pripravljena na noben kompromis. Zaradi tega je protirevolucionarna stran sprejela odločitev, da se protirevolucionarni boj nadaljuje.⁶⁰ Zgodovinar Boris Mlakar navaja, da je po teh dogodkih »v celotnem protirevolucionarnem taboru prevladoval občutek elementarne ogroženosti«, temu pa bi se lahko izognili le z organiziranjem domobranstva. To naj bi v vojaškem in političnem smislu uničilo ali vsaj v veliki meri nevtraliziralo partizansko gibanje, kar naj bi bil glavni namen ustanoviteljev domobranstva.⁶¹ Zgodovinarica Tamara Griesser Pečar poudarja, da so bili po teh jesenskih dogodkih komunisti že zazrti v prevzem oblasti v prihodnji Jugoslaviji. Protirevolucionarna stran je imela le dve možnosti – da se pridruži komunistom in sprejme sovjetizacijo družbe ter se odreče vsem svojim idealom in načrtom ali pa da se nasloni na okupatorja v boju proti

58 Ferenc, *Dies irae*, str. 419.

59 S. G. je odšel s 14. divizijo na Štajersko, kjer pa so ga ujeli Nemci in ga poslali v nemško ujetništvo za dve leti. Vojno je preživel. Glejte Pričevanje M. G.

60 Kladnik, *Slovenska partizanska in domobranska vojska*, str. 12–14.

61 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 374.

komunistom in pri tem izbere srednjo pot, to je le delno oporo na okupatorja v boju. Ustanovitev domobranstva je ustrezala tako nemškim vojaškim potrebam kot tudi veliki stiski protirevolucionarne strani po porazu proti partizanom. Vodilni politiki in domobranski poveljniki so bili odločeni za boj proti komunizmu, ki je stremel k prevzemu oblasti ter pri tem uporabljal nasilje in teror.⁶² Operacijski coni Jadransko primorje je načeloval dr. Friderich Rainer. Policija in protipartizanske enote so bile podrejene višjemu vodji SS in policiji v 18. vojnem okrožju s sedežem v Salzburgu, policijskemu generalu Erwinu Rösenerju. Stojan Savinc je v reviji *Slovensko domobranstvo* zapisal, da je bilo 24. septembra 1943 ustanovljeno Slovensko domobranstvo, ki je nastalo iz neenotnih in nepovezanih vaških straž.⁶³ Domobranstvo je bilo nadaljevanje vaških straž, a je bilo veliko bolje organizirano in oboroženo.⁶⁴ Leon Rupnik, tedanji župan Ljubljane, je bil postavljen za predsednika pokrajinske uprave v Ljubljanski pokrajini.⁶⁵

Za pristop k domobranstvu je bilo v začetni fazi domobranstva večkrat poudarjeno načelo, da mora ta sloneti na prostovoljnosti, da vanj ni mogoče nikogar siliti, zato tudi niso grozile sankcije tistemu, ki ne bi hotel pristopiti. To so bila stališča generala Rösenerja, medtem ko se slovensko protirevolucionarno vodstvo s tem ni strinjalo. Ker Rösener ni hotel, Rupnik pa ni smel razglasiti prisilne mobilizacije, je sprejemni urad pod vplivom protirevolucionarnega vodstva izdajal osebne pozive posameznikom in jih pošiljal na domače ali službene naslove.⁶⁶ Na pogovorih med Slovenci in Nemci o ustanovitvi

62 Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 290, 291.

63 Kladnik, *Slovenska partizanska in domobranska vojska*, str. 12–14.

64 Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 291.

65 Kladnik, *Slovenska partizanska in domobranska vojska*, str. 12–14.

66 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 187, 190.

domače varnostne enote septembra 1943 je Albin Šmajd,⁶⁷ ki je pogovore vodil na slovenski strani, povedal, da so se mnogi bali komunistov in njihovega maščevanja, zato se niso upali javiti prostovoljno, pri tem pa je izrazil željo številnih Slovencev po prisilni mobilizaciji.⁶⁸

V oktobru in novembru je potekala nemška ofenziva, ki je razbila in razkropila partizanske enote. Protirevolucionarno vodstvo je pričakovalo, da bo posledica ofenzive precej povečan vstop v domobranske vrste, bodisi še nemobiliziranih moških na podeželju bodisi na račun dezertirjev, za katere so menili, da je bila vsaj večina prisilno mobilizirana v partizanske enote. To se je do neke mere res zgodilo. Med ofenzivo so Nemci pobirali moške med 14. in 65. letom starosti, ti jetniki pa so potem postali tudi možen vir novačenja za pristop k domobrancem. Zastopniki Slovenskega domobranstva so med njimi izbrali ustrezne za domobranstvo.⁶⁹ Med nemško ofenzivo so nekateri vojaki v partizanski vojski v bojih izgubili stik s svojimi enotami, večina mobilizirancev in vaških stražarjev, mobiliziranih v partizanske enote, je dezertirala in se nekaj časa skrivala, tudi na svojih domovih, ter nato vstopila v domobranske vrste. Dezertirji so odhajali na domobranske postojanke na Rakek, v Logatec in na Vrhniko. Poleg domobranske postojanke ob železniški progi na Rakeku so v novembru 1943 začeli organizirati postojanke tudi zunaj tega območja, to je v Begunjah, Cerknici

67 Dr. Albin Šmajd je bil nekdanji radovljški odvetnik in narodni poslanec. Ob koncu vojne je odšel na Koroško in nato v Italijo. Februarja 1946 so ga v Trstu ugrabili pripadniki slovenske tajne službe, ga prepeljali v Ljubljano in usmrtili. Glejte Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 292; »Albin Šmajd«, v: *Enciklopedija Slovenije*, 13. zvezek, Mladinska knjiga, Ljubljana 1999.

68 Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 293.

69 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 191.

in Grahovem.⁷⁰ Povsod, kjer se je pozimi ali spomladi formirala domobranska postojanka, je njena posadka začela pozivati k pridobivanju novih domobrancev.⁷¹

Fantje in moške so sicer šli prostovoljno k domobrancem, veljala pa je *Uredba o vojaški obveznosti* z dne 20. novembra 1943, v kateri je v 1. členu zapisano: »*Italijanski državljani letnikov, ki so bili navedeni v zakonu o mobilizaciji 31. oktobra 1942, so vojaški obvezniki*«, 2. člen določa, da »*vojaško obveznost morejo služiti z orožjem ali brez orožja*«, 3. člen pa, da vojaški službi zadosti tisti, ki služi v »*deželni samoobrambni enoti*«, v obvezni delovni službi (nem. Aufbaudienst), nemški vojski, Waffen-SS ali v nemški policiji, v organizaciji Todt ali enoti nove italijanske vojske.⁷² Pri tem zgodovinarica Tamara Griesser Pečar poudarja: »*To pomeni, da vstopanje v domobranstvo ni bilo ravno prostovoljno, kajti za večino Slovencev druge možnosti tako ali tako niso prišle v poštev. Uredba je po vsej verjetnosti nasprotovala mednarodnemu pravu, vendar prizadeti niso imeli izbire. Slovensko domobranstvo kot pomožna policijska enota pa je gotovo ustrezalo haaški konvenciji.*«⁷³

V Slovensko domobranstvo so vstopili skoraj vsi člani še obstoječih vaških straž.⁷⁴ Na obravnavanem območju pa so bile vaške straže uničene septembra 1943. Nekaterim je uspelo prebežati v Borovnico ali Ljubljano in so potem pristopili k domobrancem, drugi njeni člani pa so bili ob uničenju vaških

70 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, str. 27.

71 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 195.

72 Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 297, 300.

73 Prav tam, str. 297. Na Rakeku so domobranci na začetku aprila 1944 izvedli t. i. mobilizacijo, javiti so se morali vsi moški in se vpisati v domobranstvo, vendar pa je bil po poročilih največji interes med mlajšimi od 20 let. Do sredine aprila se jih je vpisalo le dvajset. Glejte Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 196.

74 Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 298.

straž v velikem številu mobilizirani v partizane. Nekateri so potem od partizanov dezertirali. Pričevalka M. Ž. pripoveduje o mobilizaciji brata k partizanom: *»Čez dva dni po napadu na vaško stražo v Novi vasi je bila mobilizacija poraženih vaških stražarjev v partizanske enote. Med njimi je bil mobiliziran tudi moj brat Ivan. Zadrževali so se v Bezuljaku, Begunjah, bili so lačni in od tam je nekako prišla pošta, da nimajo za preobleč. Mu je sestra dvakrat nesla za preobleč in dva hlebca kruha. Pri partizanih je bil šest tednov, do napada na Rakek, ko so partizani hoteli Nemcem Rakek zavzet, da ne bodo imeli preboja do Trsta. Nemci so bili močnejši od partizanov in so napadli partizane. Brata je vrglo, ko je granata počila, ne vem, koliko daleč stran za ene deske, in se je tam skril, in ko je minilo, je potem ušel. Ponoči je na skrivaj prišel domov in se dva dni skrival. Rekel je, da k partizanom ne gre več, ni se več upal iti. Potem je šel na Rakek k tisti družini, ki ji je včasih maslo vozil. Pri njih tudi ni mogel ostati in se je javil domobrancem. Ker je imel zdravstvene težave, je bil na straži železniške proge v Presarjih in ni bil v Rupnikovem bataljonu.«⁷⁵*

Nekateri fantje so bili prisiljeni tudi dezertirati iz partizanskih enot, ker jim je grozila likvidacija. Pričevalec J. S. iz Loške doline se spominja, kako so bili njegovi trije bratje, ki so bili vaški stražarji v postojanki v Pudobu, po partizanskem porazu nad postojanko mobilizirani v partizansko enoto. Komandir njihove enote, ki je bil doma iz Babnega Polja, jih je posvaril, da jih bodo partizani ubili in da naj dezertirajo iz partizanske enote. Eden od bratov ga je začudeno vprašal, zakaj naj bi jih ubili, saj so zdaj partizani. Vendar, ker so bili bratje nekdanji

75 Od septembra 1943 in vse do maja 1945 ga domači niso videli. Teden dni, preden so domobranci odšli na Koroško, je prišel domov za dve uri in takrat se je od vseh poslovil. Ivan je bil ubit v poveljskih pobojih, star je bil 22 let. Domači domnevajo, da je bil odpeljan in umorjen v Kočevskem rogu. Glejte Pričevanje M. Ž., 16. 5. 2014.

vaški stražarji in zato nezanesljivi, naj bi jih partizani likvidirali. Bratje so se odločili, da dezertirajo. Skrivali so se na svojem domu, dokler jih niso našli in zajeli Nemci. Na izbiro jim je bila ali internacija ali pa pridružitev domobrancem. Odločili so se za domobranstvo.⁷⁶

Alojz D. iz Loške doline je bil na Rabu v internaciji. Ko se je vrnil domov, je bil popolnoma onemogel in je bil pol leta doma, da je okrevail. Dva dni pred napadom na pudobsko postojanko je odšel tja. Po uničenju pudobske postojanke se je vrnil domov, ko so ponj prišli partizani in ga mobilizirali v novo formirano Loško brigado. Z brigado je odšel v Mačkovec in je »prišel do seznama, kjer je bilo zapisano, kdo je za likvidirati. Zajete fante je opozoril, da naj zbežijo, vendar mu niso verjeli. Tudi sam je bil na spisku, zato se je odločil, da pobegne. Tri tedne je hodil iz Mačkovca, saj ni vedel, ne kod ne kam. Nato se je javil domobrancem.«⁷⁷ Njegovega mlajšega brata Toneta so mobilizirali partizani februarja leta 1944, ko je ravno dopolnil petnajst let. Bil je šest mesecev v Notranjskem odredu pri vezistih. Družina je poizvedela, kje je, in so ga šli vsako nedeljo, ko je bil v bližnjih postojankah, obiskat ali pa ga je komandir pripeljal domov, kadar družina ni mogla na obisk. Tako je bil brat vsak teden doma. Sestra pripoveduje: »Potem pa je bila borba v Želšah. On ni hotel iti streljat proti domobrancem, ker je bil njegov brat Alojz pri domobrancih. Zato se je predal. Na izbiro je imel, ali da gre k domobrancem ali v internacijo v Nemčijo. Odločil se je, da pristopi k domobrancem, kjer je bil že

76 Vsi trije bratje so bili ubiti v poveljskih pobojih, stari 22, 23 in 25 let. Glejte Multimedija SCNR, Arhiv pričevanj, 2017, SCNR/PRIČ/01/2017, Pričevanje J. S., 21. 7. 2017. Pričevalec je ob objavi želel ostati anonimen, njegov naslov hrani SCNR.

77 Multimedija SCNR, Arhiv pričevanj, 2014, SCNR/PRIČ/01/2014, Pričevanje T. O., 9. 5. 2014 (dalje Pričevanje T. O., 9. 5. 2014). Pričevalka je ob objavi želela ostati anonimna, njen naslov hrani SCNR.

njegov brat Alojz. Tako je bil od septembra 1944 do maja 1945 pri domobrancih.»⁷⁸

T. U. z Blok je bil star 16 let, ko je leta 1944 zbežal od doma, ker mu je grozila mobilizacija v partizane, on pa se jim ni hotel pridružiti. *»Najhuje je bilo pa leta 1944. Sva šla z očetom po drva. In sva videla, da gredo trije partizani iz Velikega Vrha. Ko sva prišla domov, sta me dva partizana že čakala in rekla, da sem mobiliziran. No, jaz pa nisem bil za partizane, nikakor/... ./.*»⁷⁹ Potem mu je uspelo zbežati od doma v Velike Lašče k domobrancem, kjer so ga mobilizirali.⁸⁰

16. maja 1944 so domobranske enote v Ljubljanski pokrajini vojaško razdelili na štiri operacijske cone, v katerih je bilo več postojank in po en udarni bataljon. Na Rakeku je bil udarni bataljon, ki je spadal pod operacijsko enoto W (zahod).⁸¹ Julija 1944 so se bataljoni preimenovali. Bataljon W s sedežem na Rakeku, se je preimenoval v II. udarni bataljon, imenovan tudi Rupnikov bataljon, ker ga je vodil stotnik Vuk Rupnik. Najprej

78 Oba brata sta odšla na Koroško in bila sta vrnjena v Jugoslavijo. Alojz je skočil z vlaka, ker je videl, da jih vračajo, Toneta pa takrat ni bilo ob njem. Za Alojzom se je izgubila vsak sled, Tone pa je bil v Teharjah, a je bil v obdobju amnestije poslan domov. On in še sedem mladoletnih fantov so prišli na železniško postajo na Rakeku. Kot pripoveduje T. O., so jih tam čakali komunisti in jim rekli, naj ne gredo po glavni poti, ampak po stranski. Fantje so šli nato res po stranski poti in tako so te mladoletne fante nekje na Kamni Gorici pri Rakeku umorili. Tone je bil star 16 let, Alojz naj bi v juniju dopolnil 19 let. Glejte Pričevanje T. O., 9. 5. 2014.

79 Multimedija SCNR, Arhiv pričevanj, 2014, SCNR/PRIČ/01/2014, Pričevanje T. U., 25. 4. 2014 (dalje Pričevanje T. U., 25. 4. 2014). Pričevalec je ob objavi želel ostati anonimen, njegov naslov hrani SCNR.

80 Pričevalec T. U. je odšel v Vetrinj in je bil vrnjen v Slovenijo. Preživel je taborišče Teharje in se vrnil domov. Pričevanje T. U., 25. 4. 2014.

81 Aleš Nose, *II. udarni ali Rupnikov bataljon*, Memores, Ljubljana 2019 (dalje Nose, *II. udarni ali Rupnikov bataljon*), str. 60, 61.

so ga sestavljale 1., 6. in 17. četa, nato pa 17., 47., 48. in 2. težka četa. Skupaj je bilo 641 mož.⁸² Na začetku januarja 1945 se je štab bataljona s četami preselil v Cerknico, na Rakeku pa je ostala le težka četa. 28. marca 1945 so se domobranski bataljoni še zadnjič preimenovali in II. udarni bataljon, Rupnikov, je bil preimenovan v 5. udarni bataljon s sedežem v Cerknici.⁸³ Domobranci so želeli na t. i. osvobojenem ozemlju, s pohodi v bližnjo okolico in na Dolenjsko ter v Belo krajino, uničiti partizanske enote in postojanke.⁸⁴

Kdor je vstopil v domobransko vojsko, je bil s hrano, z obutvijo in oblačili zagotovo bolje preskrbljen, kot bi bil v partizanih. Domobranski vojaki so v vojski prejeli tudi plačilo. Nekatere fante je od vstopa v partizane odvrnilo tudi to, da si je vodstvo partizanskih enot priskrbelo boljšo hrano, kot pa je bila ponujena vojakom, in ko so to videli, so dojeli, da so bile razlike med vodstvom in navadnimi vojaki. O tem pripoveduje Franc Ravšelj iz Viševka v Loški dolini: »V vasi je bila brigada. V štabu so pekli, cvrli, na koncu vasi pa so imeli kotel za preostale vojake. Tam je bila hrana tako slaba, da dva krojača, ki sta se nahajala v naši hiši, nista mogla pojesti te hrane, čeprav sta bila lačna. V štabu pa so se štabovci gostili. Toliko sem bil pa že, da sem si mislil, ja, pa kako je to, da tukaj jedo tako, oni pa spet drugo. Pa sem rekel, da k partizanom pa ne grem. Leta 1944 smo izvedeli, da bodo partizani mobilizirali letnike 1927. Smo se pa štirje zmenili, da gremo na Rakek. Že prej sem se učil za krojača.

82 Prav tam, str. 109, 111. Več o Rupnikovem bataljonu: Aleš Nose, *II. udarni ali Rupnikov bataljon*, Memores, Ljubljana 2019.

83 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 177, 178, 180.

84 Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 299, 300; Marija Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje v metežu druge svetovne vojne*, Kulturno društvo Notranjska, Javni sklad RS za kulturne dejavnosti, Območna izpostava Cerknica, Cerknica 2014 (dalje Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*), str. 236.

*Moj sosed je tisti čas delal na Rakeku kot krojač. Rekel sem, da grem tja in bi se lahko naprej učil za krojača, nisem razmišljal, da bi šel k domobrancem. Ko sem prišel tja, ni bilo več tistega žnidarja, ne vem, kam je šel. Tam na Rakeku dela ni bilo, hrane tudi ne, me je pa sosed, ki je bil na Rakeku in moj birmanski boter, odpeljal na Brezovico k domobrancem.*⁸⁵ Franc se torej sprva ni nameraval priključiti katerikoli vojaški formaciji, a ga je ne nazadnje tudi splet dogodkov pripeljal do tega, da je končal pri domobrancih.

Marsikdo se je hotel izogniti tako partizanski mobilizaciji kot tudi pozivu k domobrancem. Janez Kraševac z Blok je v spominih zapisal, kako je prišel k domobrancem. Po razpadu Italije je čez en mesec prejel poziv, naj se javi partizanski komandi mesta v Novi vasi kot vojaški obveznik, rojen leta 1927, a ni odšel. Mamo je prosil, da je odšla na komando in rekla, da je rojen šele decembra, in tako so ga pustili še nekaj časa doma. Večkrat so prišli tudi domobranci iz Velikih Lašč in oče je želel, da bi odšel z njimi, da ga ne bi partizani mobilizirali, a sam ni bil pripravljen, da gre, tudi ne k domobrancem. Nekega dne v juliju 1944, ko je kosil, so prišli mimo domobranci in ga odvedli seboj. Odšel je na Rakek in pristal v 47. četi Rupnikovega bataljona. Nikoli pa ni izvedel, ali so ga s seboj vzeli, ker je za to prosil oče, ali so ga vzeli »na lastno pest«.⁸⁶ Družinski člani, še posebej očetje, so najbrž vplivali na to, kam so odšli njihovi sinovi, v katero vojaško formacijo, še posebej od jeseni 1943, ko so se pojavili slovenski domobranci in sta bili nasprotni si vojaški formaciji partizani in domobranci. Ivan Miklavčič

85 Pričevalec Franc Ravšelj je odšel na Koroško, bil je vrnjen in je preživel Teharje. Glejte Multimedija SCNR, Arhiv pričevanj, 2014, SCNR/PRIČ/02/2014, Pričevanje Franc Ravšelj, 25. 7. 2014; Jože Možina, DOK TVS, Pričevalci, Franc Ravšelj, 19. 1. 2016, <https://4d.rtvsl.si/arhiv/pricevalci/174383185>, pridobljeno 27. 12. 2018.

86 Nose, II. *udarni ali Rupnikov bataljon*, str. 132–135.

z Blok je bil star 17 let, ko je novembra 1943 odšel s skupino starejših fantov, da bi se prijavil k domobrancem. Zanj je oče želel, da odide k domobrancem, in ga zaupal tej skupini. »*Bilo nas je šest ali sedem. Oče me je zaupal sosedovemu: 'Naj gre z vami in pazite na našega fantička, da se mu kaj ne pripeti!'*« V Cerknici so bili potem sprejeti k domobrancem.⁸⁷

Mobilizaciji v partizane v oktobru 1944 pa se ni izognil Vinko Janež iz Babnega Polja, takrat star 16 let. Tudi oče mu je velel, da se mora na vsako mobilizacijo odzvati. »*Prišel je poziv za pojt*⁸⁸ (za mobilizacijo, op. a.). *Oče je rekel: 'Od kogar dobiš poziv, tam moraš pojt.' Kamor greš, tam boš sovražnik. Iz Babnega Polja smo šli trije. Eden, ki je imel kurja prsa, je bil oproščen, drugi pa je bil potrjen, tako kot jaz, vendar se je kmalu zmuznil. Jaz pa sem šel v 9. ljubljansko brigado II. bataljona.*«⁸⁹ V Ljubljanski brigadi je bil tudi D. P. z Blok, ki je k partizanom pristopil prostovoljno, kljub temu da je bil njegov stric pri vaških stražah in nato mobiliziran k partizanom ter je pozneje od tam dezertiral, se je sam prostovoljno odločil za vstop k partizanom in za boj proti okupatorju.⁹⁰

Na Rakeku je potekala mobilizacija k domobrancem septembra 1944, decembra pa je ob umiku domobrancev iz Loške doline na Rakek hkrati z njimi odšlo tudi precej moških.⁹¹ Med domobrance je 8. decembra 1944 vstopil tudi F. O. iz Loške doline. »*Približno trideset fantov je šlo iz Loške doline na Rakek. Šel sem, ker drugače bi me pa partizani mobilizirali. Iz Rakeka smo odšli v Ljubljano, kjer smo se nekaj mesecev urili za*

87 Tine Velikonja, »V ognju groze plapolam«, *Zaveza*, št. 4/1994, str. 38.

88 *Pojt* – oditi.

89 Marija Makarovič, *Babno Polje in njegovi ljudje*, str. 238, 239.

90 Multimedija SCNR, Arhiv pričevanj, 2015, SCNR/PRIČ/01/2015, Pričevanje D. P., 5. 1. 2015. Ob koncu vojne je ravno dopolnil 17 let. Pričevalec je ob objavi želel ostati anonimen, njegov naslov hrani SCNR.

91 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 205.

domobrance.»⁹² Aprila 1945 je prišel v Cerknico na postojanko, v 48. četo kurirskega voda.⁹³ Zadnji poskus skupnega poziva Rupnika in Rösenerja za vstop v domobranstvo je bil 1. maja 1945. Kot prijavna mesta za podeželje so bile navedene vse domobranske postojanke.⁹⁴

Zagotovo je bilo, kot poudarja zgodovinar Stane Okoliš, »zbiranje ljudi za vojne formacije težavno opravilo«. In nadaljuje: »Na vseh straneh so se ljudje otepali rekrutacije, pa naj bo ta od kogar koli. Vsakdo se je rad držal svojega doma in imetja, kmečki ljudje pa še posebej. Narodnoosvobodilna ideja odpora proti okupatorju je bila za večino še najprivlačnejša, ker je bila upravičena in zgodovinsko utemeljena. Ko so ljudje spoznali ozadje v revoluciji, so se odvracali tudi od te.«⁹⁵

Po koncu vojne pa je bilo odločilno, v kateri vojaški formaciji je posameznik pričakal vojno. Domobranci so bili ob koncu vojne večinoma »obsojeni« na smrt. V prvih majskih dneh leta 1945 so odšli proti Koroški in bili potem v drugi polovici maja 1945 vrnjeni v Jugoslavijo, kjer so bili umorjeni. Zelo redki so ubežali vrnitvi v Jugoslavijo in si tako rešili življenje. Nekaterim, predvsem mladoletnim fantom, ki so dočakali amnestijo v koncentracijskih taboriščih Teharje, Šentvid, se vsem ni uspelo srečno vrniti na svoje domove, saj so bili usmrčeni nekje na poti domov. Z obravnavanega območja je bilo tako po vojni v letu 1945 usmrčenih nekaj čez 600 domobrancev.⁹⁶

92 Multimedija SCNR, Arhiv pričevanj, 2014, SCNR/PRIČ/01/2014, Pričevanje F. O., 9. 5. 2014. Pričevalec je ob objavi želel ostati anonimen, njegov naslov hrani SCNR.

93 Prav tam.

94 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 207.

95 Okoliš, »Ali se ne bi smeli upreti«, str. 91.

96 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, str. 82–156.

Sklep

Namen prispevka je predstaviti okoliščine, ki so ljudi vodile k vključevanju v vojaške enote med drugo svetovno vojno. Na podlagi zbranih pričevanj in drugih virov izhaja, da so bili vzroki kompleksni.

Na odločitev posameznika za pridružitve eni ali drugi vojaški strani je vplivala predvsem že njegova predvojna politična in družbena orientiranost oziroma usmeritev njegove družine. Odhod v partizane je bil na začetku vsesplošno sprejet, saj so ljudje večinoma iskreno verjeli v partizanski odpor proti okupatorju. Pozneje, konec julija 1942, pa so se začele ustanovljati vaške straže na celotnem obravnavanem območju, da bi preprečevale prost prehod partizanskih enot, ki so izvajale nasilje tudi nad civilnim prebivalstvom. Ponekod so morali posamezniki sprejeti orožje pod italijansko prisilo, sicer jim je grozila internacija ali likvidacija, drugod pa so vaške straže ustanovili prostovoljno in so civilisti poprijeli za orožje, da bi se ubranili pred partizanskimi likvidacijami in rekvizicijami, ki so jim grozile.

Iz zbranega gradiva še izhaja, da so obstajali tudi primeri posameznikov, ki so pristopili k vaški straži, ker so bili tam bolje preskrbljeni s hrano. Boljšo preskrbo s hrano in v zvezi z drugimi primarnimi človeškimi potrebami ter drugimi materialnimi dobrinami so bili deležni tudi vojaki v domobranskih enotah, veliko slabše pa vojaki v partizanskih. Zato so nekateri posamezniki raje izbrali pristop k vaškim stražam in v domobranske enote kot pa k partizanom.

Nekateri posamezniki se najbrž ne bi pridružili ne eni ne drugi strani. Če pa je imel posameznik možnost izbire, je izbral glede na osebno prepričanje, drugače je moral sprejeti mobilizacijo v danem trenutku. Poudariti je treba, da je bil kar velik del vaških stražarjev po uničenju postojank mobiliziran

v partizanske enote, od koder so nato nekateri izmed njih zaradi strahu pred likvidacijo dezertirali. Izbira dezerterjev je bila pogosto edina – ali da jih Nemci pošljejo v internacijo ali da se pridružijo domobrancem. Za večino lahko rečemo, da so izbrali slednjo možnost.

Iz navedenega lahko zaključimo, da so možje in fantje v oborožene enote vstopali prisilno ali prostovoljno, a velikokrat je šlo tudi za nujo – »izbrati« eno ali drugo stran, torej zgolj za preživetje v danem trenutku.

Povzetek

Na podlagi zbranih pričevanj in drugih virov, ki se nanašajo na območje južne Notranjske, so v prispevku predstavljene okoliščine, ki so posameznike vodile k vključevanju v vojaške enote med drugo svetovno vojno.

Na odločitev posameznika za pridružitve eni ali drugi vojaški strani je vplivala predvsem že njegova predvojna politična in družbena orientiranost oziroma usmeritev njegove družine. Odhod v partizane je bil na začetku vsesplošno sprejet, saj so ljudje večinoma iskreno verjeli v partizanski odpor proti okupatorju. Konec julija 1942 so se začele ustanavljati vaške straže na celotnem obravnavanem območju. Sprva so bili člani vaških straž predvsem prostovoljci, šlo je za premožnejše in vplivnejše posameznike, ki jih je ogrožalo partizansko gibanje, jim jemalo dobrine in grozilo s smrtjo. Med njimi so bili tudi sorodniki žrtev, ki so jih povzročili partizani. Ponekod so morali posamezniki sprejeti orožje pod italijansko prisilo, sicer jim je grozila internacija ali likvidacija. Omeniti je treba, da so moštvo za vaške straže našli tudi med interniranci. Da so bili izpuščeni, je bil pogosto vzrok za vključitev v vaške streže. Nekatere je premagalo tudi pomanjkanje živeža, ki je bil

članom vaških straž zagotovljen, prav tako tudi plačilo. Boljše preskrbe s hrano in v zvezi z drugimi dobrinami so bili deležni tudi vojaki v domobranskih enotah, veliko slabše pa vojaki v partizanskih. Zato so nekateri posamezniki rajši izbrali pristop k vaškim stražam in v domobranske enote kot pa k partizanom. Poudariti je treba, da je bil kar velik del vaških stražarjev po uničenju postojank mobiliziran v partizanske enote, od koder so nato nekateri izmed njih zaradi strahu pred likvidacijo dezertirali. Izbira dezerterjev je bila pogosto edina – ali da jih Nemci pošljejo v internacijo ali da se pridružijo domobrancem. Za večino lahko rečemo, da so izbrali slednjo možnost.

Nekateri posamezniki se najbrž ne bi pridružili ne eni ne drugi strani. Če pa je imel posameznik možnost izbire, je izbral glede na osebno prepričanje, drugače je moral sprejeti mobilizacijo v danem trenutku.

To Be a Partisan, Village Guard or Home Guard

Summary

Based on collected testimonies and other sources connected with the area of the southern Notranjska region, the article presents the circumstances that led individuals to join military units during the Second World War.

An individual's decision to join one or the other military side was primarily influenced by his and his family's pre-war political and social orientation. Joining the Partisans was initially widely accepted, since most people sincerely believed in the Partisan resistance against the occupier. At the end of July 1942, Village Guards began being formed in the entire analysed area. The initial Village Guard members were mainly volunteers, who were wealthier and more influential individuals jeopardised by the Partisan movement, which took their goods and made death threats. Among them were also the relatives of casualties caused by the Partisans. In some places, individuals were forced to take up arms because the Italians forced them to; if they did not, they faced internment or liquidation. Candidates for Village Guards were also found among internees. Their release was often their reason for joining the Village Guards. Some also joined because they lacked food or money, both of which they were guaranteed to receive if they joined the Village Guards. A better food supply and other goods were available also to soldiers in Home Guard units, but not to soldiers in Partisan units. This is another reason why some individuals chose to join the Village Guards or the units of the Home Guard

instead of the Partisans. It needs to be stressed that many Village Guard members were mobilised into Partisan units after the destruction of their outposts; some of them then deserted these units out of fear of liquidation. The deserters often had only two options: either be sent to internment by the Germans or join the Home Guard. The majority chose the latter.

Some individuals would have likely joined neither one side nor the other. But if they could choose, they made their choice based on personal beliefs; if not, they had to accept mobilisation in the given moment.

Prejeto: 4. 9. 2020
1.01 izvirni znanstveni članek

Jelka Piškurić¹

*»Sistem socialistične demokracije in
razvoja socialističnega gospodarstva
stremi za tem, da se formirajo
gospodarsko močne občine«
ali kako je nastala Občina
Ljubljana Vič - Rudnik*

Izvleček

V prispevku je obravnavan upravni razvoj območja nekdanje Občine Ljubljana Vič - Rudnik. Z uvedbo komunalnega sistema leta 1955 je prišlo do večjih sprememb v organizaciji in obsegu občin. Njihovo število se je začelo zmanjševati, mestni predeli pa povezovati s podeželjem. Nazoren primer tega je bila Občina Ljubljana Rudnik. Proces združevanja se je nadaljeval do leta 1961, ko je med drugim nastala velika Občina Ljubljana Vič - Rudnik.

¹ Dr. Jelka Piškurić, znanstvena sodelavka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, jelka.piskuric@scnr.si.

Eden od pomembnejših razlogov za združitev viške in rudniške občine je bila želja oblasti po enakomernejšem gospodarskem razvoju mestnih in podeželskih predelov. Prispevek prikaže tudi gospodarske osnove nekdanjih občin Ljubljana Vič in Ljubljana Rudnik ter posledice, ki jih je upravno združevanje prineslo za razvoj območja.

KLJUČNE BESEDE: *Ljubljana Vič - Rudnik, 1955–1961, občina, nastanek, upravna zgodovina*

Abstract

The article deals with the administrative development of the area of the former Municipality of Ljubljana Vič - Rudnik. The implementation of the communal system in 1955 led to larger changes in the organisation and range of municipalities. Their number began decreasing, and city areas began connecting with rural areas. This is illustrated by the Municipality of Ljubljana Rudnik. The process of merging continued until 1961, when the large Municipality of Ljubljana Vič Rudnik was formed as well. One of the more significant reasons for merging Vič and Rudnik into one municipality was the authorities' goal of achieving a more uniform economic development of city areas and rural areas. The article also shows the economic foundations of the former municipalities of Ljubljana Vič and Ljubljana Rudnik as well as the consequences the administrative merging had on the development of the area.

KEY WORDS: *Ljubljana Vič - Rudnik, 1955–1961, municipality, formation, administrative history*

Uvod

Ko je bil sredi leta 1955 v lokalno samoupravo vpeljan komunalni sistem, je prišlo do bistvenih sprememb v organizaciji in obsegu občin.² Oblasti so želele z novo komuno k neposrednemu sodelovanju in upravljanju pritegniti najširši krog ljudi.³ Pomembno vlogo pri reorganizaciji je imela tudi politična želja po odpravi socialnih in razrednih razlik ter razlik med mestom in podeželjem. Tako se je leta 1955 začel proces združevanja Ljubljane z njenim podeželskim zaledjem, ki se je večinoma zaključil leta 1961.

Od leta 1955 do začetka šestdesetih let se je število občin zmanjševalo, območje obstoječih pa povečevalo. Pristojnosti občin so se postopoma večale in počasi se je krepila njihova finančna samostojnost.⁴ Čeprav naj bi bila v občino povezana območja s skupnimi interesi ter pogoji za gospodarski in družbeni razvoj, so vanje združevali zelo heterogena območja. Prav tako se je izkazalo, da je bil vpliv občanov na odločanje majhen.

Rudnik

Občina Ljubljana Rudnik je ob ustanovitvi leta 1955 že kazala značilnosti opisanih upravnih sprememb. Poleg manjšega

- 2 Janez Kopač, »Kraji in občine kot upravnoteritorialne enote 1945–1955«, *Arhivi*, št. 2/2005, str. 211, 212; Zakon o območjih okrajev in občin v Ljudski republiki Sloveniji, *Uradni list LRS*, št. 24/1955, str. 477–513.
- 3 Sergij Vilfan, ur., *Ljubljana, 1945–70*, Mestni arhiv, Ljubljana 1970, str. 10, 11.
- 4 Božo Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem, teritorialno-organizacijske strukture*, Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta, Maribor 2000, str. 309.

mestnega dela je obsegala precejšnje podeželsko zaledje oziroma katastrske občine Dobravica, Golo, Gradišče, Ig, Iška Loka, Iška vas, Karlovško predmestje, Lanišče, Pijava Gorica, Rudnik, Tomišelj, Trnovsko predmestje (del), Vino (del), Vrbljenje, Zapotok in Želimje.⁵ V tem smislu se je širila tudi v naslednjih letih. Leta 1959 ji je bil priključen del ukinjene Občine Borovnica (katastrske občine Jezero, Kamnik, Preserje in del Brezovice),⁶ leta 1960 pa še večina prav tako ukinjene Občine Lašče.⁷ Po velikosti je bila ena od največjih občin Okraja Ljubljana okolica, obsegala je 31.330 hektarjev, od tega 14.000 hektarjev obdelovalnih površin in 14.500 hektarjev gozdov.⁸ Štela je 18.100 prebivalcev, od katerih je bilo le 2400 delavcev in uslužbencev.⁹

Kljub temu da je imela občina po sestavi površin pretežno podeželski značaj, pa kmetijstvo ob začetku šestdesetih let ni več predstavljalo pomembnejšega vira zaslužka. Precejšen del površin sta namreč obsegala barje in zemlja slabše kakovosti. Intenzivno kmetovanje tako ni bilo razvito in velik del

- 5 Zakon o območjih okrajev in občin v Ljudski republiki Sloveniji, *Uradni list LRS*, št. 24/1955, str. 495.
- 6 Drugi del je pripadel Občini Vrhnika. Gl. Zakon o spremembah zakona o območjih okrajev in občin v Ljudski republiki Sloveniji, *Uradni list LRS*, št. 17/1959.
- 7 Tri katastrske občine so bile priključene Občini Ribnica. Gl. Zakon o spremembah zakona o območjih okrajev in občin v Ljudski republiki Sloveniji, *Uradni list LRS*, št. 2/1960; Zakon o območjih okrajev in občin v Ljudski republiki Sloveniji (prečiščeno besedilo), *Uradni list LRS*, št. 37/1960.
- 8 ZAL, LJU 694, Občinski komite Zveze komunistov Slovenije Ljubljana Rudnik (dalje OK ZKS Ljubljana Rudnik), t. e. 1, a. e. 3, Poročilo na združitvenem plenumu ZK Občine Ljubljana Vič in Rudnik, 23. 1. 1961, str. 1.
- 9 Prav tam.

prebivalstva si je zaslužek začel iskati v industriji ali obrti.¹⁰ Na začetku leta 1960 je v občini delovalo osem kmetijskih zadrug.¹¹ A tudi industrija je bila slabše razvita, čeprav so jo imeli za eno od glavnih gospodarskih vej. V občini so obratovala podjetja Utensilia Ljubljana, ki je proizvajala tekstilno orodje in potrebščine, Lesnopredelovalna industrija Podpeč, ki je izdelovala lesno galanterijo, Kovinska industrija Ig, ki je izdelovala kmetijske stroje in težko pločevinasto embalažo, Vedrog na Lavrici, ki se je ukvarjal s kozmetiko in čistilnimi sredstvi, obrat stavbnega mizarstva na Škofljici in Tovarna pletenin Angora, ki je imela obrata na Rudniku in v Velikih Laščah. V Plešah je bil obrat Posavskih rudnikov barita, ki pa je bil že v zatonu.¹² Vidimo, da sta bila v mestnem delu občine le dva obrata, drugi pa so bili v podeželskem delu.

Še slabše je bila razvita obrt, tako družbena kot zasebna. V okviru družbenega sektorja so obratovali Lesno-kovinoliarsko podjetje Galjevica, Tekstilka, Galvanotehnika in Avtoservis.¹³ Za trgovino pa so zapisali, da je ena najbolj zapostavljenih dejavnosti, saj v celotnem povojnem času ni bila deležna skoraj nobenega razvoja. Večja trgovska podjetja so imela v občini le posamezne poslovalnice. Mreža trgovin je bila slabo razvita, še zlasti v podeželskem delu.¹⁴ Tudi turistično občina ni bila razvita, kljub temu pa so potencial videli v nekaterih turističnih

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Prav tam, str. 4.

¹² Prav tam, str. 1, 2. Rudnik v Plešah so zaprli leta 1963. Gl. *Pleše pri Škofljici – rudnik barita – DEDI*, <http://www.dedi.si/dediscina/393-plese-pri-skofljici-rudnik-barita>, pridobljeno 3. 9. 2020.

¹³ ZAL, LJU 694, Občinski komite Zveze komunistov Slovenije Ljubljana Rudnik (dalje OK ZKS Ljubljana Rudnik), t. e. 1, a. e. 3, Poročilo na združitvenem plenumu ZK Občine Ljubljana Vič in Rudnik, 23. 1. 1961, str. 3.

¹⁴ Prav tam, str. 4.

točkah: Iški vintgar, Kurešček, Turjak, Krim in Jezero pri Podpeči. Ob Ljubljani je bil v gradnji rekreacijski center Livada.¹⁵

Veliki infrastrukturni izzivi so se prav tako pojavljali na drugih področjih. Najtežja je bila problematika šolstva. V občini je bilo 22 osnovnih šol z 90 oddelki. Kljub šolski reformi je bila na prelomu desetletja večina šol še nižje organiziranih. V programu so bile gradnje novih šol: Oskar Kovačič na Rudniku, šole v Velikih Laščah in na Igu, medtem ko je bila šola na Škofljici predvidena le za adaptacijo. Ker je to predstavljalo obsežen finančni zalogaj, so bili za pridobitev sredstev na zborih volivcev izglasovani krajevni samoprispevki.¹⁶ S samoprispevki se je zbralo tudi nekaj sredstev za ureditev nujnih komunalnih potreb. Na Rudniku pa so gradili še nov zdravstveni dom.¹⁷

Vič

Občina Ljubljana Vič je ob ustanovitvi leta 1955 tudi že obsegala podeželsko zaledje, a v manjši meri. Vključevala je jugozahodni del mesta Ljubljana od Šišenskega hriba čez Tivoli do železniškega prehoda na Erjavčevi cesti, nato po Aškerčevi cesti do Ljubljanice, od tam pa celotni predel Viča do mestnega obrobja, Dobrove in Šujice. Vanjo se je vključil tudi večji del dotedanje Občine Brezovica z naselji Brezovica, Notranje Gorice, Vnanje Gorice in Plešivica.¹⁸ S tem so bile vanjo zajete katastrske občine Brezovica (del), Dobrova (del), Glince (del),

¹⁵ Prav tam, str. 4, 5.

¹⁶ Prav tam, str. 5.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ ZAL, LJU 79, Občinski ljudski odbor Ljubljana Vič (dalje ObLO Ljubljana Vič), t. e. 81, a. e. 211, Zapisnik 1. seje Občinskega ljudskega odbora nove Občine Ljubljana Vič, 18. 8. 1955, str. 4, 5; t. e. 82, a. e. 212, Družbeni plan Občine Ljubljana Vič za leto 1956, str. 1.

Gradišče (del) Krakovsko predmestje (del), Podsmreka (del), Šujica (del), Trnovsko predmestje, Vič, Zgornja Šiška (del).¹⁹ Merila je 5768 hektarjev, od česar je na mestni del odpadlo 2996 hektarjev, na podeželskega pa 2772. V mestnem delu je ob ustanovitvi živelo 22.028 prebivalcev, v podeželskem 2660. Ker so odbornike volili glede na število prebivalcev, je bilo s podeželja le pet odbornikov od skupno 42.²⁰

Mestni del je bil gospodarsko razvitejši od podeželskega, občina pa je spadala med srednje razvite v Sloveniji.²¹ Kljub temu so zapisali, da so bile industrijske kapacitete zastarele, tudi kmetijstvo je bilo potrebno razvoja.²² Največ prebivalcev Občine Ljubljana Vič je bilo zaposlenih v industriji, sledili sta zasebna obrt in družbena obrt. Nekaj več jih je bilo zaposlenih še v gradbeništvu in trgovini, druge panoge so bile slabše zastopane. V kmetijstvu je delalo le 136 aktivnih prebivalcev.²³

Največja tovarna v občini je bila Tobačna tovarna. Poleg nje so obratovali še Žika, obrat podjetja Ljubljanske tovarne hranil, nekaj obratov Ljubljanskih opekarn, obrat Log Opekarne Grad, obrat SKIP, ki je izdeloval vijake, tovarna Vinocet, ki je izdelovala kis ter predelovala sadje in zelenjavo, Tovarna zamaškov in Tovarna kemičnih izdelkov Ilirija.²⁴ Leta 1958 je bilo v občini že nekaj več podjetij. Sedež sedmih je bil v občini. To so bila Žičnica, Tovarna vijakov, Tovarna kemičnih izdelkov Ilirija, Tovarna konzerv Vič, tovarna testenin Pekatete, Vinocet in

19 Zakon o območjih okrajev in občin v Ljudski republiki Sloveniji, *Uradni list LRS*, št. 24/1955, str. 496.

20 ZAL, LJU 79, ObLO Ljubljana Vič, t. e. 81, a. e. 211, Zapisnik 1. seje Občinskega ljudskega odbora nove Občine Ljubljana Vič, 18. 8. 1955, str. 5.

21 Prav tam, str. 7.

22 Prav tam, str. 8, 9.

23 Prav tam, str. 6.

24 ZAL, LJU 79, ObLO Ljubljana Vič, t. e. 82, a. e. 212, Družbeni plan Občine Ljubljana Vič za leto 1956, str. 4, 12.

Tobačna tovarna. V občini je imela sedež tudi Elektrogospodarska skupnost Slovenije ELES. Devet podjetij pa je imelo v občini svoje obrate. To so bili Elektro Ljubljana – okolica, livarna podjetja SKIP Vižmarje, tri opekarne podjetja Ljubljanske opekarne, obrat za izdelke iz plute podjetja Plutal, obrat Žika podjetja Kolinska tovarna hranil, Kvasarna Pivovarne Union, mlin podjetja Žito Ljubljana, kartonažni obrat Kartonažne tovarne, obrat Instituta za elektrovezje ter obrat podjetja za izdelavo filmov Film servis.²⁵ Najmočnejše podjetje je ostajalo Tobačna tovarna, težava vseh pa je bila zastarela oprema.²⁶ Na področju gradbeništva so v občini delovali Projektantsko podjetje Elektroprojekt, Splošno gradbeno podjetje Objekt in Splošno gradbeno podjetje Stavbenik.²⁷

V družbenem sektorju je ob ustanovitvi občine delovalo sedem obrtnih podjetij, dva obrata in 11 obrtnih delavnic.²⁸ Zasebnih obrtnikov je bilo 384.²⁹ Na območju občine je bilo še 21 trgovin, ki so bile v sestavu štirih trgovskih podjetij, in 19 gostinskih obratov.³⁰ Obrt je bila pomembna gospodarska panoga v Občini Ljubljana Vič tudi pozneje. Večja obrtna podjetja so bila Zadružna tehnika Livar, Čevljarska zadruga Mivka, KIP – keramika in pečarstvo, Pohištvo, Mizarstvo Trnovo in Mizarska zadruga Ljubljana Vič. Poleg tega je bilo v občini še več manjših obrtnih delavnic in obratov, le število zasebnih obrtnikov se je nekoliko manjšalo. Leta 1957 jih je

25 ZAL, LJU 79, ObLO Ljubljana Vič, t. e. 97, a. e. 244, Bilten Občinskega ljudskega odbora Ljubljana Vič, št. 6, 20. 1. 1958, str. 10–14, 18.

26 Prav tam, str. 12, 14.

27 Prav tam, str. 15.

28 ZAL, LJU 79, ObLO Ljubljana Vič, t. e. 82, a. e. 212, Družbeni plan Občine Ljubljana Vič za leto 1956, str. 10.

29 Prav tam, str. 11.

30 Prav tam, str. 8–10.

bilo 348, zaposlovali pa so 313 pomočnikov in delavcev.³¹ A kljub vsemu so občini prinašali precejšnje dohodke.³² Tega leta je bilo v občini 24 trgovin z mešanim blagom (od tega dve v sklopu kmetijskih zadrug), dve trgovini s sadjem in z zelenjavo, ena trgovina z vinom, ena tržnica, pet trafik in ena bencinska črpalka. A preskrbo potrošnikov so ocenili kot slabo urejeno in nesodobno, predvsem zaradi premajhnih in zastarelih prostorov ter pomanjkanja skladišč. Poleg tega je bilo trgovin premalo za naraščajoče potrebe.³³ V gostinskem sektorju je delovalo 23 gostiln v družbenem sektorju, ena zasebna gostilna, šest delavskih restavracij in ena dijaška kuhinja.³⁴ Kmetijstvo je bilo slabše razvito. V občini sta bili dve državni posestvi, Kmetijsko posestvo Ljubljana in Kmetijsko posestvo Bokalce, ki sta se ukvarjali predvsem z živinorejo. Poljedelstvo je bilo zaradi pretežno barjanskih tal slabše razvito.³⁵ Kmetijsko posestvo Ljubljana, ki je leta 1955 nastalo iz posestev Log in Jesenkovo, se je kmalu spet preimenovalo v Jesenkovo. Toda razvoj posestev so ovirali raztresenost parcel, neurejenost barjanskih tal in pomanjkanje sredstev za mehanizacijo.³⁶ Na območju občine so bile še štiri zadrug, na Viču, Brezovici, v Vnanjih Goricah in Notranjih goricah. Vanje je bilo vključenih 41 odstotkov vseh kmečkih gospodarstev.³⁷ Nekaj let pozneje so zapisali, da »*kmetijske zadrug na območju občine s sedanjo*

31 ZAL, LJU 79, ObLO Ljubljana Vič, t. e. 97, a. e. 244, Bilten Občinskega ljudskega odbora Ljubljana Vič, št. 6, 20. 1. 1958, str. 18, 19.

32 Prav tam, str. 23.

33 Prav tam, str. 24–26.

34 Prav tam, str. 26.

35 ZAL, LJU 79, ObLO Ljubljana Vič, t. e. 82, a. e. 212, Družbeni plan Občine Ljubljana Vič za leto 1956, str. 5, 6.

36 ZAL, LJU 79, ObLO Ljubljana Vič, t. e. 97, a. e. 244, Bilten Občinskega ljudskega odbora Ljubljana Vič, št. 6, 20. 1. 1958, str. 16.

37 ZAL, LJU 79, ObLO Ljubljana Vič, t. e. 82, a. e. 212, Družbeni plan Občine Ljubljana Vič za leto 1956, str. 7, 8.

delavnostjo nimajo kake posebne perspektive«. ³⁸ Sicer pa je bilo v občini še 356 zasebnih kmetijskih gospodarstev in 2297 »*tako imenovanih vrtničarjev*«. ³⁹

Tudi za Občino Ljubljana Vič je bilo značilno slabo stanje na komunalnem področju (vodovodnem, kanalizacijskem in cestnem). V mestnem delu so se prav tako srečevali s stanovanjsko problematiko in pomanjkanjem stanovanj. V marsikateri šoli je bil zaradi prostorske stiske organiziran dvoizmenski pouk, slabe razmere so bile tudi v vrtcih. ⁴⁰ Kljub postopnemu razvoju so razmere tudi v naslednjih letih ostajale podobne.

Leta 1960 se je Občini Vič priključila še Občina Dobrova. ⁴¹ Predsednik občinskega ljudskega odbora Dobrova je ob tem povedal, da je v občini poleg tovarne Elektronika in Tovarne pletenin Rašica razvita tudi lesna industrija. Prebivalstvo se je pretežno ukvarjalo s poljedelstvom, medtem ko naj bi bilo za turizem zanimivo območje Polhovega Gradca in Črnega Vrha. Kot enega od težjih problemov je izpostavil urejanje infrastrukture. ⁴²

³⁸ ZAL, LJU 79, ObLO Ljubljana Vič, t. e. 97, a. e. 244, Bilten Občinskega ljudskega odbora Ljubljana Vič, št. 6, 20. 1. 1958, str. 18.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ ZAL, LJU 79, ObLO Ljubljana Vič, t. e. 81, a. e. 211, Zapisnik 1. seje Občinskega ljudskega odbora nove Občine Ljubljana Vič, 18. 8. 1955, str. 9.

⁴¹ ZAL, LJU 79, ObLO Ljubljana Vič, t. e. 90, a. e. 220, Poročilo in predlog k sklepu o priključitvi Občine Dobrova Občini Ljubljana Vič; Zakon o spremembah zakona o območjih okrajev in občin v Ljudski republiki Sloveniji, *Uradni list LRS*, št. 3/1961, str. 102.

⁴² ZAL, LJU 79, ObLO Ljubljana Vič, t. e. 90, a. e. 220, Obravnava in sklepanje o predlogu sklepa o priključitvi Občine Dobrova k Občini Ljubljana Vič, str. 5–7.

Združitev

V skladu s politiko zmanjševanja števila občin in njihovega združevanja je februarja 1961 prišlo do združitve občin Vič in Rudnik, le katastrska občina Karlovško predmestje z delom naselja Ljubljana se je priključilo Občini Ljubljana Center.⁴³ Istočasno so se nekatera primestna naselja združila z mestnim delom Viča in Rudnika.⁴⁴ Ob koncu leta 1961 se je Občini Ljubljana Vič - Rudnik priključila še katastrska občina Rakitna,⁴⁵ ki je obsegala 2105 hektarjev in eno, istoimensko naselje. V njej je živelo 417 prebivalcev v 133 gospodinjstvih. Predlog za priključitev so podali volivci Rakitne, k čemur je moral soglasje podati tudi Občinski ljudski odbor Cerknica.⁴⁶ Taka upravna ureditev je trajala vse do preoblikovanja lokalne samouprave leta 1994.

Gospodarsko močne občine naj bi bile po mnenju oblasti nujne za razvoj komunalnega sistema in samoupravljanja, za dvig gospodarskega potenciala in življenjske ravni prebivalcev.⁴⁷ Tudi v novem občinskem glasilu *Naša komuna* so zapisali, da

43 Zakon o spremembah zakona o območjih okrajev in občin v Ljudski republiki Sloveniji, *Uradni list LRS*, št. 3/1961, str. 102.

44 Odredba o združitvi nekaterih naselij na območju okraja Ljubljana, *Uradni list LRS*, št. 3/1961, str. 102, 103.

45 Zakon o spremembah zakona o območjih okrajev in občin v Ljudski republiki Sloveniji, *Uradni list LRS*, št. 32/1961, str. 493.

46 ZAL, LJU 80, Skupščina Občine Ljubljana Vič - Rudnik, t. e. 1, a. e. 1, Obrazložitev predloga dnevnega reda 3. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev in 3. skupne seje obeh zborov ObLO Ljubljana Vič - Rudnik, 23. 3. 1961, str. 1.

47 ZAL, LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik (dalje ObLO Ljubljana Rudnik), t. e. 2, Zapisnik 28. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev ObLO Ljubljana Rudnik, 16. 1. 1961, Razprava o združitvi občinskega ljudskega odbora Ljubljana Rudnik in občinskega ljudskega odbora Ljubljana Vič, str. 1.

so se z združitvijo občin poleg povečanja teritorialnega obsega povečale »možnosti za hiter razvoj in za delovanje družbenega in gospodarskega samoupravljanja«, omogočen pa naj bi bil tudi enakomernejši razvoj gospodarskih panog.⁴⁸

Združena Občina Ljubljana Vič - Rudnik je bila največja od vseh ljubljanskih občin. V njej je živel 54.000 prebivalcev.⁴⁹ Poleg mestnega dela, Viča in Rudnika, je obsegala obsežno podeželsko zaledje, ki se je raztezalo zahodno in južno od Ljubljane: na zahodu v Polhograjsko hribovje ter dolino Horjulščice in Gradaščice, na jugu na Ljubljansko barje ter naselja ob njegovem robu, na Rakitniško planoto, Krim in Mokrec z zaledjem ter na območje Velikih Lašč. Občina je bila po geografski, socialni in ekonomski strukturi zelo raznolika. Od skupno 52.303 hektarjev površin je kar 23.047 hektarjev odpadlo na obdelovalne površine in 22.256 na gozd. V mestnem delu, ki je zavzemal manjši del površine, je živela več kot polovica prebivalstva: 33.957 oziroma 62,8 odstotka. Podeželski del je obsegal večji del površine, a je bil redko poseljen. Tam je živel 19.692 prebivalcev oziroma 37,2 odstotka.⁵⁰ Nekdanji občini Ljubljana Rudnik in Dobrova sta imeli izrazito kmetijski značaj, narodni dohodek na prebivalca je tam znašal nekaj izpod 200.000 dinarjev. Še posebej podeželje je bilo gospodarsko manj razvito. V nekdanji Občini Ljubljana Vič sta bili razvitejši industrija in obrt, narodni dohodek na prebivalca tam pa je bil nekaj

48 »Kakšna je združena občina?«, *Naša komuna, glasilo občinskega odbora socialistične zveze delovnega ljudstva Vič - Rudnik*, št. 1/1961, str. 2.

49 Prav tam.

50 ZAL, LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik (dalje ObLO Ljubljana Rudnik), t. e. 2, Zapisnik 28. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev ObLO Ljubljana Rudnik, 16. 1. 1961, Razprava o združitvi občinskega ljudskega odbora Ljubljana Rudnik in občinskega ljudskega odbora Ljubljana Vič, str. 3, 4.

nad 250.000 dinarjev.⁵¹ V novi občini je bilo nekaj manj kot polovica delavskega prebivalstva, preostalo je bilo kmečko. »V primerjavi z drugimi občinami, ki so industrijsko bolj razvite, je to precej nezadovoljivo razmerje,« so zapisali v *Naši komuni*.⁵²

Gospodarska rast je bila hitrejša v mestnem predelu občine, medtem ko je bila industrija zunaj mestnega dela slabo razvita. A prav z združitvijo naj bi bili doseženi boljši pogoji za hitrejši razvoj podeželja.⁵³ Zato naj bi bila dolžnost občine, »da bo nekatere industrije s sedežem v Ljubljani, predvsem tiste obrate, ki se v Ljubljani ne morejo razširiti, usmerjala na podeželska območja, kjer so potrebne majhne investicije in kjer je dovolj delovne sile«. ⁵⁴ Pri tem so upali, da se bosta mestni in podeželski del med seboj dopolnjevala, prvi naj bi vplival na hitrejši gospodarski razvoj, drugi pa prispeval surovinsko bazo. Skladno s tem so že v nekaj letih računali na povečanje družbenega proizvoda in števila zaposlenih. To pa naj bi občini omogočilo tudi večje vlaganje v objekte družbenega standarda.⁵⁵

V občini je ob ustanovitvi obratovalo 12 večjih industrijskih podjetij ter 561 obrtnih podjetij in delavnic. Od vseh obrtnih

51 »Kakšna je združena občina?«, *Naša komuna, glasilo občinskega odbora socialistične zveze delovnega ljudstva Vič - Rudnik*, št. 1/1961, str. 2.

52 Prav tam.

53 ZAL, LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik (dalje ObLO Ljubljana Rudnik), t. e. 2, Zapisnik 28. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev ObLO Ljubljana Rudnik, 16. 1. 1961, Razprava o združitvi občinskega ljudskega odbora Ljubljana Rudnik in občinskega ljudskega odbora Ljubljana Vič, str. 1.

54 »Kakšna je združena občina?«, *Naša komuna, glasilo občinskega odbora socialistične zveze delovnega ljudstva Vič - Rudnik*, št. 1/1961, str. 2.

55 ZAL, LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik (dalje ObLO Ljubljana Rudnik), t. e. 2, Zapisnik 28. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev ObLO Ljubljana Rudnik, 16. 1. 1961, Razprava o združitvi občinskega ljudskega odbora Ljubljana Rudnik in občinskega ljudskega odbora Ljubljana Vič, str. 2, 4, 5.

podjetij in delavnic jih je bilo 39 v družbenem sektorju in kar 522 v zasebnem. Pet trgovskih podjetij je imelo 61 poslovalnic.⁵⁶ Poleg tega je bilo v občini 34 osnovnih šol, nižja glasbena šola, umetniško-čipkarska šola in gimnazija.⁵⁷

Ker so se v eni občini znašla tako raznolika območja, so seveda zanimive tudi razprave ob združitvi. Na Rudniku so ob tem poudarjali, da združitve ne podpirajo zato, ker ne bi videli perspektive v Občini Ljubljana Rudnik ali ker ne bi bili zadovoljni z dotedanjim delom občine, temveč ker so videli, da bodo lahko zastavljene načrte lažje in hitreje uresničevali v močnejši občini.⁵⁸ Prav tako naj združitev občin ne bi potekala zaradi kakršnihkoli finančnih težav, temveč naj bi bila utemeljena s tem, da se združujejo občine s sorodnimi gospodarskimi težavami. V njej so videli možnosti za hitrejši gospodarski razvoj rudniške občine tako na področju industrije kot tudi kmetijske proizvodnje in za povečanje družbenega proizvoda.⁵⁹ Prav tako naj bi se izboljšalo upravno poslovanje nove občine, »saj bo bodoča občinska uprava številčno manjša, vendar sestavljena iz najboljših uslužbencev združenih občin«.⁶⁰ A očitno v bolj razviti Občini Ljubljana Vič niso bili popolnoma enakega mnenja, česar so se zavedali tudi na Rudniku. »Včasih smo čutili rahlo bojazen nekaterih posameznikov z občine Vič do

56 »Kakšna je združena občina?«, *Naša komuna, glasilo občinskega odbora socialistične zveze delovnega ljudstva Vič - Rudnik*, št. 1/1961, str. 2.

57 Prav tam.

58 ZAL, LJU 694, OK ZKS Ljubljana Rudnik, t. e. 1, a. e. 3, Poročilo na združitvenem plenumu ZK Občine Ljubljana Vič in Rudnik, 23. 1. 1961, str. 8.

59 ZAL, LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik (dalje ObLO Ljubljana Rudnik), t. e. 2, Zapisnik 28. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev ObLO Ljubljana Rudnik, 16. 1. 1961, Razprava o združitvi občinskega ljudskega odbora Ljubljana Rudnik in občinskega ljudskega odbora Ljubljana Vič, str. 2.

60 Prav tam, str. 3.

enakopravne združitve, češ da bo Vič po združitvi na slabšem,» so zapisali in poudarili, da je tako gledanje kratkovidno.⁶¹

Medtem ko je na Rudniku sklep občinskega ljudskega odbora o združitvi temeljil na sklepih zborov volivcev, pa so na Viču predlog o združitvi najprej dali v razpravo tamkajšnjemu občinskemu ljudskemu odboru. Odborniki so pri tem ugotavljali, kakšne bodo družbene in gospodarske posledice. Zaradi velikosti nove občine so se spraševali o učinkoviti organizaciji, povečanju števila zaposlenih in vseh drugih stroškov, delitvi infrastrukturnih sredstev med mestne in podeželske predele, pa tudi o gospodarskih posledicah za viški del.⁶² *»Kolikor bi to združevanje pomenilo poslabšanje ekonomske zmogljivosti občine, prav gotovo ne bodo prebivalci viške občine z veseljem sprejeli,«* so zapisali in dodali, da morajo biti zato dobro pripravljeni, če bodo šli na zборе volivcev.⁶³ Pri tem so se zavedali, da bodo razlike med posameznimi predeli še naprej obstajale, pa tudi tega, *»da sta obe občini, tako Rudnik kot Vič aktivni, in sicer občina Vič nekoliko več, občina Rudnik nekoliko manj.«*⁶⁴ A izpostavili so tudi politične razloge za združevanje, do katerega je prišlo *»na predlog višjih političnih in gospodarskih forumov,«*⁶⁵ ter pojasnili: *»Prav gotovo pa je, da moramo gledati tudi na to, kot se gleda v celi državi, da se nudi medse-*

61 ZAL, LJU 694, OK ZKS Ljubljana Rudnik, t. e. 1, a. e. 3, Poročilo na združitvenem plenumu ZK Občine Ljubljana Vič in Rudnik, 23. 1. 1961, str. 8.

62 ZAL, LJU 79, ObLO Ljubljana Vič, t. e. 91, a. e. 221, Zapisnik 49. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev ObLO Ljubljana Vič, 16. 1. 1961, Obravnava in sklepanje o predlogu sklepa o združitvi Občine Ljubljana Rudnik in Občine Ljubljana Vič, str. 5, 6.

63 Prav tam, str. 5.

64 Prav tam, str. 7.

65 Prav tam, str. 11.

bojna pomoč večje in manjše razvitih področij in odpravljanja razlik med mestom in vasjo.«⁶⁶

Zagotovo je ob procesu združevanja prihajalo tudi do napetosti med obema stranema, kajti viški odborniki so med drugim povedali: *»Tovariši iz Rudnika imajo občutek, da to združevanje sprejemamo precej hladnokrvno, da hočemo mi ustvariti občutek, da gre za priključitev in ne za združitev.*«⁶⁷ Pri tem so se zavedali svoje gospodarske prednosti, saj naj bi bila njihova občina že prej *»rentabilna in ni živela na račun dotacij.*«⁶⁸ Težave so prav tako imeli s poimenovanjem in mnogi viški odborniki so menili, da bi se morala nova občina še naprej imenovati Občina Ljubljana Vič.⁶⁹

Zaključek

Velika Občina Ljubljana Vič - Rudnik je zaživela kljub nekatereim opisanim težavam. Od petih novonastalih ljubljanskih občin je bila največja, vključevala je tudi največ podeželskega zaledja ter kljub nekoliko razviti industriji in obrti na Viču ohranjala svoj podeželski značaj. Zunaj mestnega dela je bilo v občini 192 naselij, ki so bila večinoma zelo majhna.⁷⁰

Namero po enakomernejšem gospodarskem razvoju mestnih in podeželskih predelov, ki je bil eden od pomembnejših razlogov za združitev, je bilo težko uresničiti. Kot prvo je bilo združevanje občin predvsem politična želja, ne pa želja vseh, ki

⁶⁶ Prav tam, str. 5.

⁶⁷ Prav tam, str. 11.

⁶⁸ Prav tam.

⁶⁹ Prav tam, str. 8–12.

⁷⁰ Leta 1961 je bilo 126 podeželskih naselijih te občine z manj kot 100 prebivalci, 52 z od 101 do 500 prebivalci in 11 z od 501 do 1000 prebivalci. Gl. *Statistični letopis mesta Ljubljane*, Zavod za statistiko in proučevanje gospodarstva, Ljubljana 1965, str. 39.

se jih je to vprašanje dotikalo. Oblast se je prav tako zmotila, da bo združevanje mestnih in podeželskih delov prispevalo h gospodarski rasti vseh. Mnoge razvojne težave in težave pri urejanju infrastrukture so izhajale tudi iz proračunskih omejitev, ki so se poglobile s prihodom gospodarske krize. Razvojna sredstva so se delila na večje območje, pri tem pa jih je pogosto zmanjkalo ravno za slabše razvite dele.

Zaradi obsežnega podeželskega zaledja je Občina Ljubljana Vič - Rudnik že ob ustanovitvi spadala med srednje razvite občine v Sloveniji. Imela je najmanjši narodni dohodek od vseh ljubljanskih občin, ki je ob ustanovitvi predstavljal le 14,2 odstotka narodnega dohodka vseh ljubljanskih občin. V letu 1967 je padel na deset odstotkov.⁷¹ Nesorazmerje v razvoju mestnih in podeželskih predelov, ki je bilo prisotno od vsega začetka, se je z leti še nadaljevalo, vseeno pa je močno padal delež aktivnih prebivalcev, ki so se ukvarjali s kmetijstvom. Leta 1961 se je s kmetijstvom ukvarjalo 4969 aktivnih prebivalcev občine, leta 1971 pa je številka padla na 292.⁷² V sedemdesetih in osemdesetih letih je občina gospodarsko zelo nazadovala. Leta 1970 je bila po narodnem dohodku na prebivalca med šestdesetimi slovenskimi občinami na 21. mestu, leta 1975 je padla na 25. mesto in leta 1978 na 48. mesto.⁷³ Leta 1988 je bila po višini družbenega proizvoda že čisto pri repu.⁷⁴

71 David Petelin, »Družbena podoba Ljubljane v letih 1945–1965«, *Kronika*, št. 2/2017, str. 210.

72 Statistični urad Republike Slovenije, *Popis prebivalstva 1971*, http://www.stat.si/publikacije/pub_popis_1971.asp, pridobljeno 2. 9. 2020.

73 *Dogovor o temeljih družbenega plana Občine Ljubljana Vič - Rudnik za obdobje 1981–1985*, *Družbeni plan Občine Ljubljana Vič - Rudnik za obdobje 1981–1985*, Skupščina Občine Ljubljana Vič - Rudnik, Ljubljana 1981, str. 38.

74 Tatjana Škrbec, *Družbeni proizvod in narodni dohodek v SR Sloveniji 1988*, Zavod Republike Slovenije za statistiko, Ljubljana 1990, str. 9.

Povzetek

V prispevku je predstavljen upravni razvoj območja nekdanje Občine Ljubljana Vič - Rudnik ter tudi gospodarske osnove in posledice, ki jih je upravno združevanje prineslo za razvoj območja. Z uvedbo komunalnega sistema leta 1955 je prišlo do večjih sprememb v organizaciji in obsegu občin. Njihovo število se je začelo zmanjševati, mestni predeli pa so se povezovali s podeželjem. Oblasti so želele z novo komuno k neposrednemu sodelovanju in upravljanju pritegniti najširši krog ljudi. Pomembna je bila tudi politična želja po odpravi socialnih in razrednih razlik ter razlik med mestom in podeželjem.

Leta 1955 se je tako začel proces združevanja Ljubljane z njenim podeželskim zaledjem, ki se je večinoma zaključil leta 1961. Občina Ljubljana Rudnik je ob ustanovitvi leta 1955 že kazala značilnosti opisanih upravnih sprememb, saj je poleg manjšega mestnega dela obsegala precejšnje podeželsko zaledje. Imela je pretežno podeželski značaj, gospodarsko je bila slabše razvita. Tudi Občina Ljubljana Vič se je začela širiti na podeželje, a v manjšem obsegu. Dobra polovica površine občine je spadala v mestni del, slaba polovica v podeželskega. Gospodarsko je bila nekoliko razvitejša, večina prebivalcev je bila zaposlena v industriji in obrti. Za obe občini je bila značilna slabo razvita komunalna infrastruktura.

Do združevanja s podeželskimi predeli je prihajalo tudi v naslednjih letih, februarja 1961 pa je prišlo še do združitve občin Vič in Rudnik. Eden od pomembnejših razlogov za združitev je bila znova želja po enakomernejšem gospodarskem razvoju mestnih in podeželskih predelov. Združena občina je bila največja od vseh ljubljanskih občin. Štela je 54.000 prebivalcev. Poleg manjšega mestnega dela je obsegala obsežno podeželsko zaledje, ki se je raztezalo zahodno in južno od Ljubljane. Nekdanji občini Ljubljana Rudnik in Dobrova sta

imeli izrazito kmetijski značaj, medtem ko sta bili v nekdanji Občini Ljubljana Vič razvitejši industrija in obrt.

Nesorazmerje v razvoju mestnih in podeželskih predelov, ki je bilo prisotno od vsega začetka, se je z leti še nadaljevalo. Mnoge razvojne težave in težave pri urejanju infrastrukture so izhajale tudi iz proračunskih omejitev, pri tem pa jih je pogosto zmanjkalo ravno za slabše razvite dele. Delež aktivnih prebivalcev, ki so se ukvarjali s kmetijstvom, je začel v šestdesetih letih močno padati. V sedemdesetih in osemdesetih letih pa je občina gospodarsko zelo nazadovala.

*“The system of socialist democracy
and development of the socialist
economy strives for the formation of
economically strong municipalities”
or, How the Municipality of
Ljubljana Vič - Rudnik Was Formed*

Summary

The article deals with the administrative development of the area of the former municipality of Ljubljana Vič - Rudnik as well as the economic foundations and the consequences the administrative merging had on the development of the area. The implementation of the communal system in 1955 led to larger changes in the organisation and range of municipalities. Their number began decreasing, and city areas began connecting with rural areas. With the new commune, the authorities wanted to draw as many people as possible into directly participating and managing. The political goal of removing social and class differences between the city and the countryside was also important.

The process of merging Ljubljana with its rural hinterland thus began in 1955 and had largely ended by 1961. Upon its foundation in 1955, the Municipality of Ljubljana Rudnik was already demonstrating characteristics of the described administrative changes, since it already included a significant

part of the rural hinterland alongside the smaller city part. Its character was predominantly rural, and its economy was less developed. The Municipality of Ljubljana Vič also began expanding into the countryside, but in a smaller scope. A good half of the municipality's territory belonged to the city part, and the remainder belonged to the rural part. It was economically somewhat more developed; most residents worked in industry or craft. Both municipalities had a poorly developed communal infrastructure.

The merging with rural areas occurred in the following years as well. The municipalities of Vič and Rudnik merged in February 1961. One of the more important reasons for this merging was again the goal of achieving a more uniform economic development of city areas and rural areas. The merged municipality was the largest of all Ljubljana municipalities. It had 54,000 residents. Alongside its smaller city part, it encompassed an extensive rural hinterland spanning west and south of Ljubljana. The former municipalities of Ljubljana Rudnik and Dobrova had a distinctly agricultural character, whereas the former Municipality of Ljubljana Vič had better developed industry and craft.

The disproportionality in the development of city areas and rural areas, which had been present from the very beginning, only continued as the years went on. The numerous problems in development and in the construction of infrastructure stemmed also from budget limitations; they often ran out of funds particularly for less developed parts. The share of active residents working in agriculture began steeply falling in the '60s. In the '70s and '80s, the municipality experienced a strong economic regression.

Prejeto: 14. 10. 2020
1.01 izvirni znanstveni članek

David Petelin¹

*Od več ljubljanskih do enotne
mestne občine: upravnopravni in
teritorialni razvoj od komunalnega
sistema do sodobne lokalne
samouprave med letoma 1955 in 1994*

Izvleček

Obdobje po drugi svetovni vojni je s socialističnim političnim in gospodarskim okvirjem poseglo v upravno organiziranje občin. Uvedba delavskega samoupravnega sistema je vplivala tudi na organiziranje državne in lokalne oblasti. Ljubljana je bila v štirih desetletjih deležna sedmih upravnih razdelitev. Uvedba komunalnega sistema junija 1955 je zbrisala meje med mestom in podeželjem, zato je bila Ljubljana sprva razbita na devet občin, od leta 1964 pa razdeljena na pet občin (Center, Bežigrad, Šiška, Moste - Polje, Vič - Rudnik), ki so se ohranile vse do uvedbe novega sistema lokalne samouprave v samostojni Sloveniji leta 1995. Za reševanje skupnih lokalnih zadev na mestni ravni je bil leta 1955 ustanovljen mestni svet (1964 Mestni svet Ljubljane, 1969 Skup-

¹ Dr. David Petelin, doktor zgodovinskih znanosti, magister upravnih znanosti, podiplomski študent prava, david.petelin@gmail.com.

ščina mesta Ljubljane), na medobčinski ravni pa Svet ljubljanske regije. Komunalni sistem se je v štiridesetletnem obdobju izkazal za upravno pomanjkljivega, saj je bolj kot za potrebe lokalnega prebivalstva skrbel za naloge iz pristojnosti državne oblasti.

KLJUČNE BESEDE: *Ljubljana, upravni razvoj, komuna, občina, mesto, 1955–1994*

Abstract

The period after the Second World War interfered with the administrative organisation of municipalities with the socialist political and economic framework. The introduction of the workers' self-government system also influenced the organisation of state and local government. Ljubljana has received seven administrative divisions in four decades. The introduction of the communal system in June 1955 blurred the borders between the city and the countryside, so Ljubljana was initially divided into nine municipalities, and since 1964 it had been divided into five municipalities (Center, Bežigrad, Šiška, Moste - Polje, Vič - Rudnik) until the introduction of a new system of local self-government in independent Slovenia in 1995. The City Council (1964 City Council of Ljubljana, 1969 City Assembly of Ljubljana) was established in 1955 to resolve common local issues at the city level, and the Council of the Ljubljana Region was established at the inter-municipal level. In the forty-year period, the communal system had proven itself to be administratively deficient, as it performed tasks within the competence of state authorities more than it dealt with the needs of the local population.

KEY WORDS: *Ljubljana, administrative development, commune, municipality, city, 1955–1994*

Uvod

Ljubljana je v obdobju po drugi svetovni vojni doživljala številne upravne, politične in teritorialne spremembe, samo v prvem desetletju jih je bila deležna kar sedem. Takoj po vojni je imela Ljubljana položaj okrožja, ki je bilo razdeljeno na sedem rajonov in ti na 35 kvartov, že istega leta junija je bila razdeljena na deset mestnih četrti. Od februarja 1948 je bila razdeljena na štiri rajone in tri kraje, od marca 1949 na štiri rajone in en kraj ter oktobra istega leta na pet rajonov. Šele aprila 1952 je bilo mesto z novim zakonom o upravni razdelitvi takratne republike razdeljeno na Glavno mesto Ljubljana ter občini Polje in Šentvid.² Največ sprememb na upravnem področju pa je Ljubljana doživela v poznejših letih, v obdobju med letoma 1952 in 1964.³

Glavna mesta jugoslovanskih republik so po vojni postala politična, upravna, organizacijska, še posebno pa nacionalna središča socialistične graditve. Ljubljana je kot nova prestolnica Ljudske republike Slovenije⁴ postala ne samo formalno središče

- 2 Glejte več v David Petelin, »Upravnopravne spremembe lokalne oblasti mesta Ljubljane od konca druge svetovne vojne do uvedbe komunalnega sistema (1945–1955)«, *Dileme*, št. 2/2019, str. 113–146.
- 3 Jelka Piškurić, »Upravna ureditev Ljubljane in njenih občin v času socializma«, *Dileme*, št. 2/2018 (dalje Piškurić, »Upravna ureditev Ljubljane in njenih občin v času socializma«), str. 135.
- 4 Leta 1945 je dobila Slovenija na podlagi avnojskih sklepov, h katerim so bistveno prispevali prav slovenski komunisti, status republike v okviru jugoslovanske federacije ter s tem tudi prvič državne in upravne enote. S formalnega vidika je bil to v upravno-političnem smislu najbolj avtonomen položaj, kar jih je Slovenija v vseh večnacionalnih tvorbah imela, vendar se je ta v konkretnih okoliščinah, v različnih časovnih obdobjih in na različnih področjih v okviru povojne jugoslovanske države dejansko lahko precej spreminjal. Kljub temu so se možnosti za samostojno odločanje na mnogih področjih v primerjavi s predvojnimi razmerami

federalne enote Jugoslavije, temveč tudi »žarišče socializma«. Prav zgodovinska naloga Ljubljane kot prestolnice Slovencev naj bi tudi v novi politični ureditvi izkazovala pripadnost ideologiji, ki izkazuje novo usmeritev države, ki se je do leta 1963 imenovala Federativna ljudska republika Jugoslavija (FLRJ),⁵ od leta 1963 dalje pa Socialistična federativna republika Jugoslavija (SFRJ). V tem obdobju sta se vloga in pomen Ljubljane radikalno spremenila, njen nadaljnji razvoj pa opozarja na izrazito večplastnost.⁶ Ljubljana ni le še naprej ostala središče slovenstva v vseh pogledih, temveč se je v novih pogojih njena vloga precej okrepila, saj je postala glavno mesto slovenskega naroda, sedež ljudske skupščine in izvršilnih organov republike ter s tem njeno upravnopolitično, kulturno, znanstveno, prosvetno in gospodarsko središče.

Od delavskega samoupravljanja do politične participacije

Družbena ureditev SFRJ je sledila načelom »znanstvenega socializma«, vendar v smeri, ki se je razlikovala od drugih socialističnih držav. V njem je bilo od leta 1950 uveljavljeno kardeljevsko načelo delavskega in družbenega samoupravljanja,⁷

precej povečale. V povojnem času je imela republika Slovenija vseskozi zagotovo največjo avtonomijo na področju kulture, ki pomeni Slovincem enega od konstitutivnih kamnov narodne emancipacije.

- 5 Prvo ime t. i. druge Jugoslavije je bilo Demokratična federativna Jugoslavija (DFJ), ki je obstajala med 10. avgustom in 29. novembrom 1945.
- 6 Jerca Vodušek Starič, »Oris družbenopolitičnega razvoja Ljubljane 1945–1955«, v: *Zgodovina Ljubljane: prispevki za monografijo*. Posvetovanje o zgodovini Ljubljane 16. in 17. novembra 1983 (ur. Ferdo Gestrin). Kronika, Ljubljana 1984, str. 501–522.
- 7 Leta 1950 je bil sprejet *Zakon o upravljanju državnih in gospodarskih podjetij*, ki je podjetja razglasil za družbeno lastnino in jih prepustil

jugoslovanski socialistični fenomen, ki je bil bistveno drugačen od predhodnega sovjetskega stalinističnega modela, kjer je vse temeljilo na všemogočnosti države in centraliziranem vodenju. Razloge za drugačen razvoj je treba iskati v lastni in samostojni poti Jugoslavije po informbirojevskem sporu leta 1948, po katerem sta sledila družbenopolitični in gospodarski preobrat ter odmik od opevanega zgleda sovjetske družbe. Titova Jugoslavija se je usmerila v gospodarsko decentralizacijo, podpirala socialno in kulturno liberalizacijo, v petdesetih in šestdesetih letih se je odpirala proti Zahodu, njene meje pa so postale z mednarodnimi sporazumi obmejnih držav tudi prepustnejše.

Delavsko samoupravljanje je bilo uvedeno predvsem zaradi političnih vzrokov kot nasprotje dotedanjim pogledom in praksi o vlogi in delovanju države in njene oblasti v socialističnem sistemu, kjer je bila država oziroma njena oblast s komunistično partijo na vrhu všemogočna. Jugoslovanski partijski in državni voditelji so zato želeli najti drugačen način razmerja med državno oblastjo in državljani. Naslonili so se na marksistično teoretično misel o odmiranju države kot sredstvu prisile. To teoretično misel so snovalci jugoslovanske inačice socializma želeli uveljaviti najprej v odnosu med državo in delavci, med delodajalcem in delojemalcem. Delavsko samoupravljanje je dobilo pomen ob zavedanju, da se »vse gospodarsko življenje pravzaprav suče okrog tega, kolikšen je presežek dela, od tega, kako se troši ta presežek dela in v kakšne

delavcem (t. i. delavsko samoupravljanje). V skladu z novimi predpisi so nato po vsej državi začeli ustanavljati delavske svete, ki naj bi v imenu zaposlenih aktivno sodelovali pri vodenju podjetij in usmerjanju proizvodnje. Posledica upravnopolitičnih sprememb v naslednjih dveh letih je bilo postopno osvobajanje jugoslovanske gospodarske politike iz centraliziranega planskega primeža in uveljavljanje liberalnejših, bolj tržnih načel v gospodarskem življenju.

namene«. ⁸ Možnost vsaj formalno vplivati na delitev je bila tako »sredstvo« za pridobivanje zaposlenih v gospodarstvu, ki je bilo kljub uzakonitvi in uvajanju samoupravljanja še povsem v državnih rokah. ⁹ Poleg zunanjepolitičnega namena, pokazati Stalinu in tudi svetu, da je mogoč tudi drugačen socializem, kot je bil sovjetski, so bili razlogi uvedbe samoupravljanja tudi notranjepolitični. Zaradi gospodarskih težav, ki jih je povzročila v Jugoslaviji informbirojevska gospodarska blokada, je bil namen ideje o delavskem samoupravljanju močno politično »mobilizacijski«. Samoupravljanje je bilo bolj sredstvo kot namen. ¹⁰ Načelo samoupravljanja se je iz okvira delavskega soupravljanja državnih gospodarskih podjetij preneslo na celotno upravljanje države in družbe. Leta 1952 je bil uveden tudi t. i. nov gospodarski sistem, v katerem so bile delno upoštevane zakonitosti tržnega gospodarstva, sproščena sta bila notranja trgovina in devizno poslovanje, dinar je bil devalviran in uveden je bil nov način nagrajevanja. ¹¹ Uveljavljanje delavskega upravljanja je vpeljalo spremembe ne samo v organiziranju gospodarstva kot »temeljno načelo socialistične demokracije, naj proizvajalci sami odločajo o uporabi in razdelitvi ustvarjenega presežka vrednosti njihovega dela«, ¹² temveč je poseglo tudi v organizacijski sistem državne oblasti in uprave. Tako je bila z omembo delavskega razreda kot osrednjega subjekta sociali-

8 Boris Kidrič, *Zbrano delo*, knjiga IV, Cankarjeva založba, Ljubljana 1978, str. 272.

9 Zdenko Čepič, »Politika življenjske ravni v prvem desetletju socializma v Jugoslaviji«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1/2006, str. 397.

10 Prav tam.

11 *Slovenska novejša zgodovina 2: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992* (ur. Jasna Fischer), Mladinska knjiga Založba in Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2005, str. 963–964.

12 Prav tam.

stične ideologije poudarjena vodilna vloga in ta je postal z institucijo zbora proizvajalcev soodločajoči faktor tudi v organih ljudske oblasti, predvsem pri ekonomskih vprašanjih. Skladno z reorganizacijo zveznih in republiških državnih organov sta se spremenila organizacija in delo ljudskih odborov. Ljudski odbori so samostojno opravljali vse zadeve (razen tistih, ki so bile z ustavo določene za zvezne in republiške organe oblasti), katerih pomen za skupnost je splošen v gospodarskem, komunalnem, kulturnem in socialnem življenju in razvoju mesta.¹³ Delavsko samoupravljanje pa je predstavljalo tudi svojevrsten uvod v komunalni sistem.

*Družbenoekonomski, zgodovinski in filozofski razlogi
za nastanek komun*

Na začetku petdesetih let so se nakazovale korenite reforme tudi na upravnoteritorialnem področju. Splošna težnja je bila zmanjševanje števila krajev kot najnižjih lokalnih upravnoteritorialnih enot, saj so bili njihovi oblastni organi zaradi majhnosti območij in gospodarske nemoči neučinkoviti.¹⁴ Tako je že od leta 1953 potekala razprava o uvedbi t. i. *komunalnega sistema*. Bodoča komuna (občina) naj ne bi bila samo temeljna politična teritorialna organizacija samoupravljanja prebivalcev, temveč tudi osnovna družbenoekonomska skupnost prebivalcev, saj naj bi »zamiseln samoupravne komune izvirala iz naravnih pravil

13 Božo Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacijske strukture*, Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta, Maribor 2000 (dalje Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacijske strukture*, str. 293).

14 Janez Kopač, »Mesto kot upravnoteritorialna enota: 1945–1955«, *Arhivi*, št. 2/2007 (dalje Kopač, »Mesto kot upravnoteritorialna enota: 1945–1955«), str. 86.

komune, to se pravi iz njenega naravnega položaja kot najbližje in najožje skupnosti ljudi«. ¹⁵ Proti koncu prve polovice petdesetih let so intenzivno potekale priprave za uvedbo komunalne ureditve, v kateri naj bi bile občine kot skupnost proizvajalcev in porabnikov temelj političnega sistema. Bile naj bi zaokroženi in uravnovešeni gospodarski organizmi, zmožni samostojnega življenja. To pa so bile lahko le ekonomsko močne in večje občine, kar je zahtevalo njihovo združevanje. ¹⁶

Temeljna zamisel in konceptualna ideja komune izvirata iz obdobja francosko-pruske vojne, ko so sredi vojne vihre marca 1871 pariški delavci ustanovili komuno, ki pa je bila le dva meseca pozneje krvavo zadušena. Delavski razred je »iztrgal oblast« iz rok meščanstva in oklical svojo socialno republiko. Sprejeli so vrsto političnih, socialnih in ekonomskih ukrepov ter uvedli ljudsko predstavništvo. Nekateri glavni teoretiki socializma (Marx, Engels in Lenin) so ideološko opredelili komuno kot politično ureditev družbe socialističnega tipa z diktaturo proletariata. Marx je pod komunalno ureditvijo razumel obliko lokalnih skupnosti, zaznamovanih s samoupravo proizvajalcev, v širšem smislu pa tudi politično obliko družbe prehodnega obdobja od kapitalizma k socializmu oz. od razredne k brezrazredni družbi. Lenin je utemeljeval idejo komune kot sestavni del socialistične revolucije in ureditve, saj naj bi bili po njegovem lokalni sovjeti najnižji organi oblasti na svojem ozemlju ter osnova sistema oblasti in upravljanja. ¹⁷

Jugoslovanski teoretiki so komuno utemeljevali kot celico bodoče socialistične družbe in z njo označevali ekonom-

15 *Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945–1955*, Mestni arhiv v Ljubljani, Kronika, Ljubljana 1965 (dalje *Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945–1955*, str. 33).

16 Kopač, »Mesto kot upravnoteritorialna enota: 1945–1955«, str. 88.

17 Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacione strukture*, str. 300.

sko in družbenopolitično skupnost, v kateri se vzpostavljajo »*novi socialistični družbeni odnosi na osnovi družbene lastnine sredstev za proizvodnjo kot sprememba medsebojnih političnih odnosov, ki je bila rezultat deetatizacije in demokracije procesa odločanja*«. ¹⁸ Komuna je bila torej družbenoekonomska in politična enota, ki je povezovala tako proizvajalce kot občane. Nov pojem občine je predstavljal organizirano skupnost ljudi, ki na določenem območju izvršuje oblast in druge družbene zadeve, večino nalog pa je opravljala za državo. Koncept oblastne, samoupravne oziroma osnovne družbenoekonomske skupnosti je posledično zahteval oblikovanje ekonomsko in finančno močnejših občin ter teritorialno večjih občin. ¹⁹ Po Edvardu Kardelju, takratnem vodilnem teoretiku samoupravnega socializma, naj bi občina bila ena od osrednjih institucij socializma. ²⁰ »*Občina kot temeljna družbenopolitična skupnost delovnih ljudi in občanov je postala v našem sistemu oblika in sredstvo dejanske demokratizacije na področju družbenega in političnega odločanja. V procesu razvoja našega samoupravnega sistema je bila občina vedno ena izmed temeljnih oblik demokratične organiziranosti oblasti in neposrednega samoupravnega sodelovanja delovnih ljudi in občanov pri izvajanju oblasti in pri opravljanju drugih družbenih zadev. Vse funkcije oblasti in upravljanja družbenih zadev se pravzaprav uresničujejo v občini, saj sta tudi pri odločanju na ravni republike oziroma pokrajine ali federacije prek delegatskega sistema zagotovljena vpliv in udeležba delovnih ljudi, organiziranih v občini.*« ²¹

18 Ciril Ribičič, »Kardeljeva zamisel občine kot komune«, v: *Zbornik znanstvenih razprav*, Pravna fakulteta, Ljubljana 1982, str. 199–231.

19 Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacijske strukture*, str. 300.

20 Prav tam, str. 324.

21 Edvard Kardelj, *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*, Komunist, Ljubljana 1977, str. 148.

Komunalni sistem

Komunalni sistem v Jugoslaviji je uvedel *Splošni zakon o ureditvi občin in okrajev*, ki ga je 16. junija 1955 sprejela Ljudska skupščina FLRJ.²² Po zakonu je bila občina²³ opredeljena kot »temeljna politično-teritorialna organizacija samouprave delovnega ljudstva in temeljna družbenoekonomska skupnost prebivalcev na njenem ozemlju«. S pravnega vidika je bila »vzpostavljena presumpcija za univerzalno pristojnost glede izvrševanja vseh zakonov in drugih predpisov ter opravljanja vseh drugih javnih zadev, razen tistih, ki so bile z ustavo ali zakonom določene za okraj, republiko ali federacijo«. ²⁴ Oblasti so v komuni videle tisto enoto, na podlagi katere bodo k neposrednemu sodelovanju in upravljanju pritegnile najširši krog ljudi.²⁵ Okraj pa je bil opredeljen kot političnoteritorialna organizacija samouprave delovnega ljudstva v zadevah, ki so skupnega pomena za občine, in drugih splošnih družbenih zadevah, ki jih je določal zakon.

V skladu z zveznim zakonom je tudi Ljudska skupščina Ljudske republike Slovenije (LRS) 28. junija 1955 sprejela novo upravnoteritorialno razdelitev Slovenije²⁶ na občine in okraje²⁷ s posebnim zakonom,²⁸ ki je tudi v slovenski republiki po-

22 Splošni zakon o ureditvi občin in okrajev, Uradni list FRJ, št. 26/1955.

23 V tem letu nastane v vsej Jugoslaviji iz 4113 le 1479 občin (to število pade v letu 1960 na 863 občin).

24 Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organiza-
cijske strukture*, str. 302.

25 Sergij Vilfan, ur., *Ljubljana, 1945–70*, Mestni arhiv, Ljubljana 1970 (dalje Vilfan, *Ljubljana*), str. 10, 11.

26 Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organiza-
cijske strukture*, str. 302.

27 Prav tam, str. 271.

28 Zakon o območjih okrajev in občin v Ljudski republiki Sloveniji, Uradni list LRS, št. 24/55.

drobno uvedel komunalni sistem.²⁹ Sprejeti *Zakon o območjih okrajev in občin v LRS* je upošteval vse spremembe v upravni razdelitvi Slovenije, ki so nastale od leta 1952.³⁰ V enajstih okrajih je bilo po novem združenih 130 občin, katerih število se je v naslednjih letih še zmanjševalo.³¹ Z zakonom je bil tako potrjen predlog iniciativnega odbora za formiranje komun o teritorialni razdelitvi Ljubljane,³² s tem pa je bilo ljubljansko mestno območje razdeljeno na devet občin, in sicer: Ljubljana Bežigrad, Ljubljana Center, Ljubljana Črnuče, Ljubljana Moste, Ljubljana Polje, Ljubljana Rudnik, Ljubljana Šentvid, Ljubljana Šiška in Ljubljana Vič.³³

Novim občinam so bili pridruženi tudi obsežni podeželski predeli kot posledica politične odločitve po odpravi socialnih in razrednih razlik ter razlik med mestnim in podeželskim prebivalstvom.³⁴ Od uvedbe komunalnega sistema lahko sledimo postopnemu združevanju Ljubljane s predmestnimi in podeželskimi predeli. Komunalni sistem je močno vplival na razvoj Ljubljane³⁵ in zabrisal meje med navadnimi in mestnimi občinami.³⁶ Že ob priključitvi podeželskih delov mestu se je

29 Janez Kopač, »Kraji in občine kot upravnoteritorialne enote: 1945–1955«, *Arhivi*, št. 2/2005 (dalje Kopač, »Kraji in občine kot upravnoteritorialne enote«), str. 211.

30 Kopač, »Kraji in občine kot upravnoteritorialne enote«, str. 212; Uradni list LRS, št. 24/1955.

31 Kopač, »Mesto kot upravnoteritorialna enota: 1945–1955«, str. 88.

32 *Stenografski zapiski Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije* (tretji sklic), seje od 1. aprila do 30. novembra 1955, Ljudska skupščina LRS, Ljubljana 1955, str. 134.

33 Kopač, »Mesto kot upravnoteritorialna enota: 1945–1955«, str. 88.

34 Piškurič, »Upravna ureditev Ljubljane in njenih občin v času socializma«, str. 135.

35 Prav tam.

36 Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacijske strukture*, str. 302.

pokazalo nesorazmerje v njunem razvoju, predvsem na gospodarskem in infrastrukturnem področju, ki se je nadaljevalo do konca socializma.³⁷

Zakonsko podlago pristojnosti novih občin in novega okraja pa je določal zvezni zakon o pristojnosti občin in okrajev.³⁸ Ker je zakon kot območja, v katerih so ljudski odbori v okviru svojih pristojnosti izvrševali oblast, opredeljeval kot upravne enote le občine in okraje, je pomenilo, da so bila odpravljena mesta in obe obliki mestnih občin. V skladu z novo organizacijo so avgusta 1955 ukinili mestni ljudski odbor, njegove naloge pa so prevzeli Okrajni ljudski odbor Ljubljana³⁹ in ljudski odbori ljubljanskih občin.⁴⁰ Že jeseni leta 1955 se je 34 občin nekdanjega Okraja Ljubljana okolica upravno združilo z mestom Ljubljana v Okraj Ljubljana.⁴¹ Tako so nove občine prevzele celo vrsto pristojnosti prejšnjega Mestnega ljudskega odbora Ljubljana in Okraja ljudskega odbora Ljubljana okolica,⁴² ki ga je nadomestil novi Okrajni ljudski odbor Ljubljana kot najvišji organ oblasti novega okraja. Okrajni ljudski odbor Ljubljana je bil izvoljen po delegatskem načelu, ki ga je sestavljalo 119

37 Piškurić, »Upravna ureditev Ljubljane in njenih občin v času socializma«, str. 137.

38 Uradni list FLRJ, št. 26/1955.

39 Dr. Marijan Dermastja je bil izvoljen za predsednika mestnega ljudskega odbora 26. aprila 1954, z zakonodajno spremembo pa je postal predsednik mestnega sveta in Okrajnega ljudskega odbora Ljubljana.

40 Sonja Anžič, Damjan Hančič, Tatjana Šenk, *Ljubljanska mestna uprava od prvega župana dalje*, 1504–2004, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Ljubljana 2004 (dalje Anžič, Hančič, Šenk, *Ljubljanska mestna uprava od prvega župana dalje*, str. 77).

41 Liljana Šuštar, »Nekaj drobcev o združništvu iz gradiva fonda Okrajni komite ZKS Ljubljana okolica«, *Arhivi*, št. 1/2002, str. 173.

42 *Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945–1955*, str. 34.

odbornikov (okrajni zbor 68, zbor proizvajalcev pa 51).⁴³ S prenehanjem delovanja Mestnega ljudskega odbora Ljubljana avgusta 1955 je v okviru Okrajnega ljudskega odbora Ljubljana začel delovati mestni svet, ki je vodil nekatere najpomembnejše skupne zadeve novonastalih ljubljanskih mestnih občin.⁴⁴ Mestni svet⁴⁵ je obravnaval delo občinskih ljudskih odborov na mestnem območju, ki je bilo skupnega pomena za občine (dajal je priporočila k družbenim planom občin, priporočila o ureditvi komunalnih vprašanj, razpravljal in dajal je priporočila o generalnem regulacijskem načrtu itd.). Predsednik mestnega sveta je predstavljal mestni svet, zastopal mesto kot pravno osebo ter podpisoval predpise in druge akte mestnega sveta. Skliceval in vodil je seje, skrbel za izvrševanje sklepov in

43 Prav tam.

44 Območje mesta Ljubljane je obsegalo katastrske občine Brinje, Dobrunje, Dravlje, Gradišče, Ježica, Kapucinsko predmestje, Karlovško predmestje, Kašelj, Krakovsko predmestje, Ljubljana mesto, Poljansko predmestje, Slape, Spodnja Šiška, Stožice, Svetega Petra predmestje, Šentvid nad Ljubljano, Šujica, Tacen, Trnovsko predmestje, Vič, Vižmarje, Udmat, Zadobrova in Zgornja Šiška.

45 Mestni svet je bil po 12. členu zakona o ureditvi občin in okrajev organ, ki izravnava delo občinskih ljudskih odborov na mestnem območju, v komunalnih in drugih zadevah, ki so skupnega pomena za občine, in ki izdaja v ta namen predpise: generalni urbanistični regulacijski načrt mesta, določi perspektivni načrt in letni program graditve komunalnih objektov, ustanavlja posamezne zavode v mestu in določa, kolikšen del sredstev morajo prispevati občine za izvrševanje takih zadev. Konkretna naloge posameznega mestnega sveta so bile določene v statutih okrajev. Na tej pravni osnovi so bile določene funkcije mestnih svetov v Ljubljani s pooblastili, ki naj bi zagotavljala skladen razvoj mesta kot celote in hkrati zagotavljala samoupravnost občinskih ljudskih odborov na mestnem območju, ki naj bi samostojno določale politiko razvoja in samostojno reševale vsa družbena vprašanja iz občinske pristojnosti na svojem območju.

usklajeval delo mestnih organov. Mestni svet je bil enodomen in je štel 65 članov.⁴⁶

Kljub dejstvu, da sta tako zvezni kot tudi republiški zakon odpravila *de iure* mesta in mestne občine, se v republiškem zakonu o upravni razdelitvi Slovenije še vedno uporablja *de facto* izraz mesto. Vendar pa ne kot upravno območje, na katerem ljudski odbor izvaja oblast (kot nekdanja upravnoteritorialna enota ali po novem temeljna političnoteritorialna organizacija), ampak le kot geografsko območje, ki povezuje nekaj katastrskih občin v ožjem središču občine. Mesta geografskih območij ožjih središč občin so po novi upravnoteritorialni razdelitvi imeli obe odpravljeni mesti (Ljubljana in Maribor) in vseh 45 občin, ki so do sprejetja junijskega zakona imela značaj mestnih občin in mestnih občin s posebnimi pravicami v sestavi okraja.⁴⁷

Osnovna samoupravna enota je postala občina oziroma komuna, ki naj bi geografsko in ekonomsko zaokroževala sklenjeno območje.⁴⁸ Občine so postale po letu 1955 izrazito velike (kot so bili prej okraji) in so se organizirale ter delovale bolj po načelih državne oblasti kot lokalne samouprave.⁴⁹ Razvoj lokalne samouprave srednjeevropskega tipa, ki je bila uveljavljena na Slovenskem že pred prvo svetovno vojno, med obema svetovnima vojnoma in desetletje po drugi svetovni vojni, je bil prekinjen⁵⁰ prav z uvedbo komunalnega sistema, s katerim

46 SI_ZAL_LJU/0070 Skupščina mesta Ljubljane, 1947–1994, historiat.

47 Kopač, »Mesto kot upravnoteritorialna enota: 1945–1955«, str. 88.

48 Kopač, »Kraji in občine kot upravnoteritorialne enote«, str. 211.

49 Franc Grad, Igor Kaučič, Ciril Ribičič, Ivan Kristan, *Državna ureditev Slovenije*, druga spremenjena in dopolnjena izdaja, Uradni list Republike Slovenije, Ljubljana 1996 (dalje Grad, Kaučič, Ribičič in Kristan, *Državna ureditev Slovenije*, str. 384).

50 Tudi pravna kontinuiteta se je s tem prekinila. Temu je sledila tudi sodba Vrhovnega sodišča Republike Slovenije z dne 25. 3. 1998 v

občine dobijo položaj komun, v katerih naj bi se vzpostavljali novi socialistični družbeni odnosi.⁵¹

Zaradi zmanjševanja števila občin so znotraj njih lahko ustanavljali krajevne odbore, iz katerih so se pozneje postopoma razvile krajevne skupnosti,⁵² ter v urbanih središčih stanovanjske skupnosti.⁵³ Najpomembnejši organ na lokalni ravni ostane ljudski odbor. Namesto prejšnjega izvršilnega odbora so se ustanavljali tudi sveti občinskih ljudskih odborov za različna področja (t. i. dekoncentracija izvršilne funkcije).⁵⁴ Najpogostejše so se sveti ustanavljali za področje splošne uprave in notranjih zadev, družbenega načrta in financ, gospodarstva, komunalnih zadev, stanovanjskih zadev, dela, šolstva, kulture in prosvete, zdravstva, socialnega skrbstva, varstva družine in socialnega varstva. Izkazalo se je, da so bili občinski ljudski

denacionalizacijskem postopku Mestne občine Ljubljana za vrnitev premoženja predvojne mestne občine ljubljanske: *»Pravno nasledstvo sedanjega Mesta Ljubljane po nekdanji Mestni občini ljubljanski ni izkazano, ker med njima ne obstoja pravna kontinuiteta. Nekdanja Mestna občina ljubljanska je izgubila svoj pravni status in dejansko tudi pravno prenehala na osnovi Splošnega zakona o ureditvi občin in okrajev. Sedanje Mesto Ljubljana pa je popolnoma nov, novoustanovljen pravni subjekt. Ker ne obstoja pravno nasledstvo tudi ni podana aktivna legitimacija mesta Ljubljane za uveljavljanje pravic iz naslova denacionalizacije.«* V: VS12796 Sodba U 1327/94.

51 Stane Vlaj, »Lokalna samouprava v Sloveniji: centralizem ali decentralizacija«, v: Lokalna demokracija II. Uresničevanje lokalne samouprave v Sloveniji, zbornik znanstvenih razprav (ur. Marjan Brezovšek, Miro Haček), Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 2005 (dalje Vlaj, »Lokalna samouprava v Sloveniji: centralizem ali decentralizacija«), str. 35.

52 Piškurič, »Upravna ureditev Ljubljane in njenih občin v času socializma«, str. 139.

53 Grad, Kaučič, Ribičič in Kristan, *Državna ureditev Slovenije*, str. 303.

54 Prav tam.

odbori in njihovi sveti obremenjeni predvsem z izvrševanjem zveznih in republiških predpisov.⁵⁵

Nastanek petih ljubljanskih občin

Prva sprememba *Zakona o območju okrajev in občin* iz leta 1960⁵⁶ je upravnoteritorialno razdelitev Ljubljane ohranjala enako, na devet občin. Do končnega oblikovanja petih ljubljanskih občin je prišlo v naslednjih letih, ko se je na območju Ljubljane in njenega podeželskega zaledja postopoma oblikovalo pet občin.⁵⁷ Že leta 1961 je zaradi povečevanja nekaterih predmestnih naselij prišlo do njihovega združevanja v občinah Ljubljana Bežigrad, Ljubljana Polje, Ljubljana Rudnik, Ljubljana Šentvid in Ljubljana Vič.⁵⁸ V tem času se je Občini Ljubljana Vič priključila Občina Dobrova pri Ljubljani, večina Občine Ljubljana Črnuče se je priključila Občini Ljubljana Bežigrad, Občina Ljubljana Šentvid se je priključila Občini Ljubljana Šiška.⁵⁹ Tako sta prenehali obstajati občini Ljubljana Šentvid in Ljubljana Črnuče. Občini Ljubljana Vič in Ljubljana Rudnik sta se združili v Občino Ljubljana Vič - Rudnik, prav tako pa je iz ukinjenih občin Ljubljana Moste in Ljubljana Polje nastala Občina Ljubljana Moste - Polje.⁶⁰

55 Glejte več v: Kopač, »Državna ureditev in upravno-teritorialni razvoj v Sloveniji (1963–1994)«, *Arhivi*, št. 1/2000 (dalje Kopač, »Državna ureditev in upravno-teritorialni razvoj v Sloveniji (1963–1994)«), str. 83–106.

56 Uradni list LRS, št. 37/1960.

57 Piškurič, »Upravna ureditev Ljubljane in njenih občin v času socializma«, str. 135.

58 Odredba o združitvi nekaterih naselij na območju okraja Ljubljana, Uradni list LRS, št. 3/1961.

59 Piškurič, »Upravna ureditev Ljubljane in njenih občin v času socializma«, str. 144.

60 Zakon o spremembah zakona o območjih okrajev in občin v LRS, Uradni list LRS, št. 3/61.

Dokončna ureditev pa je obveljala oktobra 1964, ko je bil sprejet noveliran *Zakon o območju okrajev in občin*,⁶¹ ki je Ljubljano za tri desetletja razdelil na pet občin.⁶² Upravna teritorialna razdelitev Ljubljane⁶³ na občine Ljubljana Bežigrad, Ljubljana Center, Ljubljana Moste - Polje, Ljubljana Šiška in Ljubljana Vič - Rudnik se je ohranila vse do leta 1994, ko je bila z *Zakonom o lokalni samoupravi* ustanovljena enovita Mestna občina Ljubljana. Občine niso obsegale zgolj mestnega območja, temveč so zajemale velik del mestnega zaledja s podeželjem in z vasi. Ker je bila Ljubljana republiško središče z največ industrije in drugih dejavnosti, so njene občine, ki so bile tudi najgostejše poseljene v Sloveniji, privabljale številne priseljence s slovenskega in z jugoslovanskega podeželja. Čeprav je zakonodajalec mesto razbil na več osnovnih upravnih enot in s tem skušal približati mesto vasem (deagrarizacija in urbanizacija podeželja) z odpravljanjem socialnih in razrednih razlik, pa je podeželje bilo še vedno redkeje poseljeno, gospodarsko slabše razvito in infrastrukturno še desetletja podhranjeno.⁶⁴

61 Zakon o območjih okrajev in občin v Socialistični republiki Sloveniji, Uradni list SRS, št. 35/1964.

62 Sedma povojna in hkrati tudi zadnja upravna razdelitev.

63 Ljubljana je bila v komunalnem sistemu teritorialno in upravno razdeljena na pet enakovrednih občin. Mestno območje je obsegalo 90.000 ha, od tega je bilo le 22.000 ha mestnega območja. Na slednjem je živelo 280.000 od skupno 330.000 prebivalcev, ki so jih štele vse občine skupaj. V: Stane Vlaj, *Lokalna samouprava*, Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, Ljubljana, 2015 (dalje Vlaj, *Lokalna samouprava*, str. 203).

64 Piškurić, »Upravna ureditev Ljubljane in njenih občin v času socializma«, str. 147.

Ustavne spremembe leta 1963

Do sprejetja nove jugoslovanske ustave leta 1963 so se zaradi procesa decentralizacije državne oblasti večale pristojnosti in finančne samostojnosti občin⁶⁵ tudi kot posledica zmanjševanje njihovega števila in povečanega obsega.⁶⁶ *Zakon o območjih okrajev in občin v Ljudski republiki Sloveniji* je bil od leta 1955 tako kar nekajkrat spremenjen, leta 1960 pa je izšlo prečiščeno besedilo zakona.⁶⁷ Prav tako se je tudi število okrajev neprestano zmanjševalo. Leta 1964 so bili na slovenskem ozemlju le še štirje okraji: Ljubljana, Maribor, Celje in Koper, ki so bili sestavljeni iz skupno 62 občin.⁶⁸ Od leta 1965 so v Socialistični republiki Sloveniji obstajale kot družbenopolitične skupnosti le še občine in republika, saj sta bila tega leta sprejeta zakona,⁶⁹ ki sta dokončno odpravila okraje.

*Dvodomne občinske skupščine iz občinskega zbora
in zbora delovnih ljudi*

Ustavna določila iz leta 1963 so določala, da se lahko v večjih mestih ustanovi tudi več občin. Po drugi strani sta federacija in republika vse bolj obremenjevali občino z izvrševanjem

65 Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacijske strukture*, str. 309.

66 Piškurić, »Upravna ureditev Ljubljane in njenih občin v času socializma«, str. 143.

67 Prav tam.

68 Zakon o območjih okrajev in občin v Socialistični republiki Sloveniji (prečiščeno besedilo), Uradni list SRS, št. 35/1964.

69 Ustavni zakon o odpravi okrajev v SR Sloveniji in Zakon za izvedbo odprave okrajev v SR Sloveniji, Uradni list SRS, št. 10/1965.

zveznih in republiških predpisov.⁷⁰ K omejevanju poseganja države v občinske pristojnosti pa naj bi prispevalo tudi zasedanje delegatov občin. Zvezni predpisi so v nasprotju z načelom samoorganizacije občine še naprej določali organiziranost občin.⁷¹ Čeprav so zvezni predpisi dopuščali ustanavljanje več zborov delovnih skupnosti za večje oziroma razvitejše občine, so bile v Sloveniji občinske skupščine dvodomne (občinski zbor in zbor delovnih ljudi) in so štejele najmanj 36 in največ 100 odbornikov.⁷²

Predstavniško telo občine je postala namesto občinskega ljudskega odbora od leta 1963 občinska skupščina, ki sta jo sestavljala občinski zbor (delegati občanov) in zbor delovnih ljudi (delovni ljudje v delovnih skupnostih). Zbora sta delovala in odločala večinoma skupno, seje pa je vodil predsednik, ki ga je skupščina izvolila izmed sebe. Mandat odbornikov je trajal štiri leta kot častna družbena funkcija, vsako drugo leto pa je bila voljena polovica članov vsakega zbora, zaporedno izvolitev za člana istega zbora skupščine pa je ustava onemogočala. Za potrebe občine so bili ustanovljeni posebni organi – sveti. Bili so političnoizvršilni organi občinske skupščine in organi družbenega samoupravljanja na področjih, za katera so bili ustanovljeni (npr. finance, promet, urbanizem, kultura, zdravstvo itd.).⁷³

Vse pomembnejšo vlogo so v občinah dobivali predsedniki občinskih skupščin, ki so se uveljavili ne le kot funkcionarji skupščin, ampak tudi kot vodje in usmerjevalci občinske uprave. Marsikje so se zanje udomačili izrazi »predsednik

70 Grad, Kaučič, Ribičič in Kristan, *Državna ureditev Slovenije*, str. 58.

71 Prav tam, str. 59.

72 Prav tam.

73 Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacijske strukture*, str. 319.

občine« ali »*župan*«. ⁷⁴ Pomembne odločitve so sprejemali na neformalnih kolegijih, na katere so pogosto vabili tudi vodilne funkcionarje političnih organizacij in direktorje najpomembnejših delovnih organizacij. Tako se je demokratična zamisel dekoncentrirane izvršne funkcije v praksi marsikje spreminjala v svoje nasprotje, v koncentracijo oblasti. ⁷⁵ Tudi po letu 1963 občine nimajo enotnega izvršilnega organa, temveč številne svete za posamezna področja, v povprečju nekaj nad deset. V svetih je bilo le nekaj nad četrtno odbornikov, skoraj polovici svetov pa so predsedovali člani, ki istočasno niso bili odborniki občinske skupščine. ⁷⁶ Skupščina je poleg tega kot svoja vključevala še delovna telesa stalne ali začasne komisije. Upravni organ – občinska uprava –, ki jo je ustanavljala ali odpravljala občinska skupščina, je bila zadolžena za neposredno izvrševanje zakonov in drugih predpisov (odlokov, odredb in navodil) v okviru svojega področja, in sicer po smernicah občinske skupščine in njenih svetov. ⁷⁷

Mestni svet Ljubljana

Zaradi razbitja mesta na več občin je bil leta 1964 sprejet *Zakon o mestih*, ⁷⁸ ki je opredelil razdeljeno mesto ⁷⁹ na občine

⁷⁴ Tak je bil, recimo, arhitekt dr. Marjan Tepina, ki je postal predsednik mestnega sveta 22. junija 1961 z namenom vodenja nove urbanizacije Ljubljane.

⁷⁵ Grad, Kaučič, Ribičič in Kristan, *Državna ureditev Slovenije*, str. 59.

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacijske strukture*, str. 320.

⁷⁸ Uradni list SRS, št. 36/1964.

⁷⁹ Z *Zakonom o spremembi zakona o območjih okrajev in občin v SR Sloveniji* (Uradni list SRS, št. 11/1964) so tudi natančno določili območje mesta Ljubljane, ki je obsegalo katastrske občine Bizovik, Brinje, Črnuče,

kot posebno družbeno skupnost, ki je bila pravna oseba z lastnim statutom, s katerim so bile določene zadeve, ki so skupnega pomena za mesto.⁸⁰ Čeprav je že leta 1955 v okviru Okrajnega ljudskega odbora Ljubljana začel delovati mestni svet, je bil po predvideni odpravi Okraja Ljubljana⁸¹ ter zaradi lažjega dela in reševanja nekaterih skupnih vprašanj vseh petih občin ustanovljen Mestni svet Ljubljana, ki je bil pristojen⁸² za urbanizem, stanovanjsko gradnjo, komunalo in infrastrukturo, socialno-ekonomska vprašanja ter nekatere pristojnosti s področja notranjih zadev, prometa in zdravstva.⁸³ Mestni svet Ljubljana so sprva sestavljali odborniki oziroma člani občinske skupščine⁸⁴ oziroma obeh zborov na območju mesta (68 članov), njegova vloga pa je bila predvsem posvetovalna.⁸⁵

Dobrova – del, Dobrunje, Dravlje, Glince – del, Gradišče (mesto), Ježica, Kapucinsko predmestje, Karlovško predmestje, Kašelj, Krakovsko predmestje, Ljubljana – mesto, Moste, Podsmreka – del, Poljansko predmestje, Rudnik, Slape, Sostro – del, Spodnja Šiška, Stanežiče, Stožice, Sv. Petra predmestje – I. in II. del, Šentvid nad Ljubljano, Šmartno ob Savi, Štepanja vas, Šujica – del, Tomišelj – del, Trnovsko predmestje, Udmat, Vič, Vižmarje, Zadobrova in Zgornja Šiška. V: Piškurić, »Upravna ureditev Ljubljane in njenih občin v času socializma«, str. 146.

80 Prav tam.

81 Za mesto Ljubljana, ki je bilo razdeljeno na več občin, je bilo v ustavi določeno, da »opravlja zadeve, ki so skupnega pomena za mesto, mestni svet kot organ samoupravljanja mesta«. Skupne zadeve za območje mesta so morale biti po določilu 115. člena ustave predpisane z zakonom in s statutom mesta. Dana je bila tudi možnost, da se z zakonom mestu poverijo nekatere naloge iz okrajnih pristojnosti. Člani mestnega sveta so bili predstavniki občinskih skupščin. V: Kopač, »Državna ureditev in upravno-teritorialni razvoj v Sloveniji (1963–1994)«, str. 84.

82 *Zakon o mestih, ki so razdeljena na občine*, Uradni list SRS, št. 11/1964.

83 Vilfan, *Ljubljana*, str. 14.

84 Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacijske strukture*, str. 318.

85 »Izkazalo se je, da mestni sveti, kakor so bili postavljeni v zakonu in v

Mestni svet je sicer izjemoma lahko izdajal odloke in druge predpise, ki so jih izvrševali bodisi občinski organi bodisi organi mestnega sveta, večinoma pa je dajal le priporočila občinskim skupščinam. Vse to je pripeljalo do »*dosledne, a ne ravno upravičene decentralizacije*«. ⁸⁶ V skladu z zakonom je Mestni svet Ljubljana na podlagi sporazuma med skupščinami ljubljanskih občin istega leta sprejel *Statut mesta Ljubljane*. Zakon in statut mesta sta določala zadeve skupnega pomena za mesto, ki jih je opravljal mestni svet kot organ samoupravljanja mesta. ⁸⁷ Mestni svet je imel 65 članov z mandatom štirih let. Izmed sebe so izvolili predsednika in enega ali dva podpredsednika, ki so jih izvolili člani med sabo. Predsednik mestnega sveta je predstavljal mestni svet in zastopal mesto, skliceval in vodil seje, skrbel za izvrševanje sklepov in urejal druge zadeve, ki so mu bile poverjene. Za potrebe sveta pa so bili lahko ustanovljeni komisije, odbori in druga delovna telesa za obravnavanje zadev iz svoje pristojnosti. Kljub vzpostavitvi

statutih okrajev, niso imeli na voljo dovolj učinkovitih sredstev in pooblastil, s katerimi bi dejansko lahko zagotavljali enoten in skladen razvoj mesta oziroma dejavnosti, ki so skupnega pomena za mesto kot celoto /.../ Koncept mestnega sveta kot koordinatorja dela občinskih ljudskih odborov v zadevah, ki so skupnega pomena za mesto, ni dajal temu organu dovolj čvrstih pooblastil za uveljavitev določenih stališč oziroma za reševanje skupnih mestnih problemov.» Ugotovitve sekretarja sekretariata za zakonodajo in organizacijo dr. Branka Premroua na 6. seji republiškega zbora 31. januarja 1964. V: *Sejni zapiski Skupščine Socialistične republike Slovenije* (peti sklic), Seje od 1. I. do 6. II. 1964, Skupščina Socialistične republike Slovenije, Ljubljana 1964, str. 54.

86 *Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945–1955*, str. 35.

87 Statut je predvideval skupno prizadevanje vseh mestnih občin za urbanistični razvoj mesta. Določal je programe stanovanjske gradnje in programe razvoja komunalnega gospodarstva, skrb za osnovno preskrbo in dviganje življenjske ravni mestnega prebivalstva.

skupnega mestnega organa s pravicami na področju razvoja mesta kot celote pa je bil razvoj Ljubljane zaradi razdelitve ne več občin decentraliziran.⁸⁸ Z možnostjo razdelitve velikih mest na občine je ustava sicer negirala načela za ustanavljanje občin komun, a hkrati legalizirala tedanje stanje v Ljubljani.⁸⁹

Pot do ustave leta 1974

Že ustava iz leta 1963 je določala poleg novih občinskih teritorialnih sprememb in povečanja njenih pristojnosti, da naj bi bila v občino povezana predvsem območja s skupnimi interesi, kjer so pogoji za gospodarski in družbeni razvoj.⁹⁰ Toda praksa je pokazala, da je za občane le malo možnosti odločanja, na kar so konec šestdesetih let opozarjali tudi strokovnjaki.⁹¹ V drugi polovici šestdesetih let je prihajalo do kritike in premišljevanja o najugodnejši upravni rešitvi. Zaradi potreb po skladnem in hitrejšem urejanju in razvoju skupnih ljubljanskih mestnih zadev in prepletanja raznih problemov ter skupnih interesov mesta kot celote se je razmišljalo o tem, kakšna komunalna in upravna razdelitev mesta naj bi ustvarila najboljše pogoje za hitrejšo organsko rast Ljubljane kot nacionalnega, kulturnega, gospodarskega in političnega središča.⁹² V občo razpravo je

88 Piškurić, »Upravna ureditev Ljubljane in njenih občin v času socializma«, str. 135.

89 Janez Šmidovnik, *Koncepcija jugoslovanske občine*, Uradni list SRS, Ljubljana 1970, str. 159.

90 Piškurić, »Upravna ureditev Ljubljane in njenih občin v času socializma«, str. 148.

91 Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacijske strukture*, str. 322, 323.

92 Pavle Šegula, »Kakšna naj bi bila komunalna ureditev Ljubljane«, Javna tribuna, št. 59/1967 (dalje Šegula, »Kakšna naj bi bila komunalna ureditev Ljubljane«), str. 1.

bilo predlaganih pet variantnih ureditev.⁹³ Že takrat se je izkazalo, da je Ljubljana kot središče Slovenije organska celota zlasti v zadevah skupnega pomena in »da je popolnoma nelogično in v praksi nemogoče, da bi tako organsko celoto samostojno in medsebojno neodvisno usmerjalo in razvijalo le pet popolnoma samostojnih ljubljanskih občinskih skupščin. Že v dosedanji takšni upravni in komunalni ureditvi Ljubljane so se pojavljale vedno močnejše potrebe po koordiniranju raznih oblastvenih predpisov in sklepov, ki so jih sprejemale posamezne ljubljanske občinske skupščine. Nehote in 'nevede' sta se tako sama od sebe (spontano) krepila vloga in pomen skupnega mestnega sveta kot koordinatorja za vse mesto. In prav tu, ob tej problematiki, so se začele porajati ideje o enotni ljubljanski mestni občini.«⁹⁴

Kljub različnim upravnim rešitvam je Ljubljana po novih ustavnih amandmajih, ki so mestom z več občinami omogočili organizacijo v posebno družbenopolitično skupnost, dobila aprila 1969 namesto mestnega sveta novo mestno skupščino⁹⁵ (z denominacijo je bil uveden tudi skupščinski sistem). Skupščina je imela dva zbora: mestni zbor in zbor delovnih skupnosti, ki sta skupaj štela sto odbornikov. *Statut Skupščine mesta Ljubljane* je podrobno določil pravice mesta v zadevah iz pristojnosti občin, ki so bile skupnega pomena: urbanistični plan, komunalno in stanovanjsko gospodarstvo, skrb za srednje šolstvo in domove itd. Mestna skupščina je sprejemala mestni

93 Prva varianta – dosedanja ureditev s petimi občinskimi skupščinami in z mestnim svetom; druga varianta – ena mestna občina s celotnim območjem dosedanjih petih občin; tretja varianta – ena mestna občina z mestnim območjem brez širše okolice; četrta varianta – mestna skupščina in pet občinskih skupščin.

94 Šegula, »Kakšna naj bi bila komunalna ureditev Ljubljane«, str. 1.

95 Vilfan, *Ljubljana*, str. 14–16.

proračun, za posebne naloge pa je lahko ustanavljala sklade ali razpisala samoprispevke.⁹⁶

Pogled in položaj občin se je z novo ustavo leta 1974⁹⁷ le malo spremenil. Kot temeljne družbenopolitične skupnosti so posnemale organiziranost in delovanje republike in federacije. Oblikovanje občinske skupščine oziroma njenih zborov je temeljilo na delegatskem sistemu. Število članov in sestava delegacij ter način izvolitve so bili v skladu z zakonom določeni v statutih samoupravnih organizacij in skupnosti.⁹⁸ Spremembe so doletele sestavo občinske skupščine,⁹⁹ ki je bila po novem sestavljena iz treh zborov: zbora združenega dela z 80 delegati, zbora občin s 40 delegati in družbenopolitičnega zbora s 30 delegati, kar je upočasnilo usklajevanje in sprejemanje ter zapletlo delo, zlasti zaradi pristojnosti in skupnih investicij. Zapletenost delegatskega sistema je vodila v čedalje vidnejšo neučinkovitost.¹⁰⁰ Skupščina interesnih skupnosti pa je občasno delovala kot četrti zbor občinske skupščine.¹⁰¹

Občinska skupščina je imela svojega predsednika, ki je bil izvoljen izmed delegatov v zborih skupščine, njene naloge pa so bile določene s statutom občine.¹⁰² Pred sprejemom ustave so bili statuti pretežno organizacijski akti, ki so v največji meri določali organiziranost, pristojnosti in medsebojne odnose občinskih organov. Občinski statuti, sprejeti po letu 1974, pa spominjajo na majhne ustave, ki so določale vse, od samoupra-

96 Statut Skupščine mesta Ljubljane, Uradni list SRS, št. 15/69.

97 Uradni list SRS, št. 6/1974.

98 Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacijske strukture*, str. 329.

99 Tridomne skupščine in izvršne svete na nivoju mesta in občin.

100 Anžič, Hančič, Šenk, *Ljubljanska mestna uprava od prvega župana dalje*, str. 78.

101 Grad, Kaučič, Ribičič in Kristan, *Državna ureditev Slovenije*, str. 63.

102 Statut mesta Ljubljane, Uradni list SRS, št. 13/74.

vljanja v združenem delu, krajevnih in interesnih skupnostih do samoupravnega sporazumevanja. Tudi v tem obdobju so občine izvrševale predvsem zvezne in republiške predpise. Nova ustava je predvidevala tudi izvršni organ skupščine – izvršni svet. Z novo ustavo je bila koncentrirana izvršilna funkcija v enem organu, izvršnem svetu.¹⁰³ Poglavitni razlogi naj bi bili premajhna usklajenost in učinkovitost izvrševanja politike ter prevelika moč predsednikov občinskih skupščin. Položaj izvršnega sveta je podoben položaju republiškega. Občinski statuti so marsikje zapisali tudi generalno pooblastilo izvršnemu svetu za izdajanje izvršilnih predpisov in povzeli še druge značilnosti ureditve na republiški ravni.¹⁰⁴ Petnajst-članski izvršni svet, katerega člane je imenovala skupščina za obdobje štirih let, je bil odgovoren za izvajanje politike in izvrševanje predpisov in drugih splošnih aktov skupščine ter za usmerjanje in usklajevanje dela upravnih organov. Kot posebna vrsta organov so obstajali družbeni sveti, katerih funkcija pa je bila zgolj posvetovalna.¹⁰⁵ Občinski upravni organi so za svoje delo odgovarjali skupščini in izvršnemu svetu. Izvrševali so tudi zvezne in republiške, in ne le občinskih predpisov, obenem pa so bili zato podrejeni tudi neposredno višjim upravnim organom, zlasti na področju obrambe in notranjih zadev.¹⁰⁶ Skupščina mesta Ljubljane je delovala od leta 1969 do 1994, ko je bila ukinjena z *Zakonom o ustanovitvi občin in določitvi njihovih območij*.¹⁰⁷

Občine so se lahko tudi združevale (sodelovale) v skupnosti za zadeve skupnega pomena in za zadovoljevanje skupnih potreb. Tako so lahko ustanovile skupni medobčinski organ

103 Sveti občinskih skupščin so delovali od leta 1952 do 1974.

104 Grad, Kaučič, Ribičič in Kristan, *Državna ureditev Slovenije*, str. 63.

105 Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacijske strukture*, str. 330.

106 Grad, Kaučič, Ribičič in Kristan, *Državna ureditev Slovenije*, str. 64.

107 Uradni list RS, št. 60/94.

samoupravljanja – medobčinski svet. Obvezno združevanje v skupnosti je bilo v ustavi predpisano za občine v mestu (poleg Ljubljane tudi za Maribor).¹⁰⁸ Tako je bil ustanovljen svet ljubljanske regije, ki je bil po statutu medobčinski organ samoupravljanja, ki ureja zadeve skupnega pomena za območje ljubljanske regije. Ta je združeval poleg petih ljubljanskih in mestne skupščine še občine Kamnik, Domžale, Litija, Grosuplje, Ribnica, Kočevje, Logatec in Vrhnika. Zadeve skupnega pomena, ki jih je obravnaval medobčinski svet, so bile predvsem družbenoekonomski in samoupravni razvoj ljubljanske regije, regionalno-prostorsko načrtovanje, notranje zadeve in narodna obramba, socialno varstvo, zdravstvo ter zaposlovanje, kultura in izobraževanje ter davčna politika. Svet je štel 42 članov in so ga tvorili po trije člani delegacije, ki so jih delegirala mestna in občinske skupščine ljubljanske regije. Svet je izmed svojih članov izvolil predsednika¹⁰⁹ in podpredsednika, medtem ko je tajnika imenoval, in sicer za dobo štirih let.¹¹⁰

Naša krajevna skupnost

Samoupravne občine so bile s preoblikovanjem v komune odpravljene, lokalne skupnosti s svojimi problemi pa so ostale in se poskušale celo uveljavljati. Uvedba komunalnega sistema je bila v naslednjih desetletjih deležna številnih kritik, predvsem na najnižji lokalni ravni, saj se je občina »vse bolj oddaljevala od občanov, ki niso imeli možnosti vplivanja na odločanje v občini«.

108 Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacijske strukture*, str. 331.

109 Za prvega predsednika sveta je bil izvoljen inž. Slavko Korbar, predsednik občinske skupščine Vič - Rudnik, za tajnika pa je bil imenovan Marjan Moškrič, dotedanji sekretar občinske konference SZDL Moste - Polje.

110 »Statut Ljubljanske regije«, *Naša skupnost*, št. 7/8/1973, str. 1.

Kljub teritorialnim reorganizacijam ni bilo mogoče spregledati problematike ljudi v lokalnih skupnostih. Praznino so sprva zapolnili v lokalnih skupnostih najprej krajevni odbori, pozneje pa krajevne skupnosti, ki so dobile potrditev v ustavi iz leta 1963,¹¹¹ še bolj pa z ustavo iz leta 1974 (115. člen).¹¹² Krajevne skupnosti seveda niso mogle biti nadomestek za klasično občino.¹¹³ Zato je ustava iz leta 1974 še bolj poudarila samoupravno vlogo občine.¹¹⁴ Tako je dozorela misel o ustanavljanju še nižjih skupnosti od občine, s čimer je bila leta 1974 uzakonjena krajevna skupnost, v kateri bi občani v manjši teritorialni enoti razreševali svoje vsakdanje interese.¹¹⁵ »*Delovni ljudje in občani*« so imeli v naselju, delu naselja ali v več povezanih naseljih pravico in dolžnost, da so se za uresničevanje določenih skupnih interesov in potreb¹¹⁶ ter opravljanje nalog samou-

111 Krajevna skupnost je bila kot samoupravna skupnost občanov definirana že v ustavi iz leta 1963, vendar kot neobvezna enota.

112 Delovni ljudje in občani v krajevni skupnosti sprejmejo statut krajevne skupnosti, ki določa pravice in dolžnosti krajevne skupnosti, njeno organizacijo, njene organe in razmerja z organizacijami združenega dela ter drugimi samoupravnimi organizacijami in skupnostmi, ureja pa tudi druga vprašanja, ki so pomembna za delo krajevne skupnosti in življenje delovnih ljudi in občanov v njej. Krajevna skupnost je pravna oseba.

113 Vlaj, *Lokalna samouprava*, str. 20.

114 Piškurič, »Upravna ureditev Ljubljane in njenih občin v času socializma«, str. 148.

115 Vlaj, »Lokalna samouprava v Sloveniji: centralizem ali decentralizacija«, str. 33.

116 Po *Zakonu o komunalnih dejavnostih posebnega družbenega pomena* iz leta 1975 (Uradni list SRS, št. 24/75) so bile kot dejavnosti posebnega družbenega pomena določene naslednje komunalne dejavnosti: oskrba naselij z vodo; odprava odpadnih in atmosferskih voda (kanalizacija); javna razsvetljava v naseljih; oskrba naselij s plinom; oskrba naselij s toplotno energijo; opravljanje javnega mestnega prometa; vzdrževanje čistoče javnih površin v naseljih, odstranjevanje smeti iz zgradb ter javne sanitarije (javna snaga); urejanje ulic, trgov in cest v naseljih;

pravno organizirali v krajevno skupnost (komunalne, socialne, vzgojne, kulturne, zdravstvene, društvene in druge dejavnosti). V petih ljubljanskih občinah je bilo tako 129 krajevnih skupnosti.¹¹⁷ Po novi zakonodaji je bil zbor krajevnih skupnosti poleg zbora združenega dela in družbenopolitičnega zbora sestavni del skupščine kot najvišjega organa občine.¹¹⁸ Čeprav je vsaka krajevna skupnost delegirala delegate v skupščino občine,¹¹⁹ pa se ni uresničila ideja, da bi delegati krajevnih skupnosti zastopali interese prebivalcev, ampak so se ti običajno povezovali samo z vodstvi družbenopolitičnih organizacij oziroma organi krajevne skupnosti.¹²⁰

Kritike komunalnega sistema

Obsežna upravnoteritorialna razdelitev se je pri občinah z nekaterimi spremembami obdržala vse do konca leta 1994, ko je bila v Republiki Sloveniji izvedena popolnoma nova

urejanje naselij z zelenimi površinami; upravljanje in urejanje stavbnega zemljišča; opremljanje naselij z javnimi otroškimi igrišči; vzdrževanje varstvenih pasov in rezervatov; opravljanje pokopališke in pogrebne dejavnosti; opravljanje dimnikarske službe; opremljanje naselij z javnimi tržnicami; dejavnost komunalnih storitvenih klavnic; opremljanje naselij z javnimi sejmišči; opremljanje naselij z javnimi parkirišči; uničevanje in predelava mrhovin (kafilerije); gospodarjenje z lukami, s pomoli in z zgrajenimi obalami, namenjenimi za javni promet, kadar s temi objekti ne gospodarijo posebne luške in druge organizacije združenega dela. V: Vlaj, *Lokalna samouprava*, str. 15.

117 Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacijske strukture*, str. 336.

118 Prav tam, str. 327.

119 Piškurić, »Upravna ureditev Ljubljane in njenih občin v času socializma«, str. 148.

120 Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacijske strukture*, str. 340.

upravnoteritorialna delitev. To je bilo mogoče zato, ker se koncept občine – komune vseh štirideset let ni bistveno spreminjal,¹²¹ kajti »ne glede na pozitivni pomen takšne rešitve, ki je pomenila decentralistični odstop od modelov birokratskega centralizma v vzhodnoevropskih deželah državnega socializma, je zamisel komune temeljito zavrgla tudi dolgotrajna izročila lokalne samouprave. V začetku se je zamisel komunalnega sistema kazala tudi kot poskus oblikovanja nekakšne federacije občin in je bila torej tudi izraz podcenjevanja nacionalnega vprašanja in v funkciji zoževanja pomena in vloge republik in pokrajin.«¹²²

V komunalnem sistemu¹²³ je bila občina hkrati oblastna in samoupravna skupnost, večino nalog je opravljala za državo. Po ustavni presumpciji je bila občina (komuna) pristojna za urejanje vseh javnih zadev na svojem območju, in sicer ne glede na to, ali so lokalnega ali splošno državnega pomena, razen tistih, ki so bile izrecno z zakonom dane v pristojnost širših družbenopolitičnih skupnosti. Tako je funkcionirala občina kot integralni del države, kot njena prva stopnja. Lokalne naloge pa so občine rade prelagale na krajevne skupnosti.¹²⁴ Ker je bilo v socializmu ob zanemarjanju trga planiranje temeljni način

121 Glejte več v Kopač, »Državna ureditev in upravno-teritorialni razvoj v Sloveniji(1963–1994)«, str. 83–106; Kopač, »Kraji in občine kot upravno-teritorialne enote«, 2005, str. 205–212; Kopač, *Lokalna oblast na Slovenskem v letih 1945–1955*.

122 Grad, Kaučič, Ribičič in Kristan, *Državna ureditev Slovenije*, str. 384.

123 Komunalni sistem je bil po mnenju dr. Janeza Šmidovnika neke vrste kompromis med evropskim pojmovanjem lokalne samouprave in med sovjetskim pojmovanjem monolitne partijske države. Komuna naj bi bila znotraj komunalnega sistema – po kardeljevski filozofiji – temeljni kamen države socialističnega samoupravljanja. Po tej filozofiji naj bi komunalni sistem ne bil omejen zgolj na okvire lokalne samouprave, pač pa naj bi s svojo idejo samoupravljanja prekrasil celotni mehanizem države. V: Janez Šmidovnik, *Lokalna samouprava*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1995 (dalje Šmidovnik, *Lokalna samouprava*, str. 9, 10).

124 Vlaj, *Lokalna samouprava*, str. 21.

uravnavanja socioekonomskega razvoja, je občina prevzela skrb za upravljanje celotnega gospodarstva in družbenih služb. Postala je transmisija državne uprave. Z odpravo socialističnega sistema ter uvajanjem trga in zasebnega podjetništva pa je začela občina – komuna postopoma izgubljati dotedanjo vlogo in številne naloge, ki so ji bili dodeljene.¹²⁵

Koncepcija občine v komunalnem sistemu¹²⁶ je temeljila na idealizirani samoupravni poziciji delovnih ljudi in občanov, delegatskem sistemu, prevladujoči družbeni lastnini in koncepciji združenega dela, vlogi subjektivnih sil na čelu z ZK, na izkušnjah pariške komune in sistema sovjetov.¹²⁷ Izgrajevanje komunalnega sistema v SRS je bil tudi eden izmed ideoloških temeljev socialistične družbe, saj »je ena temeljnih nalog vseh organiziranih socialističnih sil, ki izhaja iz ustave, resolucij VIII. kongresa ZKS in XI. kongresa ZKJ ter študije Edvarda Kardelja o smereh razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, razvijanje in dograjevanje občine predvsem kot samoupravne skupnosti«. ¹²⁸ V občinah so si vzporedni centri odločanja (razni koordinacijski odbori, štabi, komiteji, politični aktivni in podobna telesa) v veliki meri prilastili samoupravne pravice in odločanje v njih. Občinam je bila omogočena mnogo premajhna samostojnost pri urejanju odnosov v njej. Skoraj v celoti so iz okvira občinskih nalog izpadle lokalne zadeve, ki so avtohtone naloge klasične občine.¹²⁹ Občine kot komune so bile tudi prevelike za vlogo prave klasične občine in premajhne za vlogo prvostopne državne uprave ali vlogo regionalne skupnosti. Zaradi pomanjkanja pravih organov za

125 Prav tam.

126 Primerjaj Stane Vlaj, »Za novo koncepcijo občine in krajevne skupnosti«, *Kakšna reforma političnega sistema*, Komunist, Ljubljana 1989, str. 52 in s. s.

127 Vlaj, *Lokalna samouprava*, str. 22.

128 »Graditev komunalnega sistema v SRS«, *Dogovori*, št. 19/1978, str. 1.

129 Vlaj, *Lokalna samouprava*, str. 22.

uresničevanje lokalnega interesa so se znotraj občin oblikovale ožje samoupravne enote, ki jih že od leta 1963 poznamo kot krajevne skupnosti, kjer se je tako oblikovala kot uresničevala klasična lokalna samouprava.¹³⁰ Občina je bolj spominjala na obliko državne decentralizacije kot na organ za opravljanje lokalnih zadev in zadovoljevanje lokalnih potreb prebivalstva.

Kljub temu pa so imele občine na splošnih in tajnih volitvah izvoljene predstavnike in izvršilno oblast z upravnimi službami, ki so bile samostojne in le delno povezane s centralnimi državnimi organi. *»Čeprav je šlo pri komuni za pretežno državne naloge, pa so organi komune te naloge opravljali zelo samostojno; lahko bi rekli: močno pod vplivom lokalnih interesov /.../ Komunalni sistem je bil torej – s praktičnega vidika gledano – nekaj, kar je bilo vmes med državno upravo in lokalno samoupravo; zadeve državne uprave in zadeve lokalne samouprave so se opravljal po istem režimu in so bile med seboj neločljivo pomešane.«*¹³¹

Lokalna samouprava v Republiki Sloveniji

Povojna upravna in komunalna razdelitev oblastvenih pristojnosti na območju Ljubljane na pet občin oziroma občinskih skupščin je nedvomno zavirala skladnejši in učinkovitejši razvoj mesta kot celote. Že v šestdesetih letih se je z ustavnim in zakonodajnim reformiranjem razmišljalo o razvoju dotedanje komunalne ureditve, v tem sklopu pa tudi o združevanju ljubljanskih občin v enotno. Do tega pa ni prišlo, saj bi samo ena mestna občina *»nedvomno pogojevala in krepila birokratsko etatistične odnose in hkrati oddaljevala občane od njihovega samoupravnega razpravljanja in odločanja o skupnih mestnih*

¹³⁰ Prav tam, str. 10.

¹³¹ Šmidovnik, *Lokalna samouprava*, str. 154.

zadevah. Enostavna združitev dosedanjih petih ljubljanskih občin v enotno mestno občino ni samo v nasprotju z nadaljnjim razvojem našega ustavno določenega samoupravnega sistema, temveč je tudi v nasprotju s tradicionalnim bojem delovnih množic (v bivših državnih ureditvah) za njihovo čim večjo samoupravno samostojnost v lastnih občinah.«¹³²

V osemdesetih letih so bili narejeni že prvi veliki koraki, ki so potihoma napovedovali večje poznejše spremembe. Novembra 1988 so bili sprejeti amandmaji k ustavi SFRJ in k ustavi SRS (septembra 1989), ki so posegli v položaj in pristojnosti občin ter posebnih družbenopolitičnih skupnosti. Uvedli so lastninski pluralizem, politični pluralizem strankarskega tipa, odpravili ideološko vsebino temeljnih načel ter izenačili položaj vseh političnih in drugih organizacij, ki delujejo v skladu z ustavo (9. člen).¹³³ Največja sprememba pa se je nakazovala v procesu demokratizacije in osamosvajanja slovenske federalne enote. Skupščina Republike Slovenije je 12. oktobra 1990 pripravila osnutek ustave¹³⁴ Republike Slovenije, ki je bil dan v javno razpravo (do 30. novembra 1990) skupaj z razlago,¹³⁵ ki pa je že zagotavljal lokalno samoupravo v novi republiki v 4. členu.¹³⁶

132 Šegula, »Kakšna naj bi bila komunalna ureditev Ljubljane«, str. 1.

133 Vlaj, *Lokalna samouprava*, str. 19.

134 Sprejeta *Ustava Republike Slovenije* v splošnih določbah zagotavlja lokalno samoupravo v Sloveniji (9. člen) in določa, da je glavno mesto Slovenije Ljubljana (10. člen). V posebnem poglavju v sedmih členih govori o uresničevanju lokalne samouprave, občini, delovnem področju samoupravnih lokalnih skupnosti, mestni občini, dohodkih občine, širših samoupravnih lokalnih skupnosti in nadzoru državnih organov (členi 138–144). Prebivalci Slovenije po novi slovenski ustavi uresničujejo lokalno samoupravo v občinah in drugih lokalnih skupnostih (138. člen).

135 *Poročevalec Skupščine Republike Slovenije*, št. 17/1990.

136 Vlaj, *Lokalna samouprava*, str. 46.

Po novi ustavni ureditvi je bila občina opredeljena kot temeljna oblika lokalne samouprave, poleg nje pa lahko obstajajo tudi ožje (krajevne, vaške skupnosti in četrtne skupnosti kot deli občine) ter širše samoupravne lokalne skupnosti (pokrajine). Občina je torej najpomembnejši tip lokalne samouprave, oblikovana v okviru naravne skupnosti in ima položaj samoupravnosti.¹³⁷ Osamosvojitve in razglasitve samostojne in neodvisne Republike Slovenije leta 1991 še nista spreminjali teritorialnega obsega občin, ki je še nekaj let ostal nespremenjen, vendar je *Ustava Republike Slovenije* omejila pristojnosti občin na lokalne zadeve.¹³⁸ Eden izmed poglobitvenih razlogov za uvedbo lokalne samouprave so bile ustavne določbe nove države, ki je prebivalcem Slovenije zagotovila pravico¹³⁹ do lokalne samouprave.¹⁴⁰ Z novo samostojno državo Republiko Slovenijo leta 1991 je prišla na plan širša politična razprava o novi lokalni samoupravi in odpravi dotedanje organiziranosti občin. Politika si je prizadevala spremeniti in poenostaviti zapletene postopke odločanja v treh različnih mestnih zborih in prevzemati zadeve, ki so jih prej samostojno vodile ljubljanske občine. V primerjavi z nekdanjimi občinami (komunami) naj bi bila nova občina osredinjena predvsem na urejanje lokalnih zadev javnega pomena, ki so bile določene s splošnim aktom

137 Šmidovnik, *Lokalna samouprava*, str. 63.

138 Piškurić, »Upravna ureditev Ljubljane in njenih občin v času socializma«, str. 150.

139 Ta pravica, ki je individualna in kolektivna hkrati, pravica posameznika in pravica lokalne skupnosti do avtonomije, je tudi v skladu z *Evropsko listino lokalne samouprave*, ki jo je RS podpisala 11. oktobra 1994 v Strasbourgu, ratificirala 1. avgusta 1996, za našo državo pa je začela veljati 1. marca 1997. Pravica državljanov sodelovati pri urejanju javnih zadev je po tej listini eno od glavnih demokratičnih načel, ki so skupna vsem državam članicam Sveta Evrope. Ta pravica pa se lahko najneposredneje uresničuje prav na lokalni ravni.

140 Vlaj, *Lokalna samouprava*, str. 9.

občine ali pa z zakonom. Občina je po ustavi pristojna za lokalne zadeve, ki jih lahko ureja samostojno in se nanašajo samo na prebivalce občine (torej ni več urejanja zadev državnega pomena, to funkcijo prevzamejo upravne enote).¹⁴¹ Reforma komunalnega sistema je bila del celotne družbene reforme. Nova lokalna samouprava je bila tako posledica demokratičnih sprememb¹⁴² v družbi.¹⁴³ Poleg navadne občine je skupina za lokalno samoupravo komisije Skupščine RS za ustavna vprašanja predlagala tudi mestno občino¹⁴⁴ in posebni pravni status mesta Ljubljane, njen položaj znotraj občin pa bi v skladu z ustavno določbo opredelil še poseben zakon,¹⁴⁵ saj bi Ljubljana

141 Vlaj, »Lokalna samouprava v Sloveniji: centralizem ali decentralizacija«, str. 6.

142 Z odpravo družbene lastnine kot prevladujoče oblike lastnine, samoupravljanja s koncepcijo združenega dela, delegatskega sistema in vodilne vloge zveze komunistov, ki jih nadomestijo pluralizem lastnine, tržno gospodarstvo in politični pluralizem večstrankarskega tipa, so nastale razmere za odpravo komunalnega sistema.

143 Vlaj, *Lokalna samouprava*, str. 10.

144 Mestne občine so po *Zakonu o ustanovitvi občin ter o določitvi njihovih območij* občine Celje, Koper, Kranj, Ljubljana, Maribor, Murska Sobota, Nova Gorica, Novo mesto, Ptuj, Slovenj Gradec in Velenje.

145 Državni zbor je na seji februarja ob obravnavi predloga *Zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o lokalnih volitvah* sprejel sklep, naj vlada za sejo državnega zbora v marcu 1994 predloži predlog zakona o mestu Ljubljani kot glavnem mestu Republike Slovenije. Predlog zakona je bil pripravljen, vendar je končal v predalu. Zakon naj bi uredil vprašanja, ki jih je treba posebej urediti z zakonom glede na status Ljubljane kot glavnega mesta države. Predlog zakona je določal, da ima Ljubljana status mestne občine. Območje Mestne občine Ljubljana naj bi obsegalo območje mesta in primestna naselja, ki so z njim povezana s skupnimi potrebami in interesi prebivalcev. V primestnih naseljih naj bi se oblikovale krajevne skupnosti kot deli mestnih četrti. Zakon je zavezoval statut mestne občine, da določi oblike, s katerimi se zagotavlja neposreden vpliv prebivalcev mestnih četrti in krajevnih skupnosti zlasti na tiste odločitve mestnega sveta, ki zadevajo urejanje

kot državna prestolnica oziroma glavno mesto poleg lokalnih javnih zadev urejala še zadeve iz republiške pristojnosti.¹⁴⁶

Ljubljana kot glavno mesto ali zgolj mestna občina?

Prvi korak k lokalni samoupravi je bil narejen decembra 1993, ko je Državni zbor RS sprejel *Zakon o lokalni samoupravi*. Po dolgi razpravi o številu in pristojnosti novih občin so bili 29. maja 1994 izvedeni referendum¹⁴⁷ za ustanovitev novih občin. Državni zbor je nato sprejel *Zakon o ustanovitvi občin ter o določitvi njihovih območij*, ki je 3. oktobra 1994 ukinil stare in ustanovil nove občine.¹⁴⁸ Zakon je s tem ustanovil enotno Mestno občina Ljubljana. Iz nekdanjih petih ljubljanskih občin (Ljubljana Bežigrad, Ljubljana Center, Ljubljana Moste - Polje, Ljubljana Šiška in Ljubljana Vič - Rudnik) so nastale (oziroma so bile priključene devetim novim občinam) Občina Litija, Občina Dol pri Ljubljani, Občina Medvode, Občina Vodice, Občina Brezovica, Občina Ig, Občina Škofljica, Občina Velike Lašče, Občina Dobrova - Horjul - Polhov Gradec in Mestna občina Ljubljana.¹⁴⁹ Čeprav so nove občine dobile pristojnosti samo v lokalnih zadevah, je Ljubljana, tako kot druge mestne občine, ohranila

prostora in komunalne infrastrukture v posameznih mestnih četrtih in primestnih naseljih. Mestna občina naj bi sodelovala s primestnimi občinami pri vrsti nalog skupnega pomena zanje. Mestni občini Ljubljana kot glavnemu mestu RS naj bi država zagotavljala finančna sredstva, ki jih potrebuje za opravljanje nalog glavnega mesta. To naj bi storila s finančno zakonodajo in posebnimi dogovori. V: Vlaj, *Lokalna samouprava*, str. 203.

¹⁴⁶ Vlaj, *Lokalna samouprava*, str. 48.

¹⁴⁷ *Zakon o referendumu za ustanovitev občin*, Uradni list RS, št. 5/94.

¹⁴⁸ Uradni list RS, št. 60/1994, in spremembe št. 69/94.

¹⁴⁹ Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem – teritorialno-organizacijske strukture*, str. 360.

nekatero večje pristojnosti, ki se nanašajo na razvoj mest ter na zadeve javnega pomena za življenje in delo prebivalcev.¹⁵⁰ Z ukinitvijo starih občin pa je del njihovih prejšnjih pristojnosti prešel na posebej oblikovane upravne enote, ki so se deloma tudi ozemeljsko prekrivale z nekdanjimi občinami.¹⁵¹ Prve neposredne volitve župana so potekale decembra 1994. Mesto se je januarja 1995 združilo v Mestno občino Ljubljana, ki ji je spet načeloval župan, saj se je neformalni naziv župan za predsednika ohranjal vsa poveljna leta. Mestni svet, ki ga vodi župan, šteje 45 članov.¹⁵² Pozneje je bilo znotraj mestne občine ustanovljenih še sedemnajst četrtnih skupnosti: Bežigrad, Center, Črnuče, Dravlje, Golovec, Jarše, Moste, Polje, Posavje, Rožnik, Rudnik, Sostro, Šentvid, Šiška, Šmarna gora, Trnovo in Vič.

Povzetek

Obdobje po drugi svetovni vojni je s socialističnim političnim in gospodarskim okvirjem poseglo v upravno organiziranje občin. Uvedba delavskega samoupravnega sistema je vplivala na organiziranje državne in lokalne oblasti. Številne upravnoteritorialne in politične spremembe so bile posledica iskanja lastnega jugoslovanskega upravnega modela. Na začetku petdesetih let so se nakazovale korenite reforme tudi na upravnoteritorialnem področju. Bodoča komuna (občina) naj ne bi bila samo temeljna politična teritorialna organizacija samoupravljanja prebivalcev, temveč tudi osnovna družbenoekonomska skupnost prebivalcev. Novi pojem občine je predstavljal organizirano skupnost ljudi, ki

150 Anžič, Hančič, Šenk, *Ljubljanska mestna uprava od prvega župana dalje*, str. 85.

151 Piškurič, »Upravna ureditev Ljubljane in njenih občin v času socializma«, str. 150.

152 Statut Mestne občine Ljubljana (uradno prečiščeno besedilo), Uradni list RS, št. 24/16.

na določenem območju izvršuje oblast in ureja druge družbene zadeve, večino nalog pa je opravljala za državo. Uvedba komunalnega sistema junija 1955 je zabrisala meje med mestom in podeželjem, zato je bila Ljubljana sprva razbita na devet občin, od leta 1964 pa razdeljena na pet občin (Center, Bežigrad, Šiška, Moste - Polje in Vič - Rudnik). Pridruženi obsežni podeželski predeli so bili posledica politične odločitve po odpravi socialnih in razrednih razlik ter razlik med mestnim in podeželskim prebivalstvom. Za reševanje skupnih lokalnih zadev na mestni ravni je bil leta 1955 ustanovljen mestni svet (1964 Mestni svet Ljubljane, 1969 Skupščina mesta Ljubljane), na medobčinski ravni pa Svet ljubljanske regije. Komunalni sistem se je v štiridesetletnem obdobju izkazal za upravno pomanjkljivega. Zaradi izrazite povezanosti lokalne in državne politike v občinah – komunah se je zabrisovala meja med zgolj državnimi zadevami (prenesenimi) in (lastnimi) potrebami lokalne skupnosti ter reševanju njenih zadev. Razvoj predvojne lokalne samouprave srednjeevropskega tipa je bil prekinjen z uvedbo komunalnega sistema, s katerim so občine dobile položaj komun, v katerih naj bi se vzpostavljali novi socialistični družbeni odnosi. Uvedba komunalnega sistema je bila v naslednjih desetletjih deležna številnih kritik. Praznino so sprva zapolnili v lokalnih skupnostih najprej krajevni odbori, pozneje pa krajevne skupnosti. Z osamosvojitvijo Slovenije, se je upravNOPolitični razvoj mesta »vrnil« v jasnejše in naravnejše okvirje. Po novi ustavni ureditvi je bila občina opredeljena kot temeljna oblika lokalne samouprave, poleg nje pa lahko obstajajo tudi ožje in širše samoupravne lokalne skupnosti. Državni zbor RS je 3. oktobra 1994 ukinil stare in ustanovil nove občine. Iz nekdanjih petih ljubljanskih občin so nastale Občina Litija, Občina Dol pri Ljubljani, Občina Medvode, Občina Vodice, Občina Brezovica, Občina Ig, Občina Škofljica, Občina Velike Lašče, Občina Dobrova - Horjul - Polhov Gradec in Mestna občina Ljubljana.

*From Several Ljubljana
Municipalities to a Unified
City Municipality: Administrative
and Territorial Development from
the Communal System to
Modern Local Self-Government
between 1955 and 1994*

Summary

The period after the Second World War interfered with the administrative organisation of municipalities with the socialist political and economic framework. The introduction of the workers' self-government system influenced the organisation of state and local government. Numerous administrative-territorial and political changes were the result of the search for Yugoslavia's own administrative model. In the early 1950s, radical reforms were also indicated in the administrative-territorial area. The future commune (municipality) was supposed to be not only the basic political territorial organisation of the self-government of the population, but also the basic socio-economic community of the population. The new concept of the municipality represented an organised community of people who exercised power and managed other social affairs in a certain area and performed most of the tasks for the state. The introduction of the communal system in June 1955 blurred the borders between the city and the countryside, so Ljubljana was initially divided into nine municipalities,

and since 1964 it was divided into five municipalities (Center, Bežigrad, Šiška, Moste - Polje, Vič - Rudnik). The associated large rural areas were the result of a political decision to eliminate social and class disparities and disparities between urban and rural populations. The City Council (1964 City Council of Ljubljana, 1969 City Assembly of Ljubljana) was established in 1955 to resolve common local issues at the city level, and the Council of the Ljubljana Region was established at the inter-municipal level. The communal system had proven itself to be administratively deficient over a period of forty years. Due to the pronounced connection between local and state policy in municipalities – communes, the boundary between strictly state affairs (transferred affairs) and the local community's (own) needs and the solution of its affairs was blurred. The development of pre-war local self-government of the Central European type was interrupted by the introduction of the communal system, which gave municipalities the status of communes in which new socialist social relations were to be established. The introduction of the communal system was widely criticised in the following decades. The gap in local communities was filled first by local committees and later by local communities. With the independence of Slovenia, the administrative and political development of the city »returned« to a clearer and more natural framework. According to the new constitutional system, the municipality was defined as the fundamental form of local self-government with the additional possibility of narrower and wider self-governing local communities. On 3 October 1994, the National Assembly of the Republic of Slovenia abolished the old municipalities and established new ones. From the former five Ljubljana municipalities, the following municipalities were formed: the Municipality of Litija, the Municipality of Dol pri Ljubljani, the Municipality of Medvode, the Municipality of Vodice, the Municipality of Brezovica, the Municipality of Ig, the Municipality of Škofljica, the Municipality of Velike Lašče, the Municipality of Dobrova - Horjul - Polhov Gradec, and the City of Ljubljana.

Prejeto: 27. 10. 2020
1.01 izvirni znanstveni članek

Aleš Maver¹

*Rim 45 pr. Kr., Milano 395 po Kr.,
Metlika 1999 po Kr.:
neprijetnost in nujnost spomina
na državljansko vojno*

Izvleček

V prispevku so obravnavani trije zgledi javnega obeleževanja zmage v državljanski vojni, eden iz sodobne Slovenije in dva iz antike. Izhodišče je odločitev metliškega občinskega sveta iz leta 1999, da 26. november ponovno uveljavi kot občinski praznik, čeprav je povezan z zmago partizanov pod komunističnim vodstvom v državljanskem spopadu med Slovenci. V besedilu je predstavljeno raziskovanje vzrokov za izpostavljanje uspehov v spopadih s sodržavljani skozi različna zgodovinska obdobja. Razmeroma jasno je, da sta tako komunistična zmaga v državljanski vojni na Slovenskem med drugo svetovno vojno kot Cezarjeva zmaga v državljanski vojni v 1. stoletju pr. Kr. odločilno

¹ Dr. Aleš Maver, doc., Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, ales.maver@um.si.

vplivali na oblikovanje razmerij v obeh skupnostih (slovenski in rimski). Zmagovalci so hoteli v obeh primerih to jasno ponavzočiti skupnosti v celoti, še zlasti pa privržencem poražene strani.

KLJUČNE BESEDE: državljanska vojna, triumf, Suhor, Cezar, Teodozij Veliki

Abstract

The article discusses three cases of public commemoration of a civil war victory, one from the present-day Slovenia and two from the antiquity. The article's starting point is the decision of the Metlika municipal council from 1999 to re-establish the 26th of November as a municipal holiday even though it is connected with a victory by the communist-led Partisans in the civil strife among Slovenians. It explores the reasons for the public display of civil war successes over compatriots throughout various historical periods. It is fairly clear that both the communist victory in the civil war among Slovenians during the Second World War and Caesar's victory in the civil war in the 1st century BC decisively shaped relations in the respective communities. The victors in both cases felt compelled to make this clear to the community as a whole and to the adherents of the losing side in particular.

KEY WORDS: civil war, triumph, Suhor, Caesar, Theodosius the Great

Oktobra 1999 je občinski svet obmejne občine Metlika v Beli krajini na tajnem glasovanju odločil, da bo 26. november znova postal občinski praznik. Ta datum so praznično obeleževali že po drugi svetovni vojni, vendar je bil po demokratičnih spremembah in slovenski osamosvojitvi na začetku devetdesetih let odpravljen.²

Metlika 1999

Novi in stari praznik spominja na dogodek 26. novembra 1942, ko so partizanske enote iz Slovenije in s sosednjega Hrvaškega v kraju Suhor v bližini Metlike uničile postojanko protirevolucionarne enote, imenovane Štajerski bataljon. V bojih je padlo več kot dvajset branilcev postojanke, še več pa jih je zmagovita stran pozneje mučila in umorila. Med temi žrtvami sta bila tudi poveljnik postojanke, iz Srbije izvirajoči Dobrivoje Vasiljević - Iztok, in metliški kaplan, Čeh Norbert Klement, ki je bil kot pripadnik v Beli krajini zelo zasidranega nemškega (križniškega) reda kurat v postojanki.³

Bela krajina je bila še posebej prizadeta zaradi državljanskega spopada, ki je bil spričo dinamike okupacije, odpora, komunistične revolucije, revolucionarnega nasilja in oblikovanja protirevolucionarnih enot leta 1942 v Ljubljanski pokrajini pod italijansko zasedbo že v polnem teku.⁴ Pokrajina kot precej

2 Ivo Žajdela, »Praznovanje zločina«, *Družina*, št. 47, 20. 11. 2011, str. 7.

3 O redu v 20. stoletju in v Beli krajini prim. Aleš Maver, »Od nadvojvodovega plašča do pozebe: križniški red v Sloveniji v prvi polovici 20. stoletja«, v: *Križanke* (ur. Luka Vidmar), Srednja šola za oblikovanje in fotografijo, Ljubljana 2018, str. 254–263.

4 Prim. zdaj predvsem Jože Možina, *Slovenski razkol: Okupacija, revolucija in začetki protirevolucionarnega odpora*, Mohorjeva družba, Celje 2019 (dalje: Možina, *Slovenski razkol*).

odročno, manj razvito območje Italijanov ni posebej zanimala, kar je omogočilo že zgoden razmah odporniškega gibanja in z njim povezanega komunističnega nasilja.⁵ Številni umori, zlasti v prvi polovici leta 1942, ki niso prizanašali niti otrokom in mladostnikom, so slednjič povzročili organiziran vojaški odpor protikomunističnega tabora. Značilno za razvoj v Beli krajini je ravno ravnanje že omenjenega kaplana Norberta Klementa. Kot odločen nasprotnik okupacije se je pridružil Osvobodilni fronti in postal celo njen tajnik v Metliki. A spricho komunističnega nasilja v letu 1942 se je od fronte oddaljil in prešel v protikomunistični tabor, kar je pripeljalo do tega, da je postal kurat enote v Suhorju.⁶

Da je med napadom na suhorsko postojanko novembra 1942 v Beli krajini divjala prava državljanska vojna, zelo jasno pričajo dnevniški zapiski Alojzija Žabkarja, kaplana v Črnomlju, ki je bil prav tako duhovnik križniškega reda. Italijani so ga imenovali *cappellano rosso*, ker je bil močno naklonjen partizanom. Položaj pred omenjenim napadom in po njem je opisoval takole:

»13. novembra. – Danes popoldne so prišle v Črnomelj 'Vaške straže' ali 'Legija smrti' ali kot jih ljudstvo imenuje – bela garda. So v vseh mogočih uniformah, močni, zastavni fantje. Ljudstvo jih gleda in se jim čudi.

14. novembra. – Novica, da so belogardisti ulovili tri partizane – tajnika Šetino, Janka Zimmermanna in kmeta Janeza Pezdirca. Silno razburjenje, zabavljanje in blatenje.

5 Gl. o tem Možina, *Slovenski razkol*, in zlasti Janko Maček, »Zakaj so komunisti zadali Beli krajini tako hude rane«, *Zaveza*, št. 63, 1998, str. 97 in s. s.

6 Prim. Tamara Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*: Družina, Ljubljana 2005, str. 39 in s. s.

15. novembra – Martinova nedelja, ki v Črnomlju ne bo zlepa pozabljena: ob enajstih so pri pokopališču v Vojni vasi ustrelili one tri može in jih ob petih tam pokopali. Dekan Bitner jim je smel dati samo odvezo in potem so jih karabinjerji odpeljali z dvema kordonoma vojakov v globoko Opetovo drago v Vojni vasi. Strašen prizor! Nikamor iz hiše ne pojdem – ljudstvo krivi farje: ne bomo več šli v cerkev itd. Naval na pisarno gospoda dekana: same ženske s prošnjami. [...] Lov na partizane.« [...]

28. novembra. Šola cel dan. Napad na postojanko legionarjev na Suhorju. Likvidirali so jo, okoli sto fantov mrtvih. Borili so se od sedmih zvečer do sedmih zjutraj. Vaščani so jih izdali. Partizani so najprej zavzeli zvonik in šolo, potem so z granatami obmetavali farovž in ga zažgali. [...] Sta komandant Iztok in Norbert Klement ujeta ali sta padla?

29. novembra. [...] Vesti s Suhorja so vedno bolj grozne: 700 slovenskih partizanov, 900 Kordunašev – Hrvatov.

30. novembra. Suhor: mrtvih okrog sto, tudi štab komande. Teolog Tone Šuklje padel. Čudno obnašanje Metličanov do zasedbenih oblasti: častnike vabijo na večerje. Neka Vikica Amon je tri dni prej vedela za napad na Suhor. [...]

14. decembra. [...] Metliški p. Ciril na obisku: podrobnosti iz suhorske tragedije, za katero nosi odgovornost metliška jara gospoda. Hudič naj vzame vse tiste barabe, ki lezejo enim in drugim v rit. Slovenski narod jih bo izpljunil. Prošt (metliški) Alfonz se je umaknil v Ljubljano – težko stališče ima in ljudje ga kolnejo. Da, da, Metlika – eno leto pa sem je bil sit.«⁷

Odlomki nedvomno kažejo znamenja državljanske vojne v celotnem dogajanju. Razvidno je tudi, da napada na Suhor

7 Lojze Jože Žabkar, *Izpovedi*, Križniški priorat, Ljubljana 1991, str. 59–63.

nikakor ne moremo šteti za udarec, uperjen proti (italijanskemu) okupatorju. Nadaljnji razvoj po italijanski kapitulaciji septembra 1943 je, kot je znano, v Beli krajini privedel do razmeroma hitrega oblikovanja največjega in najbolj trdoživega tako imenovanega osvobojenega ozemlja med drugo svetovno vojno na Slovenskem. Tam so partizani pod komunističnim vodstvom lahko najbolj razvili svoje organizacijske strukture, kar je vse do danes pomembna vloga v njihovem zgodovinskem samorazumevanju.⁸ Obenem so se kajpak nadaljevale in dobile pospešek čistke dejanskih in domnevnih nasprotnikov, kar je vidno v novih umorih duhovnikov.⁹

Postavlja se samoumevno vprašanje, zakaj so vsaj deli lokalne politike v Metliki še leta 1999 videli potrebo, da znova institucionalizirajo spomin na bitko v državljanski vojni, potem ko je bil slednji prej že odpravljen. Pri tem se prevladujoč odnos do pojava samega v Sloveniji seveda ne razlikuje od tistega v primerljivih okoljih. Državlјanska vojna tudi pri nas načeloma velja za najhujšo vseh vojn in raba pojma za dogajanje med drugo svetovno vojno je zelo sporna na obeh straneh, čeravno z zgodovinskega vidika o njeni upravičenosti ne kaže dvomiti.¹⁰ Ob zavračanju pojma državljanska vojna so zato pogosto v uporabi strategije, ki spopade med Slovenci zakrivajo s pajčolanom vojne proti zunanjemu sovražniku ali nasprotniku odrekajo mesto v lastni skupnosti (najsı bo zaradi sodelovanja z okupatorjem ali zaradi sledenja komunističnemu revolucionarnemu kurzu, ki so ga zasnovali in narekovali v Moskvi).

8 Prim. Božo Repe, *S puško in knjigo: Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945*, Cankarjeva založba, Ljubljana 2015 (dalje: Repe, *S puško in knjigo*), zlasti str. 314–317.

9 Griesser Pečar, *Katoliška cerkev*, str. 42 in s. s.

10 Prim. Damjan Hančič, *Revolucionarno nasilje v Ljubljani, 1941–1945*, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana 2015, str. 23–28; Repe, *S puško in knjigo*, zlasti str. 283–302.

A zgled iz Metlike kaže, da državljanska vojna tudi v Sloveniji ne predstavlja zgolj radikalnega primera uničenja družbenega soglasja in z njim povezanega razkroja družbe. Zelo jasno se vidi, da lahko ohranjanje spomina na isto dogajanje sočasno celo krepi notranjo trdnost ene ali več v spopadu udeleženih skupin z vztrajnim obnavljanjem podobe sovražnika.¹¹

Utemeljeno lahko domnevamo, da je prav ta lastnost spomina na državljansko vojno narekovala na prvi pogled nenavadno ravnanje občinskih svetnikov v Metliki. Čeprav bi bili in so številni drugi mejniki iz dolge mestne zgodovine gotovo primernejši za krepitev občutka pripadnosti občini, je bilo za večino občinskega sveta vendarle pomembnejše nekaj drugega. S povzdigom z državljansko vojno povezanega spominskega dne v občinski praznik so hoteli bržkone pokazati, da imajo razmerja, ki jih je ustvaril izid te državljanske vojne s skoraj popolnim uspehom komunistične strani in z enako uničujočim porazom, domala popolno izločitvijo predvojne elite, svoj pomen tudi še v demokratičnem okviru samostojne Slovenije.

Morda je pri tem pomembna postranska okoliščina, da uspeha osvobodilnega gibanja v Beli krajini skoraj ni mogoče ponavzočiti s spominom na kakšno vsaj od daleč podobno spektakularno zmago nad okupatorji. A vloga tega neprijetnega dejstva, ki je ob razmeroma redkih izjemah značilno za položaj na celotnem slovenskem ozemlju, je zgolj podrejena. Suhor je pomemben predvsem, ker simbolizira in v javnem spominu hkrati upravičuje (zelo nasilno) zamenjavo elit kot posledico druge svetovne vojne.

11 O tej točki dobro piše Henning Börm, »Civil Wars in Greek and Roman Antiquity: Contextualising Disintegration and Reintegration«, v: *Civil War in Ancient Greece and Rome: Contexts of Disintegration and Reintegration*, ur. Henning Börm, Marco Mattheis in Johannes Wienand, Franz Steiner, Stuttgart 2016 (dalje: Börm, »Civil Wars«), zlasti str. 15.

Rim 45 pr. Kr.

Dvoumna podoba državljanske vojne, ki jo je ob tem primeru mogoče nadvse jasno videti, je ena najzanimivejših značilnosti tega pojava v širši zgodovinski perspektivi. Metlika in Suhor se uvrščata v dolgo vrsto zgledov, ki segajo daleč v rimsko antiko. Ne da bi se ubadali z vprašanjem, ali so dejansko šele Rimljani »iznašli« naš pojem državljanske vojne,¹² lahko verjetno rečemo, da v njihovem odnosu do tega pojava izrazito stopita v ospredje tako zadrega kot neizogibnost v ohranjanju spomina na zmage v državljanskih vojnah.

Kot sta odlično pokazala Wolfgang Havener za obdobje rimske republike in Matthias Haake za pozno cesarsko dobo,¹³ so morali v državljanskih vojnah uspešni vojskovodje pri tem resda prehoditi precej dolgo pot, a nazadnje je kot v primeru javnega spomina na suhorsko tragedijo dejanska ali domnevna koristnost takega spominjanja vendarle preglasila iz izročila znane in negovane pomisleke. V okviru tega prispevka bom

12 Gl. zdaj David Armitage, *Bürgerkrieg: Vom Wesen innerstaatlicher Konflikte*, Klett-Cotta Verlag, Stuttgart 2018 (dalje: Armitage, *Bürgerkrieg*), zlasti str. 43 in s. s. Bolj zadržan je Carsten Hjort Lange, »Statis and Civil War: a Difference in Scale?«, *Critical Analysis of Law*, 2/2017, str. 129–140.

13 Wolfgang Havener, »Triumphus ex bello civili?: Die Präsentation des Bürgerkriegs im spätrepublikanischen Triumph«, v: *Civil War in Ancient Greece and Rome: Contexts of Disintegration and Reintegration*, ur. Henning Börm, Marco Mattheis in Johannes Wienand, Franz Steiner, Stuttgart 2016 (dalje: Havener, »Triumphus«), str. 149–184, in Matthias Haake, »Trophäen, die nicht vom äusseren Feinde gewonnen wurden, Triumphe, die der Ruhm mit Blut befleckt davon trug: Der Sieg im imperialen Bürgerkrieg im 'langen dritten Jahrhundert' als ambivalentes Ereignis«, v: *Civil War in Ancient Greece and Rome: Contexts of Disintegration and Reintegration*, ur. Henning Börm, Marco Mattheis in Johannes Wienand, Franz Steiner, Stuttgart 2016 (dalje: Haake, »Trophäen«), str. 237–301.

nekoliko podrobneje predstavil le dva taka zgleda. Prvi je zelo dobro znan in spada v obdobje agonije rimske republike, drugi pa je bil v podobnem kontekstu le malo upoštevan in že nakažuje izzive, pred katere je pojav državljanske vojne postavljajal poznoantične kristjane.

Julij Cezar je bil v rabi simbolov v politične namene zelo drzen, a mu je v njej nazadnje spodletelo. Ravno njegovo ravnanje s temo državljanske vojne je ob tem dober primer njegovega odnosa.

Zelo sporen je bil že Cezarjev javni prikaz njegovih zmag, ki jih je dosegel po odhodu v Galijo, javno pa jih je obeležil po vrnitvi iz Afrike dvanajst let pozneje. V zadnjih treh letih, med letoma 49 in 46 pr. Kr., so namreč nedvomno prevladovali državljanski spopadi. Uspešni vojskovodja se je po eni strani trudil rane bojev zoper pri ljudstvu še vedno priljubljenega nekdanjega zaveznika Pompeja, kot že med samo vojno z njim in njegovimi privrženci, omiliti s precej velikodušnim programom pomilostitev (kar je znamenita *clementia Caesaris*). Na tak način je izpostavil svoj jasen odmik od zgledov kakšnega Sule, *čigar* ukrepi po državljanski vojni 82 pr. Kr. so bili namenjeni predvsem izločitvi dejanskih ali domnevnih nasprotnikov, ne pa spravi.¹⁴ Razen tega je Cezar, kot poudarja Plutarh, pripisoval velik pomen podobam, ki so ljudstvu postavile pred oči koristnost njegovih osvojitvev tudi v Afriki, kjer se je bojeval proti še preostalim Pompejevim sopotnikom. Tako je omilil vtis, da je šlo pri njegovih operacijah za državljansko vojno.¹⁵

A kot je že nakazano, so bile zadeve na simbolni ravni videti drugače. Cezar je v povezavi s svojimi zmagami leta 46 pr. Kr. obhajal štiri triumfe, ki jih Svetonij našteva tako rekoč v

14 Gl. Josiah Osgood, »Ending Civil War at Rome: Rhetoric and Reality, 88 B. C. E.–197 C. E.«, *American Historical Review*, 5/2015, tukaj zlasti str. 1687.

15 Plutarchus, *Caesar* 55.

kataloški obliki: *Primum et excellentissimum triumphum egit Gallicum, sequentem Alexandrinum, deinde Ponticum, huic proximum Africanum*.¹⁶ Prvi trije triumfi, ki so jasno obeleževali uspehe proti zunanjim nasprotnikom, so bili neproblematični. Pri četrtem je bil na prvi pogled kot glavni nasprotnik sicer izpostavljen kralj Juba I., kar je bilo med drugim poudarjeno s tem, da je v triumfalnem sprevodu stopal njegov mladoletni sin Juba II., ker je bil kralj sam že mrtev.¹⁷ Toda triumfator je pokazal, da je pripravljen nedvoumno razširiti meje sprejemljivega, ko gre za javni prikaz poraza lastnih sodržavljanov v vojni. Valerij Maksim je sicer še v obdobju Tiberijeve vladave v prvi polovici 1. stoletja po Kr. pripisoval neizpodbitno veljavnost zapovedi, naj se po zmagi v državljanski vojni ne obhaja triumfov, ko je v svoji zbirki izpostavil: *Verum quamuis quis praeclaras res maximeque utiles rei publicae civili bello gessisset, imperator tamen eo nomine appellatus non est, neque ullae supplicationes decretae sunt, neque aut ovans aut curru triumphavit, quia, ut necessariae istae, ita lugubres semper existimatae sunt uictoriae utpote non externo, sed domestico partae cruore*.¹⁸ A Wolfgangu Havenerju je treba gotovo dati prav, ko dokazuje, da so to domnevno zlato pravilo začeli votliti praktično že ob začetku državljanskih vojn pozne republike v ožjem pomenu,

16 Suetonius, *Divus Iulius* 37. »Najprej in najsijajneje je obhajal triumf nad Galijo, sledil mu je triumf za zmago proti Aleksandriji, nato za zmago v Pontu, temu pa je kmalu sledil triumf za zmago v Afriki.«

17 Plutarchus, *Caesar* 55. Gl. o tem Havener, »Triumphus«, predvsem str. 169, 170.

18 Valerius Maximus, *Dicta et facta memorabilia* 2, 8, 7. »Čeprav pa bi kdo v državljanski vojni izpeljal izjemno slavne in za skupnost zelo koristne reči, vendarle nihče ni bil imenovan imperator in zanj niso bile odredjene nobene zahvalne slovesnosti ter ni svoje zmage proslavil ne z ovacijami ne na triumfalnem vozu. Kajti čeprav so te zmage šteli za nujne, so jih hkrati imeli za žalostne, saj niso bile dosežene s tujo, marveč z domačo krvjo.«

od Marija in Sule naprej. Sočasno s takimi poskusi pa se je pokazalo, koliko je bilo potenciala za javno kritiko slednjih, ker se je rimsko občinstvo že v prvi polovici 1. stoletja pr. Kr. zelo občutljivo odzivalo na elemente državljanske vojne v okviru triumfa.¹⁹

Ne glede na to je Cezar ob štirikratnem triumfu leta 46 pr. Kr. preskočil še predzadnjo oviro, ko je kot prvi javno predstavil smrt rimskih sodržavljanov, sicer v službi tujega vladarja. Na odziv Rimljanov ni bilo treba dolgo čakati. Apijan ga popisuje takole: *ὁ δὲ δῆμος ἐπὶ μὲν τοῖς οἰκείοις κακοῖς, καίπερ δεδιώς, ἔστενε, καὶ μάλιστα, ὅτε ἴδοι Λεύκιόν τε Σκιπίωνα τὸν αὐτοκράτορα πλησόμενον ἐς τὰ στέρνα ὑφ' ἑαυτοῦ καὶ μεθιέμενον ἐς τὸ πέλαγος, ἢ Πετρήιον ἐπὶ διαίτη διαχρώμενον ἑαυτόν, ἢ Κάτωνα ὑφ' ἑαυτοῦ διασπώμενον ὡς θηρίον.*²⁰

Vsaj iz Cezarjeve odločitve, da se je odrekel prikazu Pompejeve smrti, je mogoče razbrati, da je zelo natančno vedel, na kako tankem ledu je bil.

Zaradi tega nas na prvi pogled morda čudi, zakaj je naslednje leto, leta 45 pr. Kr., po zmagi nad Pompejevima sinovoma v Hispaniji še enkrat stopnjeval svojo predrznost in obhajal, kot se vsaj zdi, prvi pravi in izrecni triumf za zmago nad nasprotnikom v državljanski vojni. Ravnanje takratnega diktatorja, ki ga je odobril senat, je s še izrazitejšim poudarjanjem elementa državljanske vojne v Rimu seveda sprožilo še ostrejša izraza nestrinjanja kot leto poprej. Žal prav za ta triumfalni sprevod nimamo ohranjenih podrobnosti.²¹ Vendar se Plutarh v življenjepisu Cezarja izrazi precej nedvoumno: τοῦτον ἔσχατον

19 Havener, »Triumphus«, str. 162 in s. s.

20 Appianus, *Bella civilia* 2, 101. »Ljudstvo je ječalo zaradi domačih tegob, čeprav ga je zadrževal strah, najbolj pa, ko je videlo poveljnika Lucija Scipiona, kako se je sam ranil v prsi in se vrgel v morje, Petreja, kako se je sam ubil na pojedini, in Katona, kako se je razmesaril kot divja zver.«

21 Havener, »Triumphus«, str. 171.

Καῖσαρ ἐπολέμησε τὸν πόλεμον ὁ δὲ ἀπ' αὐτοῦ καταχθεὶς θρίαμβος ὥς οὐδὲν ἄλλο Ῥωμαίους ἠνίασεν. οὐ γὰρ ἄλλοφύλους ἡγεμόνας οὐδὲ βαρβάρους βασιλεῖς κατηγωνισμένον, ἀνδρὸς δὲ Ῥωμαίων κρατίστου τύχαις κεχρημένου παῖδας καὶ γένος ἄρδην ἀνηρηκότα ταῖς τῆς πατρίδος ἐπιπομπεύειν συμφοραῖς οὐ καλῶς εἶχεν, ἀγαλλόμενον ἐπὶ τούτοις ὧν μία καὶ πρὸς θεοὺς καὶ πρὸς ἀνθρώπους ἀπολογία τὸ μετ' ἀνάγκης πεπρᾶχθαι.²²

Kakor nakazuje grško pišoči filozof, je bila pri tej napačni oceni ali celo hotenem čezmernem preizkušanju potrpežljivosti rimskega življa gotovo pomembna vloga tudi večkrat izpričanega Cezarjevega precenjevanja lastne osebe.²³ Toda s tem povezano ponižanje senata je bilo sočasno del širše, razvidne politične strategije. In v tem okviru je moral Cezar preprosto ukiniti ozko postavljene meje javnega praznovanja zmage nad sodržavljeni. Državljanska vojna sama je sicer še vedno ostajala komaj opravičljiv pojav, a po drugi strani se je zmagovitemu vojskovodji zdelo nujno ovekovečiti spomin na svojo zmago nad rimskimi nasprotniki. Slednja je bila za legitimiranje njegove vladavine pomembnejša od katerega koli uspeha nad zunanji sovražniki. Bila je namreč dejanski temelj novega političnega položaja po letu 46 pr. Kr. V nadaljevanju že navajane biografije Plutarh poudari prav ta vidik. Javno dojemanje položaja med Rimljani po triumfu, ki so ga, kot je že opisano, sprejeli z nenaklonjenostjo, opiše

22 Plutarchus, *Caesar* 56, 4. »To je bila zadnja Cezarjeva vojna. A da je tudi zaradi nje obhajal triumf, je Rimljane jezilo bolj kot karkoli drugega. Saj triumf ni bil namenjen zmagi nad tujimi vojskovodji ali barbarskimi kralji, marveč nad otrokoma najmočnejšega moža med Rimljani, ki ju je ugonobila usoda. In menili so, da ni bilo lepo, da je Cezar obhajal triumf zaradi nesreč domovine, za katere ni bilo opravičila ne pred bogovi ne pred ljudmi, razen tega, da se je to zgodilo zaradi nujnosti.«

23 Kar, denimo, poudarja Wolfgang Blösel, *Die römische Republik: Forum und Expansion*, C. H. Beck, München 2015, *passim*.

skoraj že v barvah nekoliko poznejšega avgustejskega reda, saj naj bi Cezarjevo monarhijo vsemu navkljub šteli za boljše od nadaljevanja državljanskih vojn: οὐ μὴν ἄλλὰ καὶ πρὸς τὴν τύχην τοῦ ἀνδρὸς ἐγκεκλικότες καὶ δεδεγμένοι τὸν χαλινόν, καὶ τῶν ἐμφυλίων πολέμων καὶ κακῶν ἀναπνοὴν ἡγούμενοι τὴν μοναρχίαν, δικτάτορα μὲν αὐτόν ἀπέδειξαν.²⁴

Hitrost in neposrednost Cezarjevega spogledovanja z monarhijo sta potem vseeno privedli do njegovega umora. Toda ugotovitev zmagovalca nad Galijo, da mora svojo pokoritev rimskih nasprotnikov umestiti v javni zgodovinski spomin ne glede na tabuje, vezane na državljansko vojno, je bila za prihodnost pomembna. Njegov naslednik Oktavijan je omenjeno ugotovitev z ne nepomembnimi spremembami, ki so zlasti upoštevale politično občutljivost Rimljanov, udejanjil mojstrsko.²⁵ Veliko razlogov govori v prid podmeni, da so šli Cezarjevi in Oktavijanovi premisleki v isto smer kot ravnanje metliških občinskih svetnikov leta 1999. V vseh treh primerih je bila teža nujnosti, poudariti uspeh v državljanski vojni kot dejansko utemeljitev obstoječih političnih in družbenih razmerij, večja od tveganja, da bi s prelomom tabuja preveč izzivali javnost.

Mediolan (Milano) 395 po Kr.

Več kot štiristo let pozneje, 25. februarja leta 395 po Kr., so v Mediolanu (Milanu) obhajali pogrebne slovesnosti za cesarjem Teodozijem I., štirideseti dan po njegovi smrti. Mogočni mestni škof Ambrozij je imel žalni govor ob navzočnosti cesarjevega

24 Plutarchus, *Caesar* 57, 1. »Kljub temu so se Rimljani uklonili moževi usodi in so sprejeli uzdo. Ker so samovladi dajali prednost pred državljansko vojno in njenimi grdobijami, so ga določili za dosmrtnega diktatorja.«

25 Gl. zlasti Havener, »Triumphus«, str. 179–180.

naslednika na zahodu Honorija in njegove najljubše nečakinje Serene, soproge vandalskega vojaškega mojstra (*magister militum*) Stilihona.²⁶

Škofova naloga ni bila lahka. Od zadnje državljanske vojne je minilo manj kot pol leta in spomin nanjo, ki je krvavi epilog dobila ob Mrzli reki v bližini severne Italije, je bil še zelo živ. Mediolanski nadpastir se med konfliktom ni jasno opredelil, kar se je vselej slabo prilegalo poznejši stilizaciji bitke kot odločilnega spopada med kristjani in pogani.²⁷ Še zahtevnejša okoliščina je bila, da je umrli vladar tudi sicer večino uspehov dosegel proti svojim nasprotnikom za oblast, torej v državljanskih vojnah. Omenjeno dejstvo je krščanske zgodovinarje spravljalo v zadrego še pozneje.

V novih, »krščanskih«, časih je ostala nesprejemljivost državljanske vojne kot pojava načeloma seveda ohranjena. Katalog zaželenih lastnosti (zdaj krščanskega) vladarja pa je doživel nekaj dopolnil in sprememb. Toda po drugi strani so številne državljanske vojne poznejšega cesarskega obdobja od leta 193 po Kr. naprej ustvarile nujnost razvoja, ki je bil podoben tistemu v okoliščinah zadnjih desetletij republike.²⁸ Tudi tukaj je Konstantin Veliki ustvaril domala »preobrat«, ko je skoraj popolnoma prelomil s še preostalimi tabuji v zvezi z ohranjanjem spomina na zmago v državljanski vojni. Navsezadnje je leta 312 po Kr. javno razkazoval odsekano glavo svojega nasprotnika iz take vojne Maksencija, le nekaj pozneje pa je

26 O umeščenosti slovesnosti prim. Hartmut Leppin, *Theodosius der Grosse: Auf dem Weg zum christlichen Imperium*, Primus Verlag, Darmstadt 2003, str. 9 in s. s.

27 Gl. Michele Renee Salzman, »Ambrose and the Usurpation of Arbogastes and Eugenius: Reflections on Pagan-Christian Conflict Narratives«, *Journal of Early Christian Studies*, 2/2010, str. 191–223.

28 Gl. predvsem Haake, »Trophäen«.

na svojem slavlolu v Rimu dal upodobiti prizor, kako rimski vojaki ubijajo svoje kolege.²⁹

Zato ne sme čuditi, da se Ambroziju, ki je sicer v svojem žalnem govoru v ospredje postavljala Teodozijevo usmiljenje in blagost, ni zdelo, ko je umrlemu vladarju prisodil še višje dostojanstvo, prav nič problematično, da bi vladar svojo zmago nad Evgenijem in Arbogastom pri Frigidu proslavil s triumfom: *Exspectabat quidem in reditu eius triumphales solemnitates, et titulos victoriarum: exspectabat totius orbis imperatorem, stipatum exercitu Gallicano, et totius orbis subnixum viribus. Sed nunc illic Theodosius potentior, nunc gloriosior redit: quem angelorum caterva deducit, quem sanctorum turba prosequitur.*³⁰

Razen samoumevnosti javnega praznovanja zmage v državljanski vojni je Ambrozij posegel po še enem pogostem sredstvu soočanja s težavnim pojavom iz 4. stoletja. Na več mestih v svojem govoru je poudaril, da je Teodozijev poseg pri Frigidu veljal tiranoma. Že kmalu na začetku je škof poudaril: *Et nos celebramus Theodosii quadragesimam, qui imitatus Iacob, supplantavit perfidiam tyrannorum, qui abscondit simulacra gentium; omnes enim cultus idolorum fides eius abscondit, omnes eorum ceremonias obliteravit.*³¹

Sočasno je s tega mesta že razvidna druga temeljna Ambrozijeva strategija pri upravičevanju premočne povezanosti

29 Haake, »Trophäen«, predvsem str. 270–272.

30 Ambrosius, *De obitu Theodosii* 56. »Sicer je (Konstantinopel) ob njegovi vrnitvi pričakoval triumfalne slovesnosti in naslove zaradi zmag. Ves svet je pričakoval zmagovitega poveljnika, obkroženega z galsko vojsko in naslonjenega na sile vsega sveta. A zdaj se Teodozij tja vrača močnejši, zdaj se vrača slavnejši. Vodi ga četa angelov, sledi mu množica svetnikov.«

31 Prav tam, 4. »Tudi mi obhajamo štirideseti dan Teodozijeve smrti. Ker je posnemal Jakoba, je spotaknil verolomnost tiranov, ko je strl poganske kipe. Njegova vera je namreč strla čaščenje malikov, iz spomina izbrisala njihove obrede.«

njegovega junaka z državljanskimi vojnami. To je za kristjane posebej privlačna verska razsežnost njegovega boja. Da bi slednjo, ki se je zelo lepo ujemala s poudarjanima cesarjevima blagostjo in odpuščanjem, čim nazorneje postavil pred oči poslušalcev, je teolog, razen po že razvidnem opozorilu na zmago pri Frigidu kot na dokončni poraz poganstva, segel še po pozneje vedno znova obravnavanem prizoru iz bitke, ko naj bi Teodozij prosil svojega Boga, naj se razkrije:³² *Theodosii fides triumphos acquisiverit. Cum locorum angustis et impeditis calorum agmen exercitus paulo serius in aciem descenderet, et inequitare hostis mora belli videretur, desilivit equo princeps, et ante aciem solus progrediens, ait: Ubi est Theodosii Deus? Iam hoc Christo proximus loquebatur.*³³

Vrh prikaz duhovne premoči zmagovitega cesarja nad uzurpatorji doseže v zadnji tretjini govora, ko je Ambrozij obravnaval usodo nasprotnikov iz državljanske vojne po smrti. Teodozija je pri tem skupaj z njegovim sovladarjem Gracijanom umestil v nebesa, Evgenija in tudi vernega katolika Maksima pa v pekel, kajti: *Manet ergo in lumine Theodosius, et sanctorum coetibus gloriatur. Illic nunc complectitur Gratianum iam sua vulnera non moerentem, quia invenit ultorem: qui licet indigna morte praereptus sit, requiem animae suae possidet. Illic bonus uterque et pietatis interpres largus misericordiae suae consortio*

32 Prim. Rajko Bratož, »Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev«, *Zgodovinski časopis*, 1/1994, tukaj zlasti str. 11, 12. Do Rufinovnega tozadevnega prikaza je izrazito kritičen Alan Cameron, *The Last Pagans of Rome*, Oxford University Press, Oxford – New York 2011, str. 93–131.

33 Ambrosius, *De obitu Theodosii* 7. »Teodozijeva vera je pridobila triumfe. Ko se je vojska zaradi ozkega prostora in zaradi ovir za konjarje nekoliko prepozno spustila v boj in ko se je zdelo, da sovražnik jaha na tej zamudi, je vladar skočil s konja, sam stopil pred vojake in rekel: »Kje je Teodozijev Bog?« To je že govoril kot človek, ki je Kristusu blizu.«

*delectantur. De quibus bene dicitur: Dies diei eructat verbum. Contra autem Maximus et Eugenius in inferno, quasi nox nocti indicat scientiam; docentes exemplo miserabili quam durum sit arma suis principibus irrogare.*³⁴

Kljub izrazitemu duhovnemu okviru podobe ni mogoče spregledati nekako političnega opomina, da se vsakdo, ki se zoperstavlja (zakonitemu) vladarju, izpostavlja podobni posmrtni kazni. Ta opomin hkrati omogoča, da za soočenjem z aktualnim pojavom državljanske vojne škofa iz Mediolana prepoznamo njegovo prizadevanje, da bi podkrepil legitimnost mladih Teodozijevih naslednikov in sinov, Arkadija in Honorija. Kajti tudi iz žalnega govora je očitno, da je mladost obeh zbujala veliko pomislekov. In ker je njun oče svoje ključne uspehe dosegal proti uzurpatorjem, so morali ti kljub madežu državljanske vojne ostati ohranjeni v javnem spominu. Zato lahko žalni govor iz leta 395 po Kr. postavimo ob bok Cezarjevemu triumfu 440 let prej in celo z nenavadno odločitvijo metliškega občinskega sveta iz leta 1999, da vendarle oživi problematični in nezaceljeni spomin na državljansko vojno.

Skupna poteza vseh treh zgledov je, da zelo jasno pokažejo, kako je lahko uspeh v državljanskem spopadu, kljub temu da je njegova narava vselej veljala za globoko problematično, neizogiben za oblikovanje poznejših političnih razmerij, ki koreninijo prav v razpletu državljanske vojne.

34 Prav tam, 39. »Teodozij torej ostaja v luči in se hvali v zboru svetih. Tam zdaj objema Gracijana, ki ne žaluje več zaradi svojih ran, saj je našel maščevalca. Čeprav ga je ugrabila nevredna smrt, je deležen miru za svojo dušo. Oba dobra človeka in radodarna posredovalca pobožnosti se tam veselita družbe v svojem usmiljenju. O njiju je dobro rečeno: Dan podaja besedo dnevu. Nasprotno pa Maksim in Evgenij v peklju naznanjata vednost kot noč noči. Z bednim zgledom poučujeta, kako trda je kazen, če dvigneš orožje proti svojim vladarjem.«

Za konec naj samo dodam, da so se morali latinsko pišoči krščanski pisci iz pozne antike spričo neskončnih državljanskih vojn, ki jih po njihovi logiki pravzaprav sploh ne bi smelo več biti, kar naprej soočati s takimi paradoksi. Verjetno pa ne le oni.

Povzetek

V prispevku so obravnavani trije zgledi javnega obeleževanja zmag v državljanski vojni, eden iz sodobne Slovenije in dva iz antike. Izhodišče je odločitev metliškega občinskega sveta iz leta 1999, da ponovno uveljavi 26. november kot občinski praznik, čeprav je povezan z zmago partizanov pod komunističnim vodstvom v državljanskem spopadu med Slovenci. V besedilu je predstavljeno raziskovanje vzrokov za izpostavljanje uspehov v spopadih s sodržavljeni skozi različna zgodovinska obdobja. Praktično nikoli ni bilo dvoma, da pomeni državljanska vojna eno najhujših nesreč, kar jih lahko zadene skupnost. Toda po drugi strani je bilo večkrat opaženo, da lahko jasna podoba sovražnika v takem spopadu skupaj z ovekovečenjem slednje bistveno prispeva h krepitvi kohezivnosti zmagovite (ali tudi poražene) strani.

A vsaj v dveh obravnavanih primerih je bila pomembna vloga še enega dejavnika. Razmeroma jasno je, da sta tako komunistična zmaga v državljanski vojni na Slovenskem med drugo svetovno vojno kot Cezarjeva zmaga v državljanski vojni v 1. stoletju pr. Kr. odločilno vplivali na oblikovanje razmerij v obeh skupnostih (slovenski in rimski). Zmagovalci so hoteli v obeh primerih to jasno ponavzočiti skupnosti v celoti, še zlasti pa privržencem poražene strani. In ker je v Sloveniji porazdelitev moči v družbi še vedno v marsičem utemeljena na

izidih druge svetovne vojne, je bilo to očitno treba poudariti še leta 1999.

Da bi omenjeni cilj dosegel, se metliški občinski svet ni prestrašil tabujev, povezanih z obeleževanjem zmag v državljanskih spopadih. Podobne tabuje je pogumno prelamljal Cezar, ko je z obhajanjem triumfa leta 45 pr. Kr. naredil še zadnji korak k njihovemu preseganju, s čimer je sicer začel že Sula skoraj štirideset let prej. Cezarjev pristop je še nadgradil njegov dedič Oktavijan, ki so ga izučile posledice predhodni-kove neobčutljivosti za poglede aristokratske senatne elite.

Tretji vključeni zgled, pogrebni govor milanskega škofa Ambrozija za Teodozija Velikega štirideset dni po njegovi smrti, je vsaj na prvi pogled nekoliko drugačen. Toda kljub precej izrazitemu duhovnemu okviru ostaja ohranjanje razmerij, ki jih je vzpostavila nedavna državljanska vojna, ena poglobitnih točk. Po eni strani Teodozij razen v državljanskih vojnah skoraj ni zabeležil večjih vojaških uspehov. Po drugi strani je govor skušal utrditi pravico do prestola mladih cesarjevih sinov, čeprav zanjo skoraj ni bilo dobrih zgledov iz preteklosti. Ambrozij je sočasno označil Teodozijeve nasprotnike kot tirane, s čimer je morda skušal vsaj deloma uravnotežiti dejstvo, da se med državljansko vojno ni jasno postavil na stran pozneje zmagovitega cesarja.

Tako vsi trije obravnavani primeri potrjujejo tezo, da je javno ovekovečenje spomina na zmage v državljanskih vojnah pogosto razumljeno kot nujno za utrjevanje obstoječih razmerij v družbi.

*Rome 45 BC, Milan AD 395,
Metlika AD 1999:
The Inconvenience and Inevitability
of the Commemoration of Civil War*

Summary

The article discusses three cases of public commemoration of a civil war victory, one from the present-day Slovenia and two from the antiquity. The article's starting point is the decision of the Metlika municipal council from 1999 to re-establish the 26th of November as a municipal holiday even though it is connected with a victory by the communist-led Partisans in the civil strife among Slovenians. It explores the reasons for the public display of civil war successes over compatriots throughout various historical periods. There has practically never been any doubt that a civil war represents one of the worst calamities for a community. However, it has also been noted several times that a clear image of the enemy in such a conflict together with the perpetuation of the image often helped to strengthen the cohesion of the winning (and perhaps also the losing) side.

But in at least two of the three discussed cases, another important factor came into play. It is fairly clear that both the communist victory in the civil war among Slovenians during the Second World War and Caesar's victory in the civil war in the 1st century BC decisively shaped the relations in the

respective communities. The victors in both cases felt compelled to make this clear to the community as a whole and to the adherents of the losing side in particular. And since the distribution of power in Slovenia is in many aspects still based on the results of the Second World War, this apparently still had to be emphasised as late as in 1999.

To achieve this goal, the Metlika municipal council was not intimidated by taboos linked to the commemoration of a civil war victory. These taboos were also bravely breached by Caesar during his triumphal procession in 45 BC, when he made the final step in overcoming these taboos, a process which had already been started by Sulla over forty years before. Caesar's approach was further improved by his heir Octavian, who learnt from the consequences of his predecessor's insensibility for the views of the Roman aristocratic elite in the senate.

The third discussed case, the funeral oration by the bishop Ambrose of Milan for the emperor Theodosius forty days after his death, is at least at first glance somewhat different. But even here the preservation of relations established by the recent civil war remains one of the main points despite its much more spiritual framework. On the one hand, Theodosius had hardly any major military successes other than his victories in civil wars. And on the other hand, the oration attempted to confirm the right of the late emperor's young sons to rule despite the lack of good examples for it from the past. Ambrose simultaneously marked Theodosius' opponents as tyrants, perhaps in part compensating for the fact that he had not clearly taken the side of the emperor, who would later be victorious, during the civil war.

Thus, all three examples support the thesis that the public perpetuation of the memory of civil war victories is often deemed necessary to legitimise existing power structures in society.

*Predstavitev
zgodovinskih
virov*

Prejeto: 26. 10. 2020
1.02 pregledni znanstveni članek

Ivo Jevnikar¹

Ob spominih Francija Heinriharja o bojih za severno mejo

Izvleček

Predvojni podjetnik Franc (Franci) Heinrihar ml. (1897–1988) je v emigraciji v Bocnu (na Južnem Tirolskem) leta 1970 napisal kratke, a podrobne in kritične spomine na udeležbo v bojih za severno mejo v letih 1918 in 1919. Z bratom Vinkom je bil na čelu prve skupine 19 prostovoljcev, ki so prešli Karavanke. V spremni besedi in opombah pa so med drugim podatki o avtorju, ki je bil med vojno v štabu slovenskih četnikov kot finančni poverjenik, in njegovi družini.

KLJUČNE BESEDE: *Franc Heinrihar ml., boji za severno mejo, Alfred Lavrič, Lojze Ude, koroški plebiscit, slovenski četniki*

¹ Ivo Jevnikar, časnikar in publicist, Repen pri Trstu – Monrupino (I), ivo.jevnikar@gmail.com.

Abstract

In 1970 as an emigrant in Bolzano (South Tyrol), the pre-war entrepreneur Franc (Franci) Heinrihar Jr (1897–1988) wrote short but detailed and critical memories of participating in the struggles for the Slovenian northern border in 1918 and 1919. He and his brother Vinko were at the helm of the first group of 19 volunteers who crossed the Karavanke mountain range. Among other matters, the foreword and footnotes contain information about the author, who was a financial trustee in the headquarters of the Slovenian Chetniks during the war, and his family.

KEY WORDS: *Franc Heinrihar Jr, struggles for the Slovenian northern border, Alfred Lavrič, Lojze Ude, Carinthian plebiscite, Slovenian Chetniks*

Ob stoletnici koroškega plebiscita je mogoče koristna objava krajših spominov na boje za severno mejo, ki jih je v emigraciji v Bocnu (nem. Bozen, it. Bolzano) na Južnem Tirolskem leta 1970 napisal Franc (Franci) Heinrihar ml. Gre za iskren, neposreden, do narodne vlade v Ljubljani in majorja Alfreda Lavriča posebej kritičen zapis, v katerem pa ne manjka samokritike in ironije.

Kot bom pozneje pojasnil v opombah, je podoben ali morda prav ta zapis delno uporabil udeleženec bojev na Koroškem – in torej takratni avtorjev soborec – dr. Lojze Ude v zelo podrobni razpravi *Vojaški boji na Koroškem v letu 1918/1919*, ki je ob 50-letnici plebiscita izšla v zborniku *Koroški plebiscit*.² V njej je med drugim omenil: »Ko je Franc Heinrihar zvedel za spis *Boji v Rožu in Ziljski dolini leta 1918/19*, mi je pisal, naj mu ga pošljem. Poslal sem mu s prošnjo, da mi sporoči morebitne napake in pripombe. Odgovoril mi je s pismom z dne 20. februarja 1970. V njem je prvič opisan pohod te skupine kranjskih prostovoljcev 13. in 14. novembra 1918 v Podjuno in Borovlje.«³

Vsi podatki se v Udetovi razpravi, podprti tudi z osebniimi spomini, in v Heinriharjevem zapisu, ki ga Ude večkrat povzema, ne ujemajo, dobro pa je, da je zdaj na voljo izvirna Heinriharjeva pripoved.

Avtor Franci Heinrihar se je rodil 14. februarja 1897 v Selcih v Selški dolini pri Škofji Loki kot peti izmed desetih otrok v družini Marije, roj. Gartner, in Franca Heinriharja st. (1862–1951), torej »enega najuspešnejših predvojnih škofjeloških industrialcev in trgovcev z lesom«, kot je zapisala vodja enote Zgodovinskega arhiva Ljubljana v Škofji Loki Judita Šega.⁴ V

2 Janko Pleterski, Lojze Ude in Tone Zorn (ur.), *Koroški plebiscit, Razprave in članki*, Slovenska matica, Ljubljana 1970 (dalje Ude). Udetova razprava je objavljena na str. 131–214.

3 Ude, str. 203, op. 35.

4 Judita Šega, »Življenjska pot in povojna usoda lesnega trgovca in

njeni razpravi so podrobni podatki o Heinriharjevi družini in težkih udarcih, ki jih je doživela med vojno, revolucijo in po vojni, ko je bila povsem razlaščena in razseljena po svetu.

Franci Heinrihar zaradi prve svetovne vojne, med katero se je tri leta in pol boril v avstro-ogrski vojski, nazadnje kot poročnik v 17. pešpolku na italijanski fronti, kar omenja v zapisu, ni dokončal trgovske akademije, temveč se je zaposlil v družinskih podjetjih. Šolal pa se je v Škofji Loki, Idriji, Ljubljani in na Dunaju. Od leta 1923 je živel v Ljubljani. Po lastni izjavi je bil »naprednjak«, idejno torej pripadnik liberalnega tabora in jugoslovanske ideje. Živel je v Kolizeju in se oženil z Metko Zmago tik pred koncem druge svetovne vojne. Otrok nista imela.

Pod italijansko okupacijo je bil član 14-članske konzulte, zaradi česar je bil julija 1945 v odsotnosti obsojen. Dne 9. julija 1945 si je zapisal v dnevnik: *»Obtožnica pravi, da smo se pregrešili proti narodni časti. Obsojen sem na 10 let izgube državljanskih pravic, na pet let lahkega prisilnega dela in zaplembo 75 % premoženja. 25 % so mi pustili verjetno za kak drug namišljen greh. O, ti svinje slonokoščene! Jaz naj bi se pregrešil zoper narodno čast, ko sem pa ravno za to vse žrtvoval. Pri meni komunizem in narodna čast nista identična. In kakšni ljudje so mi sodili!«*⁵

Z bratoma Vinkom in Dominikom (Minkom) je bil Franci vpliven pripadnik Mihailovičevega gibanja v Sloveniji, katerega je gmotno podpiral. Kot major je bil z ilegalnim imenom prej Žagar, nato pa Lesar v štabu Slovenskih trup Jugoslovanske

industrialca Franca Heinriharja st., v: *Človekove pravice in temeljne svoboščine: za vse čase! Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta* (ur. Marta Milena Keršič in Damjan Hančič), Študijski center za narodno spravo, Ljubljana 2017, str. 176–190. Iz op. 494 v omenjenem zborniku zvemo, da je v arhivu v Škofji Loki tudi spis Francija Heinriharja »Križev pot naših staršev«, napisan 8. septembra 1970 v Bocnu.

5 Dnevniški zapis 9. julija 1945 (kopija pri avtorju).

vojske v domovini ali slovenskih četnikov kot finančni poverjenik in politični svetovalec generala Ivana Prezlja - Andreja.

Kmalu se je pojavila obtožba, da je delal za »črno roko«. Tako je po nekem pogovoru z Dušanom Lajovcem reagiral v dnevniku, ki je zelo oseben in ni bil pisan za javnost: *»Dušan mi je pripovedoval vse sorte novice. Med drugim, da me drže partizani za črnorokca. Ali so ti bedaki res tako zelo slabo informirani, da mi še tega vruga pripisujejo? Za hudičevo važnega me morajo imeti, da se toliko ukvarjajo z menoj. Kaj imam jaz opraviti s svinjarijami policijskih in drugih barab? Sem vam zelo odločen nasprotnik, zahrbtnost mi pa ne leži. V odkritem, poštenem boju bomo prišli do naših poštenih pravic!«*⁶

Obtožbo je pozneje povzel Jože Vidic v knjigi *Po sledovih črne roke*: *»Kot bogataš je finančno krepko podprl četniško organizacijo in je prek profesorja Krošlja financiral črno roko. Kot vodilni član likvidacijskega odseka pri plavogardistični Državni obveščevalni službi je soodločal, koga je treba ubiti.«*⁷ Da kakega likvidacijskega odseka pri Državni obveščevalni službi (DOS) sploh ni bilo in da je ta organizacija obremenjena le z likvidacijo enega svojega sodelavca, za katerega se je izkazalo, da je tudi nemški agent, je zapisal v *Klicu Triglava* v Londonu nekdanji tajnik njenega glavnega načelstva Dušan Pleničar.⁸ Franci Heinrihar pa je sodelavcu omenjenega lista nato še podal izjavo, v kateri ogorčeno in v celoti zavrača obtožbe ter navaja še vrsto podatkov o svojem preteklem življenju in družini. Med drugim je zapisal: *»V svobodnem svetu bi moral Vidic svoje trditve dokazati, ali pa bi romal za zapahe.«*⁹

6 Dnevniški zapis 24. avgusta 1945 (kopija pri avtorju).

7 Jože Vidic, *Po sledovih črne roke, Dokumentarno-reportažni zapis*, Borec, Ljubljana 1975, str. 196.

8 Dušan Pleničar, »Ob Vidičevi knjigi 'Po sledovih črne roke', 'Što se babi htilo, to se babi snilo ...'«, *Klic Triglava*, št. 434/1975, str. 2–4.

9 »Ubili so mu brata – 'za reklamo'«, *Klic Triglava*, št. 435–436/1975, str. 5–6.

Heinrihar se je s četniki 30. aprila 1945 prek Gorice in Soče umaknil v Furlanijo in potem živel deloma v vojaških in civilnih begunskih taboriščih po Italiji, deloma zasebno, saj je dokaj svobodno potoval po Italiji zaradi političnih in vojaških zadev, a tudi zaradi poslov, ki jih je imel kot podjetnik. Zanimivo je, da so ženo Metko med umikom maja 1945 čez Ljubelj proti Celovcu zajeli partizani prav na območju ob Dravi, kjer se je Franci vojskoval v letih 1918 in 1919. Zgodba se je čez čas srečno iztekla.¹⁰ Zakonca sta se naposled ustalila v Bocnu na Južnem Tirolskem, kjer je Heinrihar trgoval in umrl 20. januarja 1988. Leta 1960 je obiskal grobove svojcev v Selcih.

Tipkopis Heinriharjevih koroških spominov na šestih straneh mi je v daljnem poletju 1998 za kopiranje posodila avtorjeva nečakinja Marija Heinrihar, por. Pungerl, ki se je tri leta prej z zdaj že rajnim možem Rudijem vrnila iz emigracije v Veliki Britaniji v Škofjo Loko. Njenega očeta Stanka, avtorjevega brata, so vosovci smrtno obstrelili januarja 1944 pred tremi otroki na hišnem pragu na Trati.

Za to objavo imam njeno dovoljenje. Popravil sem le tiskarske škrate in ločila, poslovenil nekatera nemška krajevna imena slovenskih krajev, med poševnici pa dodal kako besedo, ki je v besedilu izpadla.

* * *

10 Prim. Ivo Jevnikar, »Zajeti med Ljubeljem in Dravo, Pričevanje Lize Pleničar in zgodovinski okvir«, *Zaveza*, št. 116/2020, na več mestih; na str. 42 je tudi fotografija Francija Heinriharja iz vojnih dni. O njegovi medvojni vlogi piše tudi njegov takratni pomočnik Dušan Lajovic (*Med svobodo in rdečo zvezdo*, Nova obzorja, Ljubljana 2003, na več mestih).

*Franci Heinrihar**Spomini – koroški podvigi
od oktobra 1918 do plebiscita*

Iz vojne vrnivši se oficirji se nismo znašli v vlogi civilistov. Kot mlade študente so nas prisilili v vojskovanje, v katerem nismo videli smisla, ker nismo ne verjeli in ne želeli avstrijsko zmago. Skoro štiri leta so nas vlačili po frontah in taboriščih, živeli smo včasih nevarno, pa kljub temu brezskrbno življenje. Kot oficirji smo bili veliki gospodje, preskrbljeni in dobro plačani, sedaj bi se pa morali obleči v civilno obleko, ki je nismo znali več nositi in tudi ne imeli. Večina ni imela premožnih staršev, treba se je bilo obleči od nog do glave in misliti na šolanje. Večina je imela samo maturo, nekateri še te ne, prejšnje šolanje je bilo pozabljeno, ni lahko zopet sestiti za šolsko klop. Meni je bila gmotna skrb prihranjena, pa tudi šolska. Da bi delal še zadnji, četrti razred trgovske akademije, nisem smatral za potrebno. Oče je rekel, sedaj je treba delati. Kako in kaj si kot mlad fant, pa star soldat, nisem znal predstavljati. No, in tako smo poskušali podaljšati prehodno dobo.

Mestno poveljstvo, kateremu je načeloval feldmaršallajtnant Istvanović z adjutantom polkovnikom Ulmanskim, je bilo brezmočno, obstajalo je le na papirju.¹¹ To poveljstvo je dalo poziv, ne ukaz, ki je bil bolj podoben prošnji, biti komandi na razpolago, češ da se preko dežele vračajo tuji vojaški oddelki, ki jih je treba razorožiti, in pa – Lah je nad Logatcem in škili

11 Kot piše Lojze Ude v že omenjenem delu, gre za II. vojno okrožje, formirano v Ljubljani na začetku novembra 1918, ki sta ga vodila hrvaška častnika. Njegov poveljnik je bil nekdanji avstro-ogrski podmaršal Nikola pl. Istvanović (1857–1944), načelnik štaba pa podpolkovnik Milan Ulmanky (Ude, str. 146).

proti Ljubljani. S poveljstvom nisem imel stika, pač pa sem se večkrat sestal s kapetanom Knificem,¹² seveda si ga dobil samo v kavarni ali oštariji. Ta nam je povedal željo komande: streljati po Tivoliju crkajoče konje. Iz dolgočasje smo se lotili tudi tega šintarskega posla.

Potem je začel generalni stotnik, ki ga je slov. vlada povišala v majorja, Alfred Lavrič pl. Zaplas, akcijo za zasedbo Koroške. Nisem videl pametnejšega, pa sem se prijavil, ravnotako brat Vinko.¹³

Lavrič je vzel delo prav po generalštabsko, dal je ukaz: poročnik Franc Heinrihar zasede preko Jezerskega vrha Borovlje,

nadporočnik Vinko Heinrihar ima nalogo disponirati z rezervami iz Gorenjske,

kapetan Knez¹⁴ zasede odsek Žitara vas,

poročnik Pankracij Pangeršič naj zasede preko Podkorenskega sedla Beljak,

kapetan Martinčič¹⁵ ima nalogo zasesti preko jeseniškega tunela Rožno dolino.

Vse naj sami preskrbimo: orožje in municijo, vozila, oskrbo, in kar še drugega rabimo, in seveda moštvo. Oglasimo naj se na mestni komandi, kjer dobimo pooblastila.

Oglasil sem se na komandi pri polk. Ulmanskem. Ta mi je rekel, da si prihrani delo, naj kar sam napišem povelje – pooblastilo. Napisal sem ga na roko na kos papirja. Hranil sem ta list do konca druge vojne, potem mi je šel v izgubo. Pooblašal

¹² Emil Knific.

¹³ Avtorjev brat Vincenc (Vinko) Heinrihar (1895–1979), četrti izmed desetih otrok Franca Heinriharja st. in Marije Gartner, a prvi sin; za njim se je kot peti otrok rodil avtor teh spominov, Franc (oz. Franci) Heinrihar ml.

¹⁴ Rudolf Knez.

¹⁵ Miroslav Martinčič.

me je, da smem mobilizirati, rekvirirati in nabrati iz skladišč orožja in municijo, vozila, hrano in sploh vse, kar smatram za potrebno; da mi morajo iti oblasti na roko itd., z eno besedo, kar bi hotel, seveda razen denarja. Tega nismo dobili nič, vzdrževali smo se iz svojega. Orožja in municije ni manjkalo, težje je bilo s tovarnimi avtomobili, bili so v slabem stanju, z železnimi kolesi, s težavo sem zbral tri. Najtežje je bilo z moštvom, ki se je radi puhloglavosti takratne slovenske vlade vse razšlo. Redne vojske sploh ni bilo, računati smo mogli samo s prostovoljci.

Zbralo se nas je skupaj 19 mož, všteti mene, brata Vinka in kap. Kneza – same šarže. Spominjam se sledečih: štabni narednik Willenpart, ki je bil tudi moj namestnik, ter naredniki Babnik, Pangeršič in Cilenšek.¹⁶

Iz Ljubljane smo se odpeljali 13. novembra 1918 s tremi tovarnimi avtomobili. V Kokrški dolini, ravno pri naši žagi, smo se morali ustaviti, nepopravljivo se nam je pokvaril en avtomobil. Preložili smo vse na ostala avtomobila, prešli preko Jezerskega sedla avstrijsko mejo in se pripeljali proti večeru v Železno Kaplo. Tam smo sklicali Narodni svet in prenočili. Naslednje jutro smo se odpeljali naprej in naleteli pri Miklavčevem na prve uniformirane Avstrijce. Ustavil nas je avstr. poročnik Dörfler, moj znanec iz prostovoljske šole v Slov. Bistrici, češ da ima nalog od komandanta tega odseka, nadporočnika dr. Steinacherja,¹⁷ ne pustiti nas naprej, in da ima postavljene strojnice. Brat Vinko ga je nahrulil, da smo samo predhodnica vojske, ki maršira za nami. Ni upal dati naloga za spopad, nadaljevali smo pot.

Okrog poldneva smo se pripeljali v Žitaro vas in skušali tam nabrati prostovoljce. Tamkajšnji kaplan, Slovenec, nas je opozoril,

16 Gustav Willenpart, Anton Babnik, Drago Pangeršič, (?) Cilenšek.

17 Hans Steinacher (1892–1971) je bil takrat in pozneje med najpomembnejšimi nemškimi nacionalisti na Koroškem. Ob stoletnici koroškega plebiscita mu je Heimatdienst v Miklavčevem posvetil spominsko ploščo, ki je bila kmalu protestno pomazana.

*da se verjetno ne bo nikdo javil, če mu ne moremo kaj konkretne-
ga nuditi. Ker se je ravno po dolini, kjer teče ozkotirna železnica,
pomikala večja kolona madžarskih vojakov s trenom¹⁸ in govejo
živino, je imel brat Vinko dobro zamisel: na breg smo postavili
strojnice, ustavili kolono in zahtevali, da nam dajo polovico voz,
govedi in konj. Ustrašili so se naših strojnic in odločnosti ter nam
pustili, kljub protestom višjih oficirjev, rekvirirati okrog 40 voz
s konji in kakih 50 glav živine. Ker je temu podvigu od daleč
prisostvovala cela vas in ji je naš nastop imponiral ter smo nudili
vsakemu prostovoljcu voz, konja in kravo, je imel kapetan Knez
za svoj odsek dovolj prostovoljcev. Od naših smo pustili Knezu
narednika Klopčaverja, 3 vojake in 3 strojnice. (Ta Klopčaver je
bil korajžen, velik dedec, z rokami kot loparji, odlikovan z zlato
hrabrostno medaljo, bil je iz 17. pešpolka,¹⁹ vračal se je skupno z
menoj iz Tolmeča,²⁰ kjer sem spuntal nadomestni bataljon in ga
pripeljal z orožjem in blagajno v Ljubljano.)*

*Ostali, skupno 14 mož, smo naslednji dan, 14. novembra,²¹
vozili preko Šmarjete za Borovlje, kamor smo dospeli proti
večeru. Na trg smo postavili strojnice ter v gostilni Renko sklicali
Narodni svet. Najvažnejši so bili: župnik Trunk,²² industrialec
Pošinger²³ in puškar Ludvik Borovnik. (Omenjeni župnik Trunk
je po drugi vojni kot begunec v USA napisal v čikaški Sloveniji,*

18 Pratež, pomožna vojaška enota za oskrbo operativnih enot.

19 Avstrijski pehotni polk, ki so ga v glavnem sestavljali Slovenci (»kranjski
Janezi«) in se je med prvo svetovno vojno boril najprej na ruski, nato na
italijanski fronti.

20 Tolmeč, it. Tolmezzo, je mesto v Karniji na severu Furlanije.

21 Po pripovedi sodeč bi moralo to biti 15. novembra.

22 Jurij Trunk (Bače, 1870 – San Francisco, 1973), duhovnik in publicist,
slovenski izvedenec na mirovni konferenci v Parizu in član plebiscitne
komisije v Celovcu, ki se je leta 1921 umaknil v ZDA.

23 Jakob Pošinger, ki se je po plebiscitu tudi umaknil iz Avstrije, svojo
orožarsko dejavnost je nadaljeval v Kranju, po letu 1927 pa v Užicah (v
Srbiji).

da sta Heinriharjeva fanta spravila skupaj dva kamiona fantov ter kot prva prišla z njimi na Koroško.)

Brat Vinko je takoj začel uradovati kot policijska oblast, dal poklicati tamkajšnjega komandirja žandarmerije, stražmojstra, in ga zaprisegel za Jugoslavijo.

Prihodnji dan, 15. novembra,²⁴ so naju obvestili, da želi avstrijska delegacija oficirjev z nama razgovarjati. Ko sva prišla na sestanek v občinsko hišo, so naju že čakali takratni komandant Koroške podpolkovnik Hülgerth,²⁵ hauptman²⁶ Gratzlein in še dva druga oficirja. Predstavili so se kot odposlanci vlade v Celovcu, in da protestirajo proti zasedbi Borovelj, češ da je to proti dogovoru s slovenskim delegatom Smodejem.²⁷ Midva sva izjavila, da sva predhodnica vojaških sil, ki jih pošilja slovenska vlada, in da nama o kakem dogovoru ni nič znanega, da sva pa pripravljena govoriti s slov. vlado, nakar so nama pripravili telef. zvezo preko Celovca in Maribora s slov. vlado v Ljubljani. Tam se je javil neki oficir, kateremu je Vinko javil zasedbo Borovelj ter da Avstrijci protestirajo, sklicujoč se na neki dogovor, radi česar da hoče govoriti z vlado. Odgovoril mu je, da od vlade v tej uri ni mogoče nikogar dobiti, naročil pa je: 'Kar ostanite tam!' in vprašal, koliko da nas je. Da prepreči še večjo zmešnjavo, mu je Vinko

²⁴ Ali 16. novembra?

²⁵ Ludwig Hülgerth (1875–1939), ki se je pozneje upokojil s činom »feldmaršallajtnanta«, na političnem polju pa je postal koroški deželni glavar in namestnik avstrijskega kanclerja Kurta Schuschnigga.

²⁶ Stotnik ali kapetan.

²⁷ Franc Smodej (1879–1949) je bil duhovnik, časnikar in politik. Rodil se je v okolici Celja, vendar je bogoslovje študiral v Celovcu, kjer je bil posvečen v duhovnika, tudi služboval je na Koroškem. Ob koncu prve svetovne vojne je postal predsednik Narodnega sveta za Koroško, narodna vlada v Ljubljani pa ga je imenovala za komisarja za Koroško. Po plebiscitu se je umaknil v Ljubljano. Med drugim je bil v Jugoslaviji poslanec Slovenske ljudske stranke in nato senator.

naročil, naj obvesti vlado, in /napovedal/, da pride on osebno po navodila. – Z Avstriji sva nato sklenila tridnevno premirje.

16. novembra,²⁸ še pred dnevom, je Vinko odjahal proti Ljubelju.²⁹ Med potom je prehitel oddelek avstr. vojakov pod komando nadpor. Hussa, ki so marširali proti Ljubelju. Ko je prijahal v Tržič, je takoj alarmiral, da hočejo Avstriji zasesti Ljubelj, nakar se je takoj odpravil poročnik Ude s šestimi ali sedmimi možmi in pred Avstriji Ljubelj zasedel.³⁰

Vinko je iz Tržiča telefoniral vojnemu poverjeniku Lovru Pogačniku³¹ in ga naprosil, da potrebno ukrene. Dogovorila sta se, da se prihodnje jutro sestaneta pri vlaku na Jesenicah, kjer da ima največjo posadko kakih 300 mož. Od tam da odpremi in da na razpolago 200 vojakov. Naslednje jutro sta se sestala Pogačnik in Vinko pri vlaku. Prikorakalo je kakih 50 mož z jeseniško godbo na čelu, ostali so se tekom noči porazgubili. Skupno z vojniki v Tržiču pod poveljstvom por. Udetja je bilo 99 mož, ki so prekoračili opolnoči Ljubelj. Vinko, ki je jahal naprej, je presenetil avstr. poročnika Hussa in še enega oficirja z oddelkom vojakov v spanju. Dal jim je rok pol ure, da se umaknejo in da ne ostane od njih nič več tostran Drave. Pod častno besedo so se obvezali, da tako store, kljub temu so pa našo kolono pri Malem Ljubelju

28 17. novembra?

29 Ljubelj je bil takrat seveda le cestni gorski prelaz na nadmorski višini 1369 m, brez predora, ki so ga med drugo svetovno vojno izkopali interniranci iz taborišča Ljubelj, podružnice koncentracijskega taborišča Mauthausen.

30 Lojze Ude (1896–1982), pisec že navedene študije o vojaških bojih za severno mejo, je bil pravnik, zgodovinar in strokovnjak za manjšinska vprašanja. V študiji piše, da se Heinriharjevi datumi v tej točki ne ujemajo z njegovimi spomini, ker da je Ljubelj zasedel 14. novembra (Ude, str. 148).

31 Lovro Pogačnik (1880–1919), pravnik in politik, je bil v narodni vladi leta 1918 poverjenik za narodno obrambo. Ne gre ga zamenjati s predsednikom narodne vlade Josipom pl. Pogačnikom.

sprejeli s streljanjem. Vinko je dirjal naprej in dobil Avstrijce pri polaganju telefona. Na njegovo kričanje o častni besedi, in ker so Udetovi začeli streljati, so se ustrašili in umaknili. Tako so hiteli, da je Vinko pri tem še uplenil dve strojnici. – 18. novembra so zasedli Borovlje.³²

Jaz o vsem tem nisem vedel ničesar in bil sploh brez vsake vesti.

Da ne bi bilo kakega presenečenja od strani Avstrijcev, sem se utaboril na vzpetini, kjer stoji šola, postavil strojnice in stražo.

Dne 16. nov. so me poklicali na pošto, kjer da imam napovedan tel. interurbanski poziv. Javi se mi nekdo govoreč koroško narečje in se predstavi za slov. delegata Smodeja. Takoj sem vedel, da to ni on, vprašal sem ga, če je pozabil slovenščino, nakar je začel jecljati in se zagovarjati, da on ni Smodej, temveč njegov pooblaščenec, da je Smodej prehlajen in mi zato po njem naroča, da je slov. vlada dala Smodeju nalog sporočiti mi, da se naj takoj umaknem na Ljubelj. Hitro sem se ga odkrižal, češ da ne more mi ukazovati ne Smodej ne vlada, sem vojak, zato mi samo moja komanda more dajati navodila in ukaze. – Čudil sem se pa, da ni iskal z nami zvezo Smodej, ki je bil od slov. vlade imenovan za delegata za Koroško s sedežem v Celovcu.

Boroveljčani so nas pridno od daleč opazovali, čudeč se naši miniokupaciji. Ker /sem bil/ brez vesti, sem sklenil, tako kot z bratom dogovorjeno, da se, če ne dobim kake vesti tekom noči od 17. na 18. nov., umaknem iz Borovelj, ampak ne proti Ljubelju, ampak po isti poti, kot smo prišli, upajoč, da pri počasnem umiku le /dobim/ še kako vest, da se vrnem v Borovlje. Tako sem 18. nov. še pred dnem začel z umikom. Čez noč je padla megla, zjutraj pa je bila močna poledica. Po klancu navzgor je šlo dobro, potem pa so se začela železna kolesa avtov vrteti na prazno. Priteklo je od nekod nekaj dedcev v soldaških hlačah in čevljih pa v civilnem jopiču ter začelo navdušeno porivati naša

³² Ude (str. 149) piše o 19. novembru.

avtomobila /v/ mnenju, da so se nas znebili. Zelo počasi smo nadaljevali pot, na vsakem klancu smo morali podkladati pod kolesa verige, vrvi in dračje, tako da smo prispeli šele proti noči v Šmarjeto. Nastanili smo se v edini gostilni, ki pa ni mogla nuditi ničesar razen dobre volje. S seboj smo vozili par sodov bencina in več žakljev bele moke, ki smo jo uplenili Madžarom. Ker smo bili cel dan brez hrane, so se fantje cel dan veselili, kako si bodo zvečer skuhalo žgance. Bilo pa je veliko razočaranje, moka se je dotikala sodov bencina in navzela njih duh. Malo so jamrali, pa vseeno pojedli. Mene je povabil na večerjo župnik, posedela sva pri pijači do polnoči, pa bi še delj, če ne bil spravil mežnar župnika s silo v posteljo.

Drugo jutro sem dobil sporočilo, da je prišlo ojačenje, obrnili smo avtomobila ter bili hitro po klancih navzdol v Borovljah, kjer sem dobil brata Vinka in por. Udetu z njuno vojsko. Nato je prišel še major Lavrič z oddelkom okrog 80 mož pod komando kapetana Krena.³³ Ta je bil imenovan za stationskomandanta,³⁴ ni pa odgovarjal, bil /je/ nesiguren in ni znal držati discipline. Ostali oficirji bi bili v redu, če bi odgovarjala vrhovna glava, maj. Lavrič, ta pa je hotel igrati generalštabnega vojskovodjo, ne razumeč položaja ne svoje možnosti in zmožnosti. Bil je visok, zapet, domišljav in brez vpliva na moštvo in oficirje, ki so pridno veseljačili.³⁵

Brat Vinko je bil imenovan za policijskega komisarja, podrejena mu je bila žandarmerija. Bil pa je 'Titel ohne Mittel',³⁶ ker ni imel opore ne pri Lavriču in še manj od slov. vlade. Niti mu

33 Friderik Kren.

34 Štacijski poveljnik, poveljnik postojanke.

35 Avtor ne omenja dogovora, ki ga je major Lavrič 18. nov. 1918 dosegel s koroškim deželnim poveljnikom Hülgerthom, ki je pristal na njegovo začasno zasedbo Koroške južno od Drave in sprejel zadevno demarkacijsko črto (Ude, str. 149–151).

36 Nemška rečenica, da je imel sicer pomemben naziv, vendar brez sredstev oz. možnosti, da bi ga uveljavljal.

ni uspelo pri vladi, da bi poslala slovenske učitelje, tako da so nemški učitelji še naprej zastrupljali slovensko mladino. Ko je Vinko zbolel za špansko gripo in ležal nekaj dni v hotelu, /je/, videč nemogućnost uspešnega dela, podal Lavriču ostavko, ki jo je rad sprejel; ni imel rad ljudi, ki so mislili z lastno glavo.

Jaz sem komandiral oddelek težkih strojnic. Dela ni bilo. Naši so stražili humberski most na južni strani Drave, Avstrijci so sedeli na drugem bregu. Šele 5. decembra so Avstrijci sklenili boriti se proti slov. vojski z orožjem. Tekom novembra bi mogli mi brez posebnih žrtev zasesti in držati vse slovenske kraje južno /od/ Drave z enim bataljonom redne vojske, tega pa po krivdi slov. vlade ni bilo. Imeli smo same prostovoljce, razen šarž, neizvežbano in za boj nezmožno mladino. Nekaj študentov, nekaj brezposelnih in nekaj avanturistov. Propaganda za osvoboditev Koroške je bila v Ljubljani minimalna, vlada pa cagava in neodločna.

V drugi polovici novembra me je poslal major Lavrič kot parlamentarca, z zapečatenim pismom, na avstr. vrhovno komando v Celovec. Ni mi povedal, kaj je v pismu, temveč mi na svoj generalštabni način samo ukazal oddati pismo in prinesiti odgovor. Zgodaj zjutraj sem vzel lovski voz gostilničarja Justa. Vojak, močan in korajžen Korošec, je zapregel dva bistra konja, na voz smo pritrdili drog z belo zastavo in hajd do humberskega mostu. Na severni strani me je sprejel avstr. nadporočnik, znanec, ki je služil z menoj pri 17. pešpolku. Povedal sem, da imam pismo našega komandanta na njih komandanta v Celovcu. Po daljšem telef. pogovoru je prisedel še z enim drugim oficirjem, nakar smo se odpeljali proti Celovcu. Vprašal me je: 'Wie geht's?'³⁷ Jaz nato: 'Gut.'³⁸ On pa: 'Ein Dreck überall.'³⁹ In to je bilo vse, kar sva govorila, očitno se ni zanesel na drugega spremljevalca.

37 Kako si?

38 Dobro.

39 En sam drek.

V predmestju Celovca nas je pričakala gruča moških, takrat je bilo ljudstvo že zelo nahujskano, eden se je zaletel pred konja, da bi nas ustavil. Moj kočijaž je udrihnil po konjih, dedec je obležal na cesti, mi pa v diru naprej. Nadporočnik je našo gesto odobral, očitno je tudi on mrzil druhal.

Bile so takrat v Celovcu kaj čudne razmere. Bila je deželna vlada, občinska, Militärkommando⁴⁰ in neka socialistična /vlada/. Izgledalo je, da je imela še največ besede socialistična, ker so me peljali prvo tja. V neki pisarni je sedel oblastno debel dedec v bivši avstr. uniformi brez čina, videlo pa se je na obšesanih⁴¹ uniformi, da je bil feldvebel.⁴² V zadregi je vrtel pismo v roki, ni ga pa odprl, očitno je bil to prevelik knedelj za njegova usta. Odšel je iz sobe, verjetno na posvet k svojim tovarišem, se vrnil in me poslal pod istim spremstvom, kateremu je pridjal svojega zaupnika, v palačo deželne vlade na Lindwurmplatz.⁴³ Tam sem pismo oddal in /so/ me v lepi čakalnici pustili čakati več ur, verjetno so sklicali oblastnike vseh barv na posvet. Končno mi je neki gospod, menda dr. Lemisch,⁴⁴ izročil njih pismo z besedami: 'Übergeben Sie unsere Antwort ihrem Kommandanten.'⁴⁵

Brez nadaljnjih dogodljajev sva se vrnila lačna v Borovlje. Maj. Lavrič me je že pričakoval, odprl hlastno pismo, se zmračil, hodil nervozno po sobi in me odpustil. Kaj sem nesel v Celovec in prinesel nazaj, Lavrič ni omenil. Kot sem pozneje zvedel, je med drugim zahteval, da naj na vladni palači razobesijo jugosl. zastavo, vse z grožnjo, da v nasprotnem slučaju zasede Celovec. Nemci so bili dobro informirani o naši brezmoči in zato prazni

⁴⁰ Vojaško poveljstvo.

⁴¹ Zbledeli.

⁴² Podčastnik avstrijske vojske.

⁴³ Današnji Novi trg z zmajevim vodnjakom v Celovcu.

⁴⁴ Takratni vodja začasne koroške deželne vlade dr. Arthur Lemisch (1865–1953).

⁴⁵ Izročite naš odgovor svojemu poveljniku.

grožnji. Ta nastop maj. Lavriča je pripomogel k sklepu koroške deželne vlade 5. decembra 1918, da se upro z orožjem. To so tudi storili z napadom 7. januarja 1919 ter nas pognali iz Koroške. Major Lavrič je bil osebno pogumen, drugače pa zaletel in ne diplomat.

Dne 22. XII. 1918 mi je dal maj. Lavrič nalog sestaviti oddelek vojakov z eno strojnico, kateri bo naslednji dan prepeljan čez Dravo, napredoval proti gradu Humberk ter tam fingiral napad (demonstriral), nakar naj se po isti poti vrne nazaj. Komandiram oddelek jaz, on se pa udeleži kot opazovalec. Ker je hotel biti poleg, ni dal nobenih podrobnih pojasnil. Naslednje jutro nas je pripeljal, okrog 20 mož, domačin v čolnu preko narasle, deroče Drave. Izkrca nas je na nasprotnem (avstrijskem) bregu, odkjer ni bilo niti steze na visoko nabrežje, temveč skrajno težko prehodna goščava. Kot sem videl, nas je major poslal tja, ne da bi poznali teren, in samo ker je bil ravno tam na razpolago čoln. Major se ni znašel. Ker smo bili že tam, bi morali vsaj poskušati se prebiti na vrh brega in napredovati proti Humberku, mesto tega pa je ukazal napredovati tik Drave navzgor. Šlo je kakih 200 metrov, potem pa ni bilo mogoče več naprej. Ukazal je izstreliti s strojnico kakih 100 strel, potem pa do čolna nazaj. Ko smo bili sredi Drave, je čofnilo nekaj strel, na srečo v vodo. Pri malo boljših strelcih bi bila poguba nas vseh, iz deroče Drave bi se težko kdo rešil. To je bila demonstracija, ki naj bi pognala Avstrijcem strah v kosti.

Ko je naslednji dan začel Lavrič pogovor o tej polomijadi, sem mu povedal svoje ne ravno pohvalno mnenje. Mene je precej cenil, že od skupnega vojskovanja pod Avstrijo, od takrat se je pa najino razmerje zelo ohladilo. Deloma sem mu delal takrat krivico, ker sem mislil, da je bila nesrečna ideja njegova, kot smo pa zvedeli kasneje, je dobil za to direkten ukaz od vlade v Ljubljani. Bila je njegova napaka, da ni izvršitve odklonil, če je pa že na to pristal, bi moral zadevo prepustiti nam mlajšim

oficirjem, neuspeh gotovo ne bi bil večji. S to demonstracijo smo se samo osmešili. Niso se zastonj Nemci smejali in imenovali merodajne 'die Laibacher Kriegskünstler'.⁴⁶

Avstrijska ofenziva se je začela 7. I. 19 s topovskim ognjem in zavzetjem mostu pod Humberkom. Maj. Lavrič se je odpeljal z adjutantom Sirnikom⁴⁷ proti mostu, da vidi situacijo. V vasi Goriče so jih napadli Avstrijci, ubili Sirnika, Lavriča pa težko ranili in ujeli. Borba s premočnimi Avstrijci se je končala naslednje jutro, ko je namestnik komandanta dal nalog za umik. S seboj smo vlačili dva brdska kanona, ko pa ni šlo več, smo ju pokvarili in zavalili v neko brezno. Umikali smo se preko doline Bajdiš.⁴⁸ Večina se je umikala proti Ljubelju, jaz pa z manjšim oddelkom k polkovniku Bleiweisu,⁴⁹ ki mi je dal nalog stražiti in braniti galicijski most (Galicija, za Grabštajn – Celovec). Imel sem tudi nalog uničiti ta most ali pa /ga/ vsaj narediti neprehodnega. Zažgati ga nisem mogel brez goriva, čeprav je bil lesen. Poskušal sem opornike razstreliti. Pritrdili smo okrog njih vence ročnih granat, pa brez uspeha. Od ročnih granat, starih Stielhandgranaten,⁵⁰ so le posamezne eksplodirale in samo osmodile opornike.

13. 1. 19 je bilo sklenjeno med obema vladama premirje, na polkovnikov nasvet sem se vrnil domov.

29. aprila 1919 so podvzele slov. čete ofenzivo s samimi slov. prostovoljci, ki se pa ni posrečila, Avstrijci so bili že premočni.

46 Ljubljanski vojni umetniki.

47 Pavel Sirnik.

48 Avtor je v več primerih zapisal nemško krajevno ime. V tem primeru: »preko doline Waidisch«, vendar označuje ime Bajdiše/Waidisch le vas, medtem ko za dolino ni v rabi kako posebno ime.

49 Milan Bleiweis.

50 Stielhandgranate, slovensko tudi »štillerica«, je bila ročna bomba z dolgim lesenim ročajem.

Te ofenzive se jaz nisem udeležil – 2. maja ni bilo na Koroškem nobenega našega vojaka več.

Ko so mi sporočili, da se začne v nekaj tednih nova naša ofenziva s sodelovanjem srbskega vojaštva in pod poveljstvom generala Smiljanića,⁵¹ sem zopet oblekel uniformo in se podal k Sv. Ani pod Ljubeljem, kjer so nas nastanili v vili barona Borna.⁵² Dela ni bilo drugega kot stražiti ljubeljski prelaz, čutili smo se popolnoma varne. Da sem ubil čas, sem pogostoma jahal v Tržič ali pa v gostilno Ankele nekaj izpod Sv. Ane. Gospodar te gostilne je bil narednik pri 17. pešpolku, ki se je pod mojo komando spuntal in marširal z menoj iz Tolmeča v Ljubljano. Konja sem imel tistega, ki sem ga rekviriral madžarskemu trobentaču v Žitari vasi. Bila je majhna, dobro rejena žival, pa precej flegmatična, zato potrebna večkratnega priboljška s palico.

Nekega večera, delal se je že mrak, sem jahal, vračajoč se iz Tržiča, po klancu proti Sv. Ani. Na strmem ovinku zagledam na kakih 20 korakov ob robu gozda tri avstrijske vojake. Srednji nameri puško name, desni jo pa potegne navzdol, očitno so me hoteli ujeti živega. Nisem imel časa za začudenje, sunkoma sem obrnil konja in v galopu po klancu navzdol. Konj je imel štalo pri artileristih kakih 200 korakov nižje, zato me je ubogal in dal vse iz sebe, ne radi mene, temveč svoji požrešnosti na ljubo. Naši artileristi so bili nastanjeni v cestarski hišici, naredil sem alarm, hitro smo začeli z dvema strojnicama tolči v gozd, kjer sem predvideval Avstrijce. Kot sem zvedel kasneje, so prišli preko hriba Baba z namenom zajeti koga izmed nas, da bi zvedeli o naših načrtih. Šlo je tudi tokrat posreči, čeprav sem, konju zlektnjen na vrat, pričakoval kak zoprni čof v zadnjico, ali pa da se mi konj spotakne, kar bi bilo tudi nevarno. O tem doživljaju

51 Srbski divizijski general Krsta Smiljanić (1869–1944).

52 Bornovi so pripadali nemški judovski rodbini podjetnikov in industrialcev, ki so se leta 1891 iz Berlina preselili na Tržiško.

so precej govorili, prišel je o tem glas tudi do naših domačih s pretiravanjem, da sem ubit.

Pri Sv. Ani nas je obiskal komandant majske ofenzive general Smiljanić, mož resnega, kozavega obraza, takoj smo mu zaupali. Sestavili so se odredi, jaz sem bil prideljen I. vzhodni (desni) koloni kot komandant čete težkih strojnic (na mulah) z nalogo prodirati po dolini Bajdiš. – Početkoma sem napredoval s svojo četo težkih strojnic in enim pehotnim topičem z jurišno četo nadporočnika Jakoba Potočnika. (Ta Potočnik je bil doma s selskih hribov, imel je zobe črne, kot bi nakladal vagon lesnega oglja z odprtimi usti. Bil je pa resen in korajžen.) Pozneje sva se oddvojila, jaz sem napredoval po dolini, on pa po grebenu in stranski dolini. Hitro smo napredovali in brez boja naleteli v Borovljah že na Srbe, na čelu z majorjem Štefinom.⁵³

Začelo se je dolgočasno soldaško življenje, vrnil sem se domov in dokončno slekel uniformo.

Kot civilist sem potem še trikrat obiskal Koroško. Kar sem videl, mi je vzelo vsako upanje na ugoden izid plebiscita. Prvi okrajni glavar v Borovljah je bil neki star gospod, že penzionist, dobričina in dobro viden. Sledil mu je Ferjančič,⁵⁴ domišljav človek, bolj primeren za hofrata⁵⁵ na Dunaju kot za okrajnega glavarja, ki bi moral pridobiti kasnejše volivce plebiscita, bil je zelo nepriljubljen. Desna roka mu je bil, kot okrajni komisar, Hacin (poznejši direktor policije v Ljubljani),⁵⁶ dober uradnik, ampak prestrog za tamošnje prilike.

Zadnjič sem bil v Borovljah par dni pred plebiscitom, takrat je bila situacija še neugodnejša. Iz Kranjske so se natepli sokoli in

53 Matija Štefin, poveljnik obmejnega poveljstva za zahodno Koroško.

54 Josip Ferjančič, nekdanji dvorni svetnik.

55 Dvorni svetnik.

56 Dr. Lovro Hacin (1886–1946), od leta 1936 do okupacije in v letih 1943–1945 upravnik policije v Ljubljani.

drugi pokovci,⁵⁷ ki so s palicami in bikovkami ubijali Korošcem ljubezen do Jugoslavije. Temu odgovarjajoč je tudi izpadel plebiscit 10. oktobra 1920 v našo škodo.

Moj in mojega brata podvig na Koroškem je deloma popisan v knjigi Koroški plebiscit, izdani v Ljubljani leta 1970.

Sestavil in napisal Franci Heinrihar.⁵⁸

Bolzano, 24. 2. 1970⁵⁹

Povzetek

V prispevku so predstavljeni in analizirani spomini, ki jih je leta 1970 v emigraciji v Bocnu (Bolzanu) na Južnem Tirolskem zapisal podjetnik Franc (Franci) Heinrihar ml. (1897–1988), rojen v Selcih v Selški dolini pri Škofji Loki. Med prvo svetovno vojno se je Heinrihar boril kot avstro-ogrski poročnik, nazadnje na italijanskem bojišču. Med drugo svetovno vojno je avtor deloval med pripadniki Jugoslovanske vojske v domovini

57 Nedorasli fantje.

58 Sledi še lastnoročni podpis.

59 Bocen na Južnem Tirolskem v Italiji, kjer je avtor pretežno živel po vojni. Datum vzbuja nekaj vprašanj. Zadnji odstavek zapisa, ki omenja knjigo *Koroški plebiscit*, je bil v dveh vrsticah očitno natipkan enkrat pozneje, saj je monumentalni zbornik *Koroški plebiscit*, kljub temu da je na naslovnici navedena letnica 1970, dejansko izšel februarja 1971, kot piše v kolofonu. Uredniki Janko Pleterski, Lojze Ude in Tone Zorn so *Uvodno besedo* datirali z 10. oktobrom 1970 (str. 6), Lojze Ude pa v neki svoji opombi omenja Heinriharjevo pismo z dne 20. februarja 1970. Mogoče je torej tu objavljeni spominski zapis, datiran s 24. februarjem tistega leta, nastal na podlagi pisma nekdanjemu soborcu Udetu ali pa je celo z njim identičen. To bi se verjetno dalo preveriti v zapuščini dr. Udeta, ni pa pomembno za to objavo. Po pregledu knjige *Koroški plebiscit* avtor očitno svojega besedila ni več spreminjal.

pod poveljstvom generala Mihailovića oz. slovenskimi četniki, ob koncu aprila 1945 se je umaknil v Italijo.

Kratki in podrobni spomini skupaj z uvodno besedo in opombami predstavijo Heinriharjevo udeležbo v bojih za severno mejo na južnem Koroškem. Z bratom Vinkom je bil sredi novembra 1918 na čelu prve skupine 19 slovenskih prostovoljcev, ki so prešli Karavanke. Spomini zajemajo obdobje od jeseni 1918, opisujejo spopade med slovenskimi in avstrijskimi enotami ter segajo do dni tik pred usodnim plebiscitom na Koroškem, 10. oktobra 1920.

*On Franci Heinrihar's Memories
of the Struggles for
the Northern Border*

Summary

The article presents and analyses the memories written down by entrepreneur Franc (Franci) Heinrihar Jr (1897–1988, born in Selca in Selška dolina near Škofja Loka) when he was an emigrant in Bolzano (South Tyrol) in 1970. During the First World War, Heinrihar fought as a lieutenant for Austria-Hungary, his last battle being in an Italian battlefield. During the Second World War, the author was among the members of the Yugoslav Army in the Homeland under General Mihailović or the Slovenian Chetniks; at the end of April 1945, he withdrew to Italy.

The short and detailed memories accompanied by a foreword and footnotes present Heinrihar's participation in the struggles for the northern Slovenian border in southern Carinthia. He and his brother Vinko were at the helm of the first group of 19 Slovenian volunteers who crossed the Karavanke mountain range in mid-November 1918. The memories encompass the period until the autumn of 1918, describe the clashes between Slovenian and Austrian units, and conclude in the days right before the fateful Carinthian plebiscite of 10 October 1920.

I n m e m o r i a m

Renato Podbersič ml.

In memoriam Pavle Borštnik

Pavle Borštnik, časnikar, javni delavec in nekdANJI pripadnik slovenskih enot Jugoslovanske vojske v domovini, je umrl 24. septembra 2020 na svojem domu v vzhodnem predmestju Clevelanda. Jeseni 2016 sem imel priložnost, da sem se osebno srečal z njim. Kljub letom je bil njegov spomin še vedno zelo živ, pripoved jasna, zlasti pa me je prevzel njegov občutek za podrobnosti.

Pavle Borštnik se je rodil 15. junija 1925 na Viču v Ljubljani, Pavlu in Mariji, roj. Erjavec. Borštnikov rod sicer izvira z Rakitne pod Krimom. Odraščal je v liberalni družini in bil zelo dejaven pri sokolih in skavtih ter povezan s frančiškansko župnijo na Viču. Po ljudski šoli je šolanje nadaljeval v nižji klasični gimnaziji v Ljubljani, po mali maturi pa se je prepisal na trgovsko akademijo. V svojih spominih je zapisal: »*Na akademiji sem se dobro počutil in vsaj v tistem prepričanju, da je tam vse bolj sproščeno, nisem bil razočaran.*«¹ Januarja 1942 so ga aretirali italijanski okupatorji in ga zaprli v šentpetrski vojašnici, kjer je zbolel za davico. Domov se je vrnil šele čez tri mesece. Sošolci v razredu so ga sprejeli skorajda kot »narodnega heroja«. Kot pripadnik nacionalne ilegale oziroma

1 Pavle Borštnik, Moj čas, Mladika, str. 28., Trst 2016.

t. i. slovenskih četnikov se je po maturi na ljubljanski trgovski akademiji spomladi 1944 znašel na terenu. Pridružil se je četniškemu Notranjskemu odredu nad Horjulom, ki mu je poveljeval aktivni poročnik Jože Saje - Gorjan. V resnici je šlo za enoto Jugoslovanske vojske v domovini pod poveljstvom generala Mihailovića. Ob koncu druge svetovne vojne, konec aprila 1945, se je skupaj s svojim odredom in z drugimi protikomunističnimi enotami skozi Vipavsko dolino umaknil čez Sočo v Italijo, kjer so jih prevzeli Novozelandci iz sestava 8. armade, ki so jih napotili v taborišče Visco. Tam so oddali orožje, nato pa so jih preselili najprej v Ceseno, od tam pa v Forlì in nato jeseni leta 1945 v taborišče Eboli pri Salerno.

Do izselitve v ZDA jeseni 1949 je Pavle Borštnik živel v vojaških begunskih taboriščih v Italiji in Nemčiji. Že v taboriščih je izdal pesniški zbirki pod psevdonimom *Ljubo*, pisal pa je tudi prozo. Tako je že leta 1946 v Eboliju izšla njegova knjiga *Iz mojih temnih dni*, v Nemčiji pa leta 1946 knjiga *Mejniki*. V njej najdemo tudi pesem *Zemlji*:

*O zemlja, skoraj sem pozabil nate;
tujina grenka mi zastruplja kri,
razbija sanje fantovskih noči,
zapira me v neplodne, suhe trate.*

*Odpusti zemlja, če trohnim v tujini,
ko moral bi orati tvojo prst, –
saj sem še mlad, ves čil in zdrav in čvrst,
čeprav trpim, umiram v bolečini.*

*Ne bo izpila mi krvi tujina!
Nekoč se vrnil bom s teh tujih trat
in šel ledino trdih src orat,
da spet boš vstala, moja domovina!*

Leta 1947 se je oženil z Marijo Grum, doma iz Malega Lipo-glava, sicer sodelavko v tehniki slovenske armade v Eboliju. Na ta način sta dosegla, da sta ostala skupaj tudi po preselitvi v britansko zasedbeno cono v Nemčijo (taborišče Diepholz), sicer bi bila ločena. Septembra 1948 sta v Nemčiji dobila sina Nika (Nikolaja), jeseni 1949 pa so vsi trije skupaj odpotovali z ladjo čez ocean, naprej do Bostona in potem z vlakom do Clevelanda. Čeprav sta bili najprej v igri za preselitev Argentina in Brazilija, so na koncu vsi trije srečno prišli v Združene države Amerike. Sinu sta se pozneje pridružili še hčerki Marjanca in Marina.

V ZDA je Pavle Borštnik najprej delal v hotelirstvu in gostinstvu, pozneje vrsto let kot tovarniški delavec v Clevelandu, a je stalno pisal, pesmi in prozo, ter dejavno sodeloval na kulturnem področju v clevelandski slovenski skupnosti. Leta 1960 je začel sodelovati na radijski postaji, namenjeni narodnostnim v mestu. Ob rednem delu v tovarni je deset let pripravljaj dnevne novice, ob nedeljah pa komentarje.

Prav to delovanje mu je odprlo pot v Washington, na radio Glas Amerike, državno radijsko postajo, kjer je ostal do upokojitve leta 1994. Nazadnje je bil na radiu tudi vodja slovenske sekcije. Leta 1993 je za kratek čas prevzel mesto vršilca dolžnosti direktorja Ameriškega centra v Ljubljani.

Na izdajateljsko-publicističnem področju je vrsto let sodeloval pri glasilu *Klic Triglava*. Leta 1978 je v Torontu pod psevdonimom Dore Sluga izšel njegov vojni roman v angleščini *The Orchard*. Jeseni 1998 je izšla njegova knjiga *Pozabljena zgodba slovenske nacionalne ilegale*,² ob spremni besedi dr. Borisa Mlakarja. Založnik je knjigo označil za »pregled političnih sporov političnih strank zunaj Osvobodilne fronte in njihovih vojaških

2 Pavle Borštnik, *Pozabljena zgodba slovenske nacionalne ilegale*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1998.

enot« in da gre za »tragično poglavje slovenske državljanske in protiokupatorske vojne, ki ga slabo poznamo in ki ga končno moramo uvrstiti v slovensko zgodovino, kamor spada«.

Leta 2016 je tržaška založba Mladika izdala zelo zanimivo knjigo njegovih življenjskih pričevanj *Moj čas*. Na šeststo straneh ponuja veliko odličnega branja in hkrati vstavlja pomemben kamenček v mozaik poznavanja naše polpreteklosti. Bila je predstavljena kot drugi zvezek iz zbirke *Zapisi iz zdomstva*. Spomine je uredil Ivo Jevnikar. V tem svojem avtobiografskem delu Pavle Borštnik odkritosrčno in kritično obravnava predvojne delitve na liberalce, ki jim je pripadala tudi njegova družina v Ljubljani, in klerikalce, življenje v slovenski prestolnici, odnos do okupatorja, revolucionarni teror, razloge za izbiro protikomunističnega tabora in četniškega gibanja v njem, umik čez Sočo ob koncu vojne in razmere v vojaških begunskih taboriščih v Italiji in Nemčiji, publicistično in društveno delo v taboriščih in nato v Clevelandu, razhajanja v emigraciji, usihanje izseljenstva, poklicno delo na radiu Glas Amerike v Washingtonu, pričakovanja glede razvoja v domovini po letu 1990 in neomajno zavezanost slovenstvu. O svojem odnosu do slovenske domovine in širše jugoslovanske skupnosti je med drugim zapisal: *»Ko smo se slovenski politični emigranti po več letih potepanja po begunskih taboriščih Evrope slednjič razšli po vseh kontinentih sveta, smo odnesli s seboj čisto določeno politično misel o državi, iz katere smo izšli, in o svojem bodočem odnosu do nje. Jugoslavija, tako smo bili prepričani, takšna, kakršna je bila takrat, je bila za nas kot Kartagina: 'esse delenda'. Treba jo je bilo zrušiti in vse drugo bi potem sledilo.«*³

Pavle Borštnik je svoja razmišljanja pogosto pošiljal tudi v domovino, objavljaj jih je predvsem v tedniku *Demokracija* in tržaškem mesečniku *Mladika*. Leta 2018 je objavil leposlov-

3 Pavle Borštnik, *Moj čas*, str. 604.

no delo *Rhapsody in Red*, ki govori o vojni in revoluciji na Slovenskem.

Zanimiv je daljši elektronski odgovor na vprašanje o četništvu na Primorskem, ki sem ga Pavlu Borštniku zastavil jeseni 2016, ob obisku na njegovem domu v Clevelandu:

Najprej je treba ugotoviti, da sta obstajali dve veji. Prva veja so bili srbski četniki vojvode Djujića in vojvode Jevdjevića. Djujić je bil pravoslavni pop in je imel s seboj večje število družin svojih vojakov.

Jevdjević pa je bil politik najslabšega kova in zelo verjetno italijanski agent. Bil je demagog in njegovi vojaki so odgovorni za večino četniških incidentov na Primorskem. Oba, Djujić in Jevdjević, sta prispela na Primorsko jeseni in pozimi 44.

Nekako istočasno se je tja premaknil tudi Srbski dobrovoljski korpus, katerega 'duhovni' vodja je bil Dimitrije Ljotić, nekdanji predsednik političnega gibanja 'Zbor'. Zadnji teden vojne se je smrtno ponesrečil v prometni nesreči.

Druga skupina pa so bili SLOVENSKI četniki, pod poveljstvom generala Andreja, Ivana Prezlja. Ta kontingent je prišel v Vipavsko dolino prve dni aprila 1945 in se je namestil v Podgori pri Št. Vidu.⁴ Bilo nam je ukazano, da se ogibamo glavne ceste, po kateri so vozili nemški kamijoni.

Številčno stanje naše skupine je bilo neznatno v primeri z Djujićem, Jevdjevićem ali Ljotićem. Na Primorsko sta prišla Notranjski odred, elitni odred, ki ga je vodil poročnik Jože Saje, Primorski odred pod vodstvom kapetana Jožeta Debevca in t. i. štabna četa. Saje je imel okrog 90 fantov, Debevec 70, štabna četa pa okrog 20. Z nami je bila tudi skupina civilistov, morda 10.

Dolenjski odred Janeza Marna se ni hotel premakniti na Primorsko, Štajerski odred Jožeta Melaherja pa se ni mogel in se

4 V resnici gre za vas Podraga pri nekdanjem Št. Vidu, danes Podnanosu na Vipavskem.

nam je pridružil šele v Italiji. Skupno sta imela Marn in Melaher okrog 500 fantov. Toda polovica Štajercev, okrog 150, je bila vrnjena. Njihov del transporta v Italijo je zavil v vetrinjsko taborišče, da bi se oskrbel z gorivom. Domobranski poveljnik Krener pa jih je mobiliziral in s tem obsodil na smrt.

Naša glavna naloga na Primorskem so bili nastopi na narodnih taborih, kjer smo zlasti študentje govorili navduševalne govore za kralja in domovino, kar je trajalo morda tri tedne. Primorci so bili ob našem nastopu zmedeni in niso vedeli, kam bi nas dali ...

Zadnji dan aprila je bil ukazan premik preko Soče in z nami so se umaknile tudi vse srbske enote, vključno Ljotić in celotno primorsko domobranstvo, z izjemo Tolminske čete, ki se je umaknila na Kranjsko stran in od tam v Vetrinj. Tik pred Gorico pa se nam je pridružila tudi večja enota hrvaških domobrancev.

O stikih med srbskimi in slovenskimi četniki ne vem ničesar, ker sem bil pač navaden podnarednik djak. Spominjam pa se, da smo bili vsaj enkrat v skupni akciji s srbskimi četniki, nekje v bližini Avbra.

Sočo smo prestopili v noči na 1. maj, po sporadičnih pouličnih bojih v Gorici, in še isti dan je bil vzpostavljen stik z zavezniki, se pravi s 5. novozelandsko oklepno divizijo. Pogovore je vodil general Andrej v francoščini. Novozelandci so nas napotili v taborišče Visco. Tam smo oddali orožje, nato pa so nas preselili najprej v Ceseno, od tam pa v Forli in nato v Eboli, jeseni leta 1945. Kasneje smo bili porazdeljeni po britanskih postojankah v okolici Neaplja, kot stražarji. Aprila 1947 smo bili, obenem z britansko vojsko, preseljeni v Zahodno Nemčijo.

Med slovenskimi četniki, vsaj kolikor vem, ni bilo nobenega tigrovca in ne zdi se mi verjetno, da bi nam komanda zamolčala, če bi bil.⁵

5 Elektronski zapis, poslan avtorju po e-pošti 20. januarja 2017. Hrani avtor.

Po smrti žene Marije leta 1996 je Pavle Borštnik živel s hčerko Marjanco in njeno družino. Decembra 2008 se je ponovno poročil z Miro Adamič, vdovo Kosem, po rodu iz Sodražice, in se naselil na Mirinem domu. Mira ga je zadnja leta skrbno in nesebično negovala ob težkih bolezenskih preizkušnjah. Zakonca Borštnik sta bila zelo povezana tudi s Študijskim centrom za narodno spravo in sta večkrat na svojem domu gostila tudi naše sodelavce, med delovnimi obiski pri rojakih v Clevelandu in okolici. Njuno sodelovanje z nami je močno presegalo običajno gostoljubje! Nepozabni ostajajo številni skupni pogovori, odlični domači obedi izpod Mirinih rok, urejanje intervjujev s pričevalci in vožnje z avtomobilom med posameznimi bivališči naših rojakov ter dobro obiskana predstavitev Pavletove knjige v Clevelandu. Pavle Borštnik in Mira Kosem Borštnik, iskrena hvala in Bog vama povrne!

R e c e n z i j e

*Ivan Čuk, Alenka Puhar,
Aleks Leo Vest,
Gospod Leon Štukelj in Tovarišija,
Fakulteta za šport, Univerza v
Ljubljani, Ljubljana 2019, 425 strani*

Leon Štukelj (Novo mesto, 1898–Maribor, 1999), ki ga je širša javnost dolgo poznala večinoma kot vrhunskega telovadca in dobitnika olimpijskih odličij, je bil humanist, izobraženec in svetovljan. Ko sta Ivan Čuk in Aleks Leo Vest pripravljala knjigo o telovadnem društvu Sokol, sta v mariborskem Pokrajinskem arhivu našla tudi gradivo o Štuklju. Po pogovoru z njegovo hčerko Lidijo Pauko sta z Alenko Puhar začela raziskovati njegovo preteklost. Večji del Štukljeve zapuščine hrani omenjeni arhiv, nekaj pa tudi Dolenjski muzej v Novem mestu. Pomembne športne dogodke iz svojega življenja je Štukelj popisal v knjigi *Mojih sedem svetovnih tekmovanj*, druge je rešil pred pozabo s Frančkom Jaukom v knjigi *Prvih 100 let*.

Avtorji monografije ugotavljajo, da je komunistični sistem Štuklja pahnil v anonimnost. Puharjeva uvodoma opozarja, da se je zgodil »*zaukazan damnatio memoriae*«, posledica zaukazanega molka je bila, da je bil Štukelj izbrisan iz javnega spomina. Če so se občasno omenjali njegovi vrhunski športni dosežki in olimpijska odličja, o njegovi sodniški preteklosti

ni bilo govora: »*Z zaukazanim molkom o znamenitem Leonu Štuklju pa je molk dušil tudi spomin na sodnike ‹stare šole› in na društvo Sokol*« (str. 16, 17). Tudi ko so Štuklju leta 1968 v Novem mestu podelili naziv častnega občana, so v obrazložitvi zapisali, da je s svojimi odličji »*trajno zapisal slovensko telovadbo v svetovno zgodovino športa ter s tem častno služil domovini in mestu*« (str. 404).

Avtorje je pri nastajanju knjige vodilo posebno Štukljevo posvetilo: »*Naj bodo ti zapiski v spomin na očeta hčerki Lidiji, morda jih bo lahko uporabil tudi kronist, ki bo želel osvetliti košček dobe, ki sem jo doživljal, slednjič pa tudi kot moja poslednja volja in želja.*« To posvetilo je napisal v »*malo sivo knjižico*«, nekakšne spomine oziroma osebni dnevnik. Na podlagi teh spominov ter dokumentarnega in arhivskega gradiva tistega časa avtorji najprej povedo zamolčano zgodbo o Štukljevi mladosti, začetkih pri Sokolu, katerega član je postal leta 1907, vojaščini v avstro-ogrski vojski med prvo svetovno vojno, njegovih telovadnih veščinah in ozadju spora, zaradi katerega se Štukelj ni udeležil olimpijskih iger leta 1932.

Nadaljujejo s pripovedovanjem zamolčane zgodbe iz obdobja druge svetovne vojne. Kot predanemu družinskemu človeku, ki so ga različni dogodki znotraj ožje družine močno zaznamovali, je Štuklju uspelo rešiti ženo in hčer iz okupiranega Maribora in z njegovo mamo so med vojno živeli v Novem mestu. Štukelj se je aprila 1941 odzval mobilizaciji v jugoslovansko vojsko, septembra 1941 je bil imenovan za sodnika v Žužemberku in pozneje v Novem mestu. Po italijanski kapitulaciji je bil septembra 1943 mobiliziran v partizansko vojsko, nato so ga komunistični voditelji najprej zaprli in potem poslali v delavski bataljon. Pred koncem vojne je postal član kazenskega pritožbenega senata pri okrožnem sodišču v Ljubljani in v spominih je zapisal: »*Izogibal sem se kakršnihkoli izjav ali poseganja v pogovor, kadar se je po navadi pred sejo*

senat sestal in v pomenku obravnaval situacijo. Previdnosti sem se naučil v Novem mestu, ko sem videl, kako se bohota bratomorni boj» (str. 137).

Posebno pozornost avtorji monografije namenijo zamolčani zgodbi o Leonu Štuklju pravniku, spoštovanem in uglednem sodniku, ki je bil izjemno predan svojemu delu v iskanju pravice in pravičnosti. Po koncu prve svetovne vojne je študiral pravo na Dunaju, v Zagrebu in Ljubljani, kjer je leta 1924 diplomiral. Postal je sodni pripravnik v Novem mestu, dve leti pozneje je začel tam delati kot sodnik. Pozneje je služboval v različnih krajih, dokler ga ni ministrstvo za pravosodje na začetku avgusta 1945 obvestilo, da je bila proti njemu podana prijava zaradi kaznivih dejanj proti slovenski narodni časti. Do konca postopka mu je prepovedalo opravljati sodniško službo, ukinilo mu je tudi plačo.

Štuklju kot prepričanemu Sokolu z visokimi moralnimi in etičnimi načeli, ki je bil vzgojen v narodnem in demokratičnem duhu, ideja komunizma ni bila nikoli blizu. Ideološki in politični so bili tudi razlogi, zaradi katerih se je poleti 1945 znašel v primežu komunističnega represivnega aparata. Poleti 1945 je bil Štukelj s tremi sodniki ovaden pred sodiščem narodne časti. Obtoženi so bili na podlagi *Zakona o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast*, in sicer da so bili »ideološki podporniki in organizatorji bele odnosno plave garde« (str. 313). Okrožno sodišče v Ljubljani, ki je jeseni 1945 prevzelo in vodilo postopek po *Zakonu o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo*, je Štuklja konec septembra 1945 sicer oprostilo vseh obtožb, a mu je odvzelo možnost opravljati sodniški poklic. Štukelj kot izrazit protikomunist s svojimi nazori in kljub oprostilni sodbi ni bil več primeren za sodniško službo. Nekdanji ustavni sodnik prof. dr. Lovro Šturm ugotavlja, da je bil kazenski sodni postopek proti Štuklju »protipraven in nezakonit od samega začetka« (str. 376).

Na podlagi objavljenih arhivskih dokumentov lahko sledimo sodnemu procesu, na katerem se je Štukelj inteligentno, samozavestno in prepričljivo branil pred konstrukti iz obtožnice in tako sodišču ni preostalo drugega, kot da ga oprosti. A proces je, zaradi pritožb in ponovljenega sojenja, trajal dve leti. Po opristilni obsodbi marca 1947 je Štukelj, kot je sam zapisal, živel »življenje v senci nečastne sodbe«. Njegova sodniška kariera je bila po več kot dvajsetletnem vzornem delu v pravosodju končana. Štukelj se je bil zaradi preživetja prisiljen poklicno umakniti v gospodarsko pravo. Ostal je pokončen ter zvest svojim prepričanjem in načelom tudi, ko ga je oblast poskušala izkoristiti, pa naj bo to ob vprašanju tradicij predvojnega Sokola, ki naj bi jih nadaljeval povojni Partizan, ali na olimpijskih igrah v Atlanti leta 1996.

Monografija *Gospod Leon Štukelj in Tovarišija* z objavljenimi Štukljevimi spomini in arhivskimi dokumenti predstavlja izjemen dokument časa, v katerem je živel olimpiionik, ugleden sodnik in žrtev represivnega komunističnega sistema. Je zgodba o človeku, ki je kljub številnim težkim preizkušnjam ostal zvest samemu sebi, svojim idealom in prepričanjem. Avtorji so z objavo Štukljevih spominov in dokumentarnega gradiva dokončno prekinili desetletja zaukazanega molka in Štuklja obudili iz anonimnosti. Zato naj končam z mislijo Alenke Puhar: »Z olimpijskimi dosežki se mu je posrečilo, da je bil v mladosti velik junak, ki so ga množično slavili, nato je postal človek, ki je baje omadeževal narodno čast in je bil torej poosebljena sramota, ko pa je minilo nekaj desetletij, je spet postal narodni junak, ki so ga množično častili« (str. 17).

Mateja Čoh Kladnik

*Jože Možina, Slovenski razkol,
Okupacija, revolucija in začetki
protirevolucionarnega odpora,
Medijske in raziskovalne storitve,
Jožef Možina, s. p.; Društvo Mohorjeva
družba in Celjska Mohorjeva družba,
d. o. o.; Mohorjeva družba v Celovcu;
Goriška Mohorjeva družba, Ljubljana,
Celje, Celovec, Gorica, 2019, 624 strani*

Moj stari ata, partizan, borec Šercerjeve brigade in dobitnik medalje za hrabrost, ni pripovedoval partizanskih zgodb ...

V središču zgodovinskega preučevanja je predvsem človek, ljudje, njihova medsebojna razmerja in hkrati zunaj njih vse, kar je vplivalo na ta razmerja. Zgodovinarja seveda ne zanimajo ljudje sami po sebi, temveč le konkretni posamezniki, ljudje v določenem krajevnem in časovnem okviru. Zgodovina kot dogajanje v preteklosti pa je pristopna zgodovinarju samo v takem obsegu, v kakršnem je zapustila sledove – zgo-

dovinske vire. Le z njihovim posredovanjem lahko zgodovinar spoznava preteklost, znova obnavlja njeno podobo ter preučuje njene notranje strukture in njihove zakonitosti. V tem posebnem zgodovinarjevem spoznavanju preteklosti je utemeljen poglavitni pomen virov za zgodovinopisje. Toda virom ni mogoče verjeti na besedo, temveč je treba najprej kritično pretesti verodostojnost vsakega. Že povezanost preteklosti in sedanjosti v osebi zgodovinarja ter pomen te povezanosti za znanstveno delo ali pa tudi le za razumevanje zgodovinskega in sodobnega dogajanja opozarjata, da zgodovinska veda nikakor ni samo preprosto zapisovanje dejstev po kritično preverljivem, ampak z analizo, s povezovanjem in primerjanjem ugotovljenih dejstev čim bolj prispeva k njihovemu razumevanju. Zgodovina je živa veda, saj so z odkrivanjem novih virov in novih spoznanj, ki jih na osnovi njih dobimo o preteklosti, dozdajšnja podvrževa reviziji.

Cilj razkosanja Jugoslavije in ponovnega razkosanja slovenskega nacionalnega ozemlja s strani fašističnih in nacionalsocialističnih režimov je bil uničenje slovenskega naroda. Pretila je nevarnost, da slovenski narod izginje iz zgodovine oziroma, da tako kot mnogi narodi pred njim, postane samo zgodovinski spomin. Okupacija je na političnem nivoju pomenila zanikanje nacionalne svobode, pravice naroda, da sam upravlja svoje nacionalno ozemlje. Tako je tudi cilj odpora proti okupatorju, osvoboditev in pravica do nacionalne neodvisnosti. Vendar pa to ni nujno edini cilj odporniškega vojskovanja, saj se lahko vzporedno s tem poskušajo doseči tudi drugi cilji, kot so sprememba družbene ureditve ali pa pravičnejše reševanje problematike razmejitve med posameznimi državami. Vseh nacionalnih političnih ciljev po navadi ni mogoče doseči samo z vojno oziroma eno vojno. Zato je treba cilje, ki se hočejo doseči z vojno, zastaviti tako, da bodo

v skladu z možnostmi, pri katerih pa je vsekakor odločilna moč nasprotnika. Tako je treba v vsakem konkretnem primeru pravilno oceniti, katere cilje je v danih okoliščinah možno uresničiti in katerih ne. V vsakem primeru pa je možno z odporom oziroma gverilskim načinom bojevanja nasprotniku, sovražniku, okupatorju preprečiti, da uresniči cilje okupacije, in s tem odložiti hiter konec vojne, kar pomeni preprečiti poraz. V teoriji in praksi sta se tako na Slovenskem oblikovala dva tabora, ki sta si v vsem svojem razmahu stala nasproti predvsem v tako imenovani Ljubljanski pokrajini, ki so jo okupirali Italijani. Tabor okrog Komunistične partije Slovenije oziroma Protiimperialistične fronte ali Osvobodilne fronte je zagovarjal takojšen oborožen boj proti okupatorju ter bil s tem v neposrednem konfliktu s taborom slovenskega meščanskega vodstva, ki je zagovarjal postopno ilegalno organiziranje in čakanje na končni ugodni trenutek. Nasprotja med taboroma pa so postajala vse bolj ideološka oziroma razredna, pa tudi človeška in civilizacijska. In okupator je po znanem načelu deli in vladaj ta nasprotja sprva izkoristil ter jih nato poglobljaj in izrabljaj v svojo korist.

Kljub obilici znanstvenih in drugih monografij, spominov in pričevanj bomo v slovenskem zgodovinopisju zaman iskali knjigo, monografijo, kot je ta, ki v vsej svoji teži in težki vsebini leži pred nami in kar kliče po študiju svoje vsebine ali pa samo po iskanju zgodovine svojega kraja, svoje družine v tistem razklanem času narodne zgodovine. Monografija v prvi polovici predstavi nacionalne usmeritve političnih sil pred vojno in v nadaljevanju vzroke ter posledice okupacije, revolucije in protirevolucije. Pri tem velja izpostaviti avtorjeve odgovore na ključna vprašanja takratnega in s tem tudi današnjega časa in razkola v pojmovanju nacionalne zgodovine tega obdobja, in sicer »zakaj so v Ljubljanski pokrajini med

drugo svetovno vojno nastali oboroženi oddelki tradicionalnega tabora, zakaj je izbruhnil revolucionarni teror spomladi leta 1942 ter zakaj se je tradicionalna stran čutila v tako brezizhodnem položaju, da je za lastno zaščito sprejela okupatorjevo orožje». V drugem delu pa so obravnavani začetki oboroženega upora proti partizanskemu gibanju in revoluciji v posameznih izbranih pokrajinah in krajih. Tako so prikazane razmere pod italijansko okupacijo, razmah revolucionarnega nasilja ter roparski pohodi in umori posameznih partizanskih enot, ki so jih ti izvršili nad civilnim prebivalstvom, ter posledično ustanavljanje oboroženih protirevolucionarnih skupin v Šentjoštu, Rovtah in Polhograjskih dolomitih, nato na Vidovski in Bloški planoti, v Loškem Potoku, Begunjah pri Cerknici, v Loški dolini, Velikih Laščah in v Dobrepoljski ter Struški dolini. Avtor skozi proučevanje arhivskega gradiva tako na primeru posameznih krajev in ljudi prikaže, kako se je na podeželju začetna naklonjenost do partizanov začela krhati. Sprva je tako izvajanje manjših partizanskih akcij povsem spremenilo odnos okupatorja do prebivalstva, tako da je njegov strožji režim oteževal življenje in gospodarsko aktivnost. Še hujši udarec pa so pomenili partizanski umori in partizanski napadi ter s tem povečana represija okupatorja nad civilnim prebivalstvom. In tu se je postavilo vprašanje o smiselnosti in upravičenosti izpostavljanja civilnih oseb okupatorjevemu nasilju, medtem ko so se napadalci vedno umaknili, čeprav so sami utrpeli več izgub kot okupator. V monografiji dobimo na ta vprašanja natančen odgovor, na nacionalni in osebnotni, človeški ravni.

... in že v otroštvu sem si, ob vsem tem, kar sem v osnovni in srednji šoli spoznaval pri predmetu zgodovina druge svetovne vojne na Slovenskem, zastavljal vprašanja, zakaj ne. In mi je odgovoril (bilo je konec 70. in na začetku 80. let prej-

šnjega stoletja): »*Bilo je tako, kot te učijo v šoli*«. Razumel sem šele pozneje. In knjiga Jožeta Možine nam pomaga razumeti. Razumeti našo nacionalno travmo, naš razkol, ki pa ga bomo premostili samo tako, da bomo v središče zgodovinske stroke postavili človeka in resnico.

Tomaž Kladnik

*Sandro Oblak, Z udarno pestjo,
Goriška Mohorjeva družba,
Gorica 2020, 286 strani*

Knjiga redne zbirke Goriške Mohorjeve družbe za leto 2021 *Z udarno pestjo* pomeni nadaljevanje tradicije Mohorjevih knjig na Primorskem s posluhom za domačo zgodovino. Z njo nas avtor mag. Sandro Oblak popelje v zapleteni čas druge svetovne vojne tja do leta 1950 na Idrijskem in Cerkljanskem, v kraje, ki so nekako na robu Primorske in se v marsičem nagibajo že na gorenjsko stran, ki pa so v takratnem obdobju delili zgodovinsko usodo druge Primorske.

Avtor knjige živi v Cerknem, na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani pa je študiral zgodovino. Za magistrsko nalogo si je izbral vsebino, ki sestavlja jedro te knjige. Tudi večletna zaposlenost v Cerkljanskem muzeju mu je omogočala, da se je posvečal krajevni zgodovini. Tako je v okviru nagrajene razstave o prvi svetovni vojni na Idrijskem in Cerkljanskem izdelal zbirko podatkov o žrtvah iz tistega obdobja. Sodeloval je tudi pri nastajanju obsežne monografije avtorice Ane Štucin o zgodovini Cerkljanske.

Knjiga *Z udarno pestjo* izhaja iz avtorjeve usmeritve, ki ga, kakor sam zapiše v uvodu, »sili« odkrivati nerazkrito in pojasnjevati nepojasnjeno (Uvod, str. 15). Zaveda se, da je odstiranje preteklosti nedokončana zgodba. Pri njegovem delu

nepristranskega raziskovalca ga žene želja po resnicoljubnosti, in ne kakšna želja biti všečen takim in drugačnim političnim linijam. Zanj tudi ni tabujev, če so mu odkritja in ugotovitve, do katerih pride, všeč ali ne. Zelo jasno opredeli cilj tega svojega dela, ki »ni ovreči ali izničiti pozitivnih vidikov partizanskega boja, bolje je govoriti o dopolnitvi mozaika. Manjkali so namreč bistveni koščki, da bi bila slika dogajanja na obravnavanem območju čim bolj popolna« (str. 16). Tako v knjigi skozi arhivsko gradivo, literaturo in spomine spregovorijo tudi tisti, ki so bili v desetletjih po drugi svetovni vojni pahnjeni na rob zgodovinske pozabe. Avtor tudi tem ne odreka pravice, da postanejo del naše preteklosti.

Delo ima podnaslov *Odnos ljudske oblasti do resničnih in namišljenih domačih nasprotnikov na Idrijskem in Cerkljanskem (1943–1950)*. V to skupino avtor uvršča resnične nasprotnike, ki so se proti partizanom borili z orožjem, kot tudi namišljene, to je tiste, za katere je partizanska in povojna oblast sama ocenila, da ji nasprotujejo.

Časovno je delo umeščeno v obdobje po kapitulaciji Italije (8. septembra 1943), ker se je šele takrat na Primorskem partizanstvo začelo zares razvijati z več negativnimi pojavi, ki so ga spremljali. Drugi časovni mejnik je leto 1950, ko se je približno do takrat nova oblast po priključitvi Primorske utrdila, izvedla večino gospodarskih ukrepov proti svojim »nasprotnikom«, izpeljala glavne sodne procese, obračunala z informbirojevci in še kaj.

Avtor v uvodu sam razloži, kako je potekalo zbiranje gradiva za knjigo. V prvi fazi je pregledal obstoječo literaturo. Našel je veliko gradiva o partizanskem bojevanju, manj pa o drugih vidikih medvojnega dogajanja na Idrijskem in Cerkljanskem. Skoraj nobene literature ni zasledil o boju proti resničnim in namišljenim nasprotnikom partizanske in povojne oblasti. Še največ je o tem pisal dr. Boris Mlakar. V drugi fazi je pregledal

medvojno in povojno časopisje partizanskega in protirevolucionarnega tabora, raznovrstno spominsko literaturo, periodične publikacije, zbornike itd. Sam pravi, da ga je časovno najbolj okupiralo zbiranje arhivskega gradiva od Ljubljane, prek Idrije, Cerknega do župnijskih arhivov. Kljub raznim čiščenjem pred razpadom Jugoslavije je naletel na dovolj zajetno količino gradiva, ki je bila koristna pri sestavljanju slike medvojnega ter povojnega dogajanja na Idrijskem in Cerkljanskem. To raznovrstno gradivo je avtor »s svojim eruditskim pristopom s pridom uporabil oziroma izkoristil« (Boris Mlakar, Predgovor, str. 12). Tretjo fazo raziskave je predstavljalo zbiranje ustnih pričevanj. Ta predstavljajo pomembno dopolnilo in po svoje tudi korektiv arhivskim dokumentom, ki so lahko preveč splošni, brezosebni in včasih tudi pomanjkljivi in zavajajoči. Avtor je v tem pogledu pokazal zadostno mero rahločutnosti in poštenosti pri upoštevanju med seboj večkrat nasprotujočih si virov. Odziv je bil različen: vesel, zadržan in tudi anonimen. *Nil novi sub sole* v naši povojni slovenski »dolini šentflorjanski«, vse do današnjega časa.

Avtor je do svojega dela samokritičen, saj pravi, da gre le za skromen poskus pregleda in interpretacije medvojnega ter povojnega dogajanja na Idrijskem in Cerkljanskem. Vendar ne smemo pozabiti, da je knjiga prva večja raziskava s to tematiko, zato je moral avtor ob velikem številu zadevnih virov do neke mere ostajati na ravni pozitivistične zgodovine, čeprav je poskušal dogajanje tudi posplošiti, interpretirati in poudariti bistvo, kar ni bilo preprosto. Korektno je identificiral in predstavil pojav primorskega domobranstva in obrobne četništva. Ta pojava je uvrstil med t. i. resnične domače nasprotnike, kar je označil že v podnaslovu knjige. Strnjena predstavitev Idrijskega in Cerkljanskega do prve svetovne vojne, kratek pregled zgodovinskega dogajanja tam od leta 1918 do 8. septembra 1943, pregled vojaškega položaja od septembra 1943 do maja 1945

ter omenjeni pojav domobranstva in četništva obsegajo dobro četrtno knjige, to je prvih 90 strani.

Osrednji del knjige (str. 91–170) obsega poglavja o delovanju partizanskih represivnih organov, nediscipliniranem obnašanju partizanske vojske, zaplembah in razlastitvah premoženja med vojno in medvojnem odnosu partizanske oblasti do vere in Cerkve. Posvečen je soočanju partizanskih oblasti z vsemi domačimi nasprotniki, pri čemer je bila osrednja vloga komunističnega vodstva. Služil mu je razvejani represivni aparat prek pokrajinskih, okrožnih in okrajnih organov in izpostav, ki je bil dejaven tudi na Idrijskem in Cerkljanskem. Avtor natančno predstavi delovanje tega aparata, njegove najbolj izpostavljene operacije, vključno s t. i. gestapovsko zaroto in tragedijo v Cerknem pozimi 1944. Navaja dolg nabor represivnih ukrepov, med katerimi ni manjkalo številnih likvidacij, posebej izpostavi stališče revolucionarnega vodstva do Cerkve in posameznih duhovnikov. Pri tem je bil že na samem začetku po italijanski kapitulaciji bistveno različen položaj na Idrijskem in Cerkljanskem: Idrijsko je bilo zaradi rudnika živega srebra pod stalno nemško okupacijo, Cerkljansko pa je bilo stalno osvobojeno oziroma partizansko ozemlje. Verjetno zaradi tega se je na Idrijskem domobranstvo vsaj pojavilo, a ne prevladalo. Na Cerkljanskem je lahko partizanska oblast pokazala svoje bistvo in tudi prebivalstvo jo je večinsko podpiralo. Po drugi strani pa avtor pokaže na represijo partizanskih oblasti, ki je zadevala tudi širši krog ljudi, »namišljenih domačih nasprotnikov«, potencialnih nasprotnikov nove uveljavljajoče se ljudske oziroma revolucionarne oblasti. Za partijo so ti »objektivno« predstavljali potencialno nevarnost za zmago revolucije, zato jih je bilo treba onemogočiti ali celo uničiti.

Tretji, zadnji, del knjige (str. 171–253) prikazuje leta po osvoboditvi, ki so jih ljudje na Idrijskem in Cerkljanskem doživljali predvsem kot osvoboditev izpod dolgoletnega faši-

stičnega jarma, ko so se tudi na tem ožjem območju dogajali preganjanje, zapiranje, internacije, sodni procesi, zaplembe, razlastitve, nacionalizacija in agrarna reforma, nadziranje javnega mnenja in celo zunajsodni poboji. Vse to dogajanje je bilo v obdobju cone B nekoliko manj intenzivno v primerjavi s tistim v osrednji Sloveniji, po priključitvi pa že v okviru uveljavljanja novega družbenega reda brez bistvenih razlik kot drugod po Sloveniji.

Epilog knjige (str. 254–270) je opis obračuna z informbirojevci, iz česar je jasno razvidno, da »revolucija žre svoje otroke«.

Knjiga Sandra Oblaka *Z udarno pestjo*, ki jo lahko imenujemo najmanj poskus sintetičnega prikaza manj znane plati naše polpreteklosti na Idrijskem in Cerkljanskem (Boris Mlakar, Predgovor, str. 14), je zelo poučno branje za mlade in starejše, saj je prava zakladnica številnih podatkov in pomoč v smeri celovitejšega pogleda na osvobodilno gibanje, ki ga ne bi smeli in ga tudi ne pišejo samo zmagovalci, ampak tudi drugi udeleženci tega dogajanja na drugem bregu, ki ni nič manj pomemben za celovito in pravo podobo osvoboditve v duhu objektivne resnice o dogajanju.

Renato Podbersič st.

Navodila avtorjem

Dileme so znanstvena periodična revija, ki jo izdaja Študijski center za narodno spravo. Prispevki, ki jih objavljajo *Dileme*, se ne honorirajo. Morajo biti izvirni in ne smejo biti predhodno objavljeni v nobeni drugi znanstveni reviji. Prispevki so recenzirani.

Prispevke je treba poslati na naslov uredništva oziroma po elektronski pošti na naslov glavnega urednika (renato.podber-sic@scnr.si). Obsegajo naj okoli 30.000 znakov s presledki in sprotnimi opombami oziroma eno avtorsko polo. Vsebujejo naj:

- KLJUČNE BESEDE (do pet), ki naj odražajo vsebino prispevka;
- IZVLEČEK (največ deset vrstic), ki mora biti razumljiv brez branja celotnega besedila članka;
- POVZETEK (največ 30 vrstic), ki mora predstaviti namen prispevka, glavne značilnosti obravnavanega problema ter najpomembnejše rezultate in sklepe.

Avtorji naj navedejo naslednje podatke: ime in priimek, akademski naziv, delovno mesto, ustanovo zaposlitve in e-naslov. Za lektoriranje prispevkov in prevod povzetkov poskrbi uredništvo.

OPOMBE morajo biti pisane enotno kot sprotne opombe pod črto. Lahko so vsebinske ali bibliografske:

- BIBLIOGRAFSKA OPOMBA mora ob prvi navedbi vsebovati naslednje podatke: ime in priimek avtorja, naslov dela (ko

gre za objavo v periodični publikaciji ali zborniku, njegov naslov) v ležečem tisku, založbo, kraj in leto izida, stran(i), v nadaljevanju pa se rabi smiselna okrajšava.

Primer monografije: Stephaine Courtois, *Črna knjiga komunizma*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1999 (dalje Courtois, *Črna knjiga komunizma*), str. 916.

Primer periodične publikacije: Vida Deželak Barič, »Vloga, metode in mesto Komunistične partije Slovenije v organiziranju oboroženega odpora 1941«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2/1992 (dalje Deželak Barič, »Vloga, metode in mesto KPS«), str. 101.

Primer zbornika: Tamara Griesser Pečar, »Procesi proti duhovnikom in redovništvu po maju 1945«, v: *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (ur. Drago Jančar), Nova revija, Ljubljana 1998 (dalje Griesser Pečar, »Procesi proti duhovnikom in redovništvu«), str. 116.

Pri navajanju ARHIVSKIH VIROV je treba navesti: arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, če ga rabimo večkrat, je treba navesti okrajšavo v oklepaju), signaturo fonda (če jo ima), ime fonda ali zbirke (v nadaljevanju se rabi smiselna okrajšava), številko tehnične enote (fascikla, škatle) in arhivske enote ter naslov citiranega dokumenta.

Primer: Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (dalje AS 1589), t. e. 1499, l. 1946: Organizacijsko in politično poročilo okrožnega odbora OF Maribor 17. aprila 1946.

Pri SPLETNIH VIRIH navedemo naslov spletne strani in datum izpisa oziroma vpogleda.

Primer: <http://www.fas.org/irp/agency/army/cic.pdf>, 13. 11. 2009.

Instructions for authors

Dileme (Dilemmas) is a periodical scientific journal published by the Study Centre for National Reconciliation. Authors do not receive payment for contributions published in *Dileme*. The contributions must be original and cannot have been previously published in any other scientific journal. The contributions are subject to peer evaluation.

Contributions should be submitted to the editorial office or to the e-mail address of the editor-in-chief (renato.podbersic@scnr.si). Contributions should contain around 30,000 characters including spaces and footnotes. They should include:

- KEY WORDS (up to 5) that should reflect the contribution's content;
- AN ABSTRACT (up to 10 lines) that should be understandable without having to read the whole article;
- A SUMMARY (up to 30 lines) that should present the purpose of the contribution, the main characteristics of the issue, and the most significant findings and conclusions.

Authors must provide the following information: name and surname, academic title, employment position, name of the institution where they are employed, and e-mail address.

Proofreading of contributions and translation of summaries will be provided by the editorial board.

NOTES must be in the form of footnotes uniformly through the whole text and can be substantive or bibliographical. Upon first citation, A BIBLIOGRAPHICAL FOOTNOTE must contain the

following: name and surname of author, title of cited work (title of periodical or miscellany in case of an article published in one) written in italics, publisher, place and year of publication, page(s); when referencing the same source multiple times, an appropriate abbreviation should be used.

Example of a monograph: Stephaine Courtois, *Črna knjiga komunizma*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1999 (onward Courtois, *Črna knjiga komunizma*), p. 916.

Example of a periodical: Vida Deželak Barič, »Vloga, metode in mesto Komunistične partije Slovenije v organiziranju oboroženega odpora 1941«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, no. 2/1992 (onward Deželak Barič, »Vloga, metode in mesto KPS«), p. 101.

Example of a miscellany: Tamara Griesser Pečar, »Procesi proti duhovnikom in redovništvu po maju 1945«, in: *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (ed. Drago Jančar), Nova revija, Ljubljana 1998 (onward Griesser Pečar, »Procesi proti duhovnikom in redovništvu«), p. 116.

When citing ARCHIVAL SOURCES, the following must be listed: archive (upon first citation: the whole name; when referencing the same source multiple times: an appropriate abbreviation in brackets), signature of fond (if available), name of fond or collection (when referencing the same source multiple times, an appropriate abbreviation should be used), number of technical unit—t.u. (storage folder, box) and number of archival unit—a.u., and title of cited document.

Example: Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (onward AS 1589), t.u. 1499, yr. 1946: Organizacijsko in politično poročilo okrožnega odbora OF Maribor 17. aprila 1946.

When citing ONLINE SOURCES, the URL of the web page and date of retrieval should be listed.

Example: <http://www.fas.org/irp/agency/army/cic.pdf>, 13 Nov. 2009.